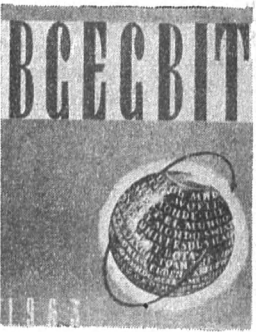
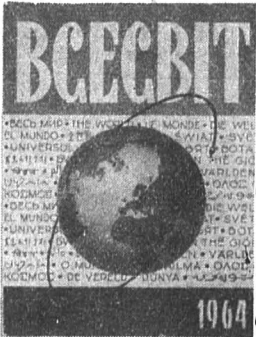
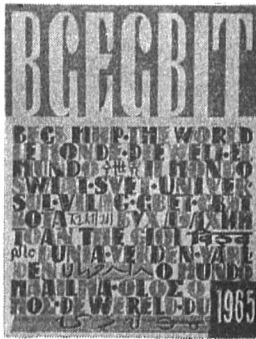

BOFFO BIT

BEC. MIP. THE WORLD
LE MONDE. DIE WELT. EL
MUNDO 全世界 II MONDO
SWIAT. SVET. UNIVER
SUL. VILAC. CBET. CBAT
BOTA 世界 BYX ДЪЛХИИ
TOAN THE GLOI विश्व
DUNIA. VERDEN. VARL
DEN 世界 O MUNDO
MA ALMA. OLOS O KOΣ
MOΣ. DE WERELD. DUN
يا دني

№ 6 (84)

ЧЕРВЕНЬ

1965

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

СУЧАСНА УГОРСЬКА ПОЕЗІЯ. (Початок див. «Всесвіт» № 4).

5

МОРИС ДРЮОН. Падіння стовпів. Роман.

12

Ім'я французького письменника Моріса Дрюона (нар. 1918 р.) знайоме радянському читачеві з його роману «Сильні світу цього», фільму, поставленого за цим романом, та твору «Скандал у Марселі».

«Падіння стовпів» — роман із серії «Кінець людей», до якої належить і «Сильні світу цього», — показує розклад буржуазної сім'ї, жорстоку боротьбу між «грошовими мішками» за панівне становище у суспільстві.

СТАТТІ, НАРИСИ

Ю. НАЗАРЕНКО. Марко Кропивницький за межами України.

86

В. МАТВІШИН. Щира розповідь про дружбу.

87

П. КРАВЧУК. Цікавий задум скінчився невдало.

107

Ю. СТУПАК. Плідна праця сходознавця.

109

Д. СТЕПОВИК. Барви фіордів.

111

Є. КЛУСОВ. Танцює Алісія Алонсо.

117

МЕЧИСЛАВ ГАСКО. Історія одного портрета.

122

Ю. ПОКАЛЬЧУК. Нотатки про сучасну літературу хінді.

134

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. Р. Фернандес де ле Ретера і Сусана Марч. **Герої Куби.** ☆ Джованні Боккаччо. **Декамерон.** ☆ **Документи і матеріали з історії радянсько-польських відносин.**

137

**«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,
«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ**

ТЕОДОЗІЯ САПІНСЬКА-МОНКА. **Партизанські балади.**

89

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Т. ЛЕБЕДЕВ. Карраско і «кантегілес» Монтевідео.	78
Мирослав КРАШКЕВИЧ. Картина, що уникла смертного вироку.	98
Образи Сан-Франціско.	100
Острів тисячі назв.	102
Мандрівки «Клеопатри».	106
Кам'яний вік у XX сторіччі.	115
М. ДЕРІМОВ. Привид Петена стукає у двері...	120
Чаклуни і стратегія.	128
Розгадані шифри.	142
Марки королівства Се-дан-гу.	157
НАШІ ІНТЕРВ'Ю	126
ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ	129
ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ	143
ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ	158
У ВИДАВНИЦТВАХ РЕСПУБЛІКИ	160
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ	88, 110, 121, 128, 142

«Весь мир» (на українском языке).

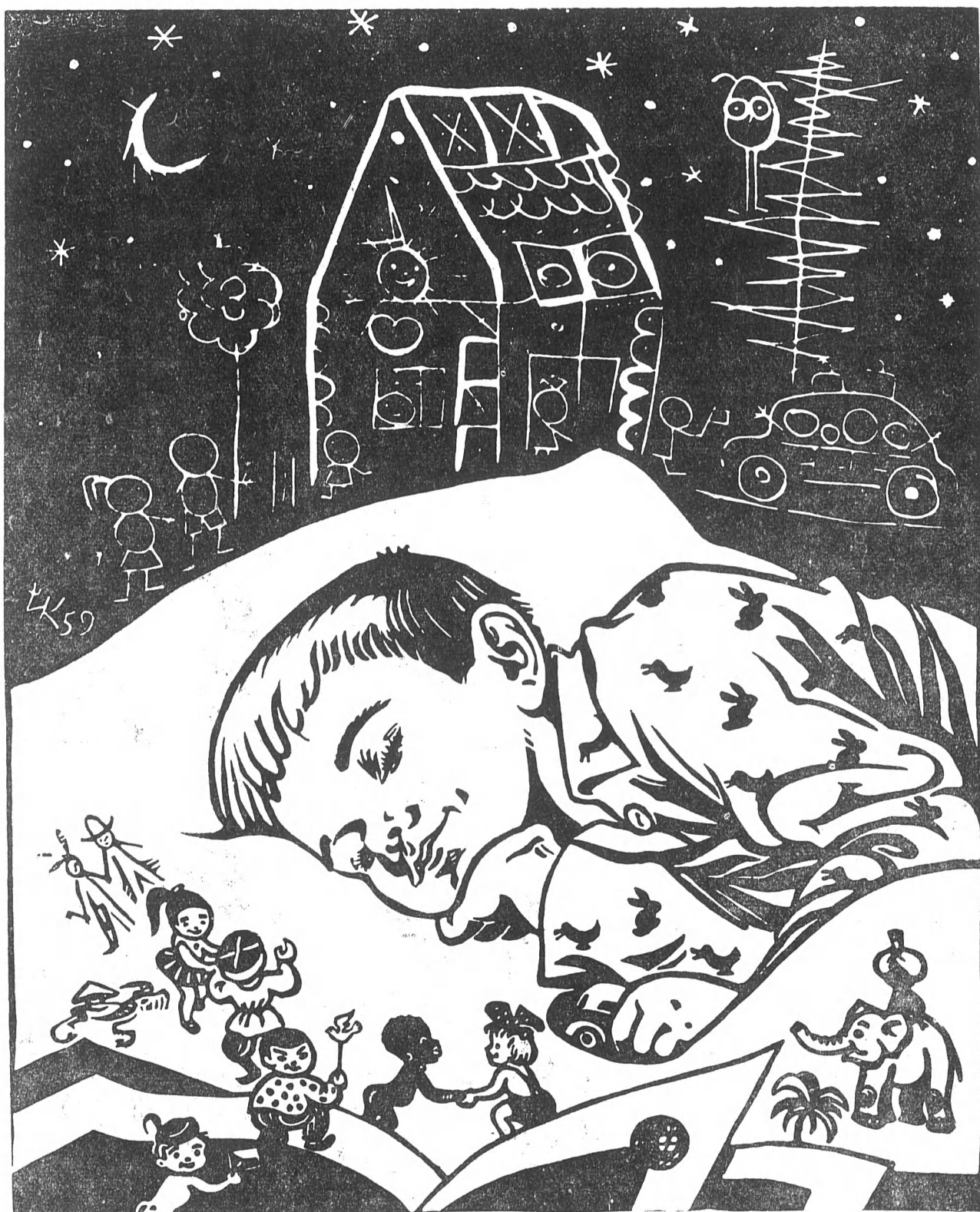
ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

**А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш,
А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник,
Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович**

Художній редактор **М. Я. Коваленко**

Технічна редакція **Є. Б. Борського**

ХАЙ ДІТИ СПЛЯТЬ СПОКІЙНО...

Ліногравюра художника Любомира Келленбергера (Чехословаччина).

ПОСТАНОВА КОМІТЕТУ ПО МІЖНАРОДНИХ ЛЕНІНСЬКИХ ПРЕМІЯХ „ЗА ЗМІЦНЕННЯ МИРУ МІЖ НАРОДАМИ“

ПРО ПРИСУДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ЛЕНІНСЬКИХ ПРЕМІЙ «ЗА ЗМІЦНЕННЯ МИРУ МІЖ НАРОДАМИ» ЗА 1964 РІК

За видатні заслуги в справі боротьби за збереження і зміцнення миру присудити Міжнародні Ленінські премії «За зміцнення миру між народами»:

Аруні Асаф Алі — громадській діячці (Республіка Індія).

Аруна Асаф Алі — громадська діячка (Республіка Індія).

Рафаелю Альберті — поетові (Іспанія).

Рафаель Альберті — поет (Іспанія).

Каору Ота — громадському діячеві (Японія).

Каору Ота — громадський діяч (Японія).

Гордону Шафферу — громадському діячеві (Англія).

Гордон Шаффер — громадський діяч (Англія).

СУЧАСНА УГОРСЬКА ПОЕЗІЯ

ЛЕРІНЦ САБО

(1900—1958)

Представник угорської поезії ХХ ст., талановитий майстер форми Лерінц САБО пройшов складний творчий шлях. Йому належать збірки: «Земля, ліс, бог» (1922), «Світло, світло, світло» (1925), «Шедеври диявола» (1926), «Ти і світ» (1932), «Сепаратний мир» (1935), «Боротьба за свято» (1938), «Двадцять шість років» (1956), автобіографічна поема «Цвіркунові мелодії» (1947—1957) та інші. Поруч із життєстверджуючими мотивами в його поезії звучать мотиви індивідуалізму, анархістського протесту проти капіталізму, зневіри тощо. Л. Сабо — один з найпродуктивніших угорських перекладачів світової поезії (Омара Хайяма, Шекспіра, Гете, Колріджа, Війона, Бодлера).

ЛОЦІ ВЕЛЕТНЕМ СТАЄ

Як велетень на ліліпута,
Я нині гримав на синка:
«Ну, Лоці, годі бити меблі!
(Ну, що за звичка в малюка?).
Віддай-бо ножиці! Невільно!
І злязь негайно ж із плити.
Це жах! Прокляття! Бачу, знову.
З балкона ступку скинув ти».

Та марно я кричав, сварився.
Мене він слухав, наче пень.
Мої книжки, мої полиці
Він мав за сходи цілий день;
Бруньки на кактусі обрізав,
На шмаття лялечку роздер
І, вибравшись на стіл, промовив:
— Від тебе більший я тепер.

Замордував мене дощенту,
Хоча й подобався дітвак.
Таки набридли прочуханки!..
Я з Лоці бавитись прикляк.
І став хоч би на чверть години
Той велет карликом малим.
«А що, — подумалось, — якби я
Завжди був тут, насподі, з ним?»

Я сів навпочіпки, — довкола ж
Підвівся світ, кудись побіг,
Заметушились дивні вежі
І ноги, ноги — безліч ніг.

І стало все чужим, далеким.
Підлога лиш була моя,
І, наче в'язень у темниці,
В кімнаті повзав-лазив я.

Які великі всі дорослі, —
Свердлов у мозку здогад злий. —
Вони тямущі і могуті,
А я — і кволий, і малий,
Усе зненавидів тоді я.
Довготелесих мрій порив
Здіймав мене, немов пілота,
Що перший небо покорив.

Та злість за те, що не лечу я,
Поволі гаснула в мені.
І вже скидався я на бомбу,
Що десь застрягла у стіні.
Хотілось діяти і мстити,
Собою здивувати світ.
Прокляв я всіх за чверть години,
Хто людям ніс ганьбу і гніт.

О, як пекла ненависть груди!..
І раптом маєш: Лоці вмиє
Зірвав зі столу скатертину
І стихнув, певен, що влетить.
Схопився я: «Ах ти, пустуне!»
А потім: «Ну, гаразд! Ну — мир!»
І зняв високо бідолаху,
Щоб був він велет-богатир.

1933 р.

ДЮЛА ІЙЄШ

(нар. 1902 р.)

Одним з найвидатніших письменників сучасної Угорщини по праву вважається Дюла Ійєш. Він автор багатьох збірок віршів: «Важка земля» (1928), «Вали отави» (1930), «Під швидкоплинними небесами» (1935), «Лад серед руїн» (1935), «Віч-на-віч» (1947), «Рацегрешські записки» (1960), «Нові вірші» (1961); поем: «Троє старих» (1931), «Молодість» (1932), «Говорю про героїв» (1932); прозових творів: «Народжені в пушті» (1936), «Гунни в Парижі» (1946), «Обід у палаці» (1962); монографії «Петефі» (1936) та інших творів. В молодості Д. Ійєш із зброєю в руках захищав Угорську Радянську Республіку 1919 р. Жив у Франції в еміграції (до 1926 р.), де подружився з Арагоном, Елюаром. В 1934 р. був на Першому з'їзді радянських письменників, в результаті подорожі по нашій країні написав книгу «Росія» (1935), в якій, зокрема, тепло, з любов'ю пише про життя на оновленій землі Радянської України. Д. Ійєш — двічі лауреат Державної премії імені Кошута, автор багатьох віршів про соціалістичне будівництво в Угорщині.

НА НОВИЙ РІК

Минає все, але ж брехня,
що робляться всі добрі злими.
Я бачив: м'якли навесні
всі сорок і чотири зими.
На сумно-хмурому лиці
осяяв усміх тінь образи.
І мовкли ляпаси зими
вже сорок і чотири рази.
Уже я знаю: верх бере
натура добра, мирна, тиха.
Найбільше ж лихо у біді,
коли ти сам боїшся лиха.
Я не боюсь: в осінні дні
батьоро-сміливо ступаю.
Ех, доле, в сорок п'яте я
з тобою у майбутнє граю.

Брехня, що правда не росте,
що всюди тільки кривда-горе.
Бувають бурі... Та хіба
не стало кораблів у морі?!
Була війна, та миру синь
над нами знов блищить, сміється.
Минає все, й насамперед
проходить, знаю, буря серця.
Вирує, борсається світ.
Але ж брехня, — нема застою.

Все ближче берег наших мрій
встає за тьмяною габою.
Вишневі шатра розцвіли,
біліються на схилі яру.
Пшениця буде і вино,
і буде — благодать мадяру.
Нема ж карателя-творця,
немає бога, й хоч удари
ще вороги готують нам, —
постоїмо, брати мадяри.
Бо час — не хтивий лиходій,
бо учить кожен рік і днина,
щоб людянішими були
Земля-планета і людина.
Життя вчить мудрості усіх.
Об землю вдаримо бідой...
Ось піднімається студент,
з посивілою головою.
Я теж на іспиті. Стою.
Супроти смерті руку зняв я.
Дивлюсь — і в прикладі-борні
З роками людяніший став я.
І правди, й сміливості більш!
І шана кожному до пари!
Хто вистоїть у боротьбі,
той молодець, мадяри!

1946 р.

НЕДОТОРКАНИЙ

За те, що морщаться на зло,
неначе в діда, день при дні, —
візьміть, не треба рук мені.
За те, що в зморшках вже й чоло
і біля рота павутину
плетуть-снують літа охоче, —

чоло і губи геть я кину,
бери їх, смерть, роби, що хочеш,
хай буде кожному своє.
А сам, нескорений і впертий,
я залишуся тим, ким є —
недоторканий і безсмертний.

1964 р.

Сповивала, гріла нас,
клала спати в тїхий час,
приголубила не раз
ця рука.

Всім давала лік, мов чар,
ссати — молоко-нектар,
тамувала біль і жар
ця рука.

Слала щастя діточкам,
блага — друзям і братам,
блискавки, громи — катам
ця рука.

Порпалася у землі,
піт втирала на чолі
і носила мозолі
ця рука.

З давніх днів, споконвіків
одягала малюків
та й небіжчиків-синів
ця рука.

На суху траву дібров
капала з-під нігтя кров, —
гострий терен поколов
руку цю.

...Пелюстки роняє квіт.
Опадає листя з віт...
Висиха на схилі літ
ця рука.

Поцілуй же руки ці
і зігрій їх на щоці.
Бо належить не хула,
а подяка і хвала
цим рукам.

1958 р.

ЙОЖЕФ ЕРДЕЛІ

(нар. 1896 р.)

За плечима в Йожефа ЕРДЕЛІ складний і суперечливий творчий шлях. Перші збірки «Фіалковий лист» (1922), «На краю світу» (1924), написані в дусі традицій Петефі і народної поезії. Про новий період його творчості свідчать збірки: «Повернення» (1954), «Куш шипшини» (1955), «Золотий табун» (1959) та інші.

ДІДЬКО

Старий палац здіймався без огради.
Поміщик жив у місті. Царство мли,
Похмуро-сонні жалюзі, мов ґрати,
Від сонця й вітру ревно берегли.
Не раз, підкравшись до дверей,
хлоп'ятам
У дім той подзвонити довелось.
Гукнуть: «Рятуйтесь! Дідько!» — і
тікати,
Немов і справді біг за ними хтось.

Дзвонив не я, сумирний і невинний.
Дзвонили пустотливі селюки,
Я тільки рота роззявляв на стіни,
На темні двері, вікна і замки.
Коли ж уста дзвінка заголосили
І кинулась юрба навіткача,
Від чорта-біса з нею біг щосили
Я, полохливе дитинча.

Хоч, звісно, дідька й не було на світі.
Було слівце холодне, наче лід,
Щоб у страху жили маленькі діти
І бігли за великими услід.
Так біг і я. Здіймались в шалі груди.
Бо ж дідько йде! Хай вірить, хто
осліп...

Отак лякає господом повсюди
І, певно, сам собі не вірить піп.

Над кожним, хто обплутаний брехнею,
Він злісно потішається, а сам, —
У чорній рясі, з чорною душею, —
Слугує тихо й богу і чортам.
Він ангела покірливого грає,
Отруту сіє — виплодок птьми,
Жахає пеклом, манить небом, раєм.

Заради влади й сили над людьми.

Прирік він пастві за «небесну волю»
Не хліб, а камінь і голодні сни,
Не цвіт життя, не радощі, не долю,
А їдь змії і рабські кайдани.
Таке лице у цього херувима!
Але народ — не боязке хлоп'я.
Він спльовує, почувши за плечима
Невидимого ідола ім'я.

Тремтить брехня, метається в безсиллі.
Немов гроза, гримить народу крок.
І гасне ладан сліпоти в кадилі,
І глухне в церкві жалібний дзвінок.
Хай темрява ще кутається в рясі, —
Та йдуть, ідуть, до сонця-світла маси,
Кладуть цеглини щастя на землі
І в небо шлють не молитовні гласи,
А зоряні космічні кораблі.

1960 р.

ІШТВАН ВАШВАРІ

(нар. 1916 р.)

Свій вірш «Вітер з Карпат» Іштван ВАШВАРІ написав у с. Ужок на Закарпатті, де він, переслідуваний хортістським режимом, перебував на примусовій роботі. І. Вашварі опублікував збірки: «Вогні молодості» (1936), «Без зброї» (1945), «До десятого покоління» (1957), «Останньою ціною» (1964) та інші.

ВІТЕР З КАРПАТ

Надвечір сні кам'яно-срібні
Лежать на килимі снігів.
Горять верхи багряношаті,
І тільки хмарок-баранців
стікають кров'ю... Арфи сосен
співають струнами всіма,
і даль окутує ревниво
карпатська матінка-зима.

Живу в холодному бараці.
В очах і дим, і сум-відчай.
Двохсот нас вигнали із дому
рівнини рідні, рідний край.
Одні ми одних обнімаєм,
як ніч зійде страшна, сліпа...
А там — руйнує, б'ється, скиглить,
лютує вітер із Карпат.

Там стогнуть села українські,
там поле маячить в імлі,
там стигнуть зерна гніву й помсти,
до бога рвуться з-під землі,
щоб із ланів кайдани зняти,
щоб хліб і сіль прийшли до хат,
щоб не гуляли злидні кляті
під крики вітру із Карпат.

Геть сльози і нужду мільйонів!
Встань, весно волі і борні!
Пройдемо крізь курні бараки,
крізь хугу злу і люті дні,
крізь млу віків і темінь рабства.
Хай кров-іржу з тюремних ґрат
священним повієм свободи
обмиє вітер із Карпат.

Ужок. 1941 р.

ГАБОР ГАРАЇ

(нар. 1929 р.)

Лауреат премії імені Аттіли Йожефа — Габор ГАРАЇ дебютував як поет на початку 50-х років. Він один з провідних представників молодого покоління, яке після контрреволюційних подій 1956 року активно творить угорську соціалістичну літературу. Автор збірок: «Насичені дні» (1956), «Пісні в ім'я видужання» (1958), «Людський обряд» (1960), «Осінь на Середземному морі» (1962), перекладач творів Б. Брехта, В. Маяковського, М. Ісаковського, Рільке та інших.

ГРАНЬ

На грані сну мого і неспання —
Немає ні шлагбаума, ні мита.
Я проїжджаю, навіть не спинившись...
На тому боці ти була: купалась
у власній посмішці

без убрання...

А тут ще зовсім наяву
твоє ім'я проказую і зву.

Колись отак настане й смерть моя, —
лише цей шлях пройду я навпаки:
раніше видихну твоє ім'я,
а потім снитимуть застигли очі
і пам'ять гаснуча моя, —
ти ж будеш вічно в ній

без убрання.

1964 р.

МІГАЙ ВАЦІ

(нар. 1927 р.)

Любов'ю до рідної землі, пильною увагою до життя, до проблем сучасності пройнята поезія Мігая ВАЦІ. Йому належать книжки поезій: «Піддашся» (1955), «Для тебе місця там немає» (1957), «Калина» (1959), «Вдома — скрізь» (1961) та інші. Мігай Ваці — лауреат премії імені Аттіли Йожефа.

Я ЦІЙ ДОРОЗІ БУДУ ВІРНИЙ

Через алею тополину
Мій шлях у вись, до Сонця, злинув.
Воно ж горить, ясне й вогненне,
В кінці шляху чека на мене.

Алея мчить мене на крилах,
Несе до Сонця дивна сила,

Воно ж, вінчаючи вершину,
Зове і жде, поки прилину.

Розкривши крила, з вітром волі
У вишині летять тополі
І так замріяно співають,
І манять так у даль безкраю,

Мені також співати треба,
Ширяти з ними в морі неба
І досягнути Сонця впору,
Поки не схилиться за гору.

О, досягну я Сонця впору,
Хоч і зайде воно за гору.
Зайде сьогодні, встане завтра,
Засяє в синяві, як ватра;

Залле блакить вогнем злотистим,
Мене вестиме небом чистим
І ждатиме в імлі вечірній...
Я буду цій дорозі вірний!

Я буду цій дорозі вірний,
Тополям тим в імлі вечірній,
Що від людських порогів линуть
Навкруг Землі — на батьківщину.

1964 р.

ЯК У ПРИСЛІВ'І

Я хочу в пам'яті народу
лишити скромний слід: не оду, —
всього лиш кілька простих слів.

Та щоб слова ті в казку вплив я,
щоб вимовлялись, як прислів'я,
під зважені кивки голів,

коли в гурті іскряться очі,
і дід задумливо шепоче:
— То чиста правда, сину мій!

І кожен віри йняти радий
і не питає у громади
про того, хто давав поради:
— А де він? Хто він? Ще живий?

1962 р.

З угорської переклав
Юрій ШКРОБИНЕЦЬ

БІРМАНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

Тільки річки і струмки мо-
жуть зникати безслідно, на-
роди — ніколи.

Людина пізнається в біді.

Слонової кістки комахи
не з'їдять.

Від страху не вмирають,
а ось сором може довести
й до смерті.

Не знаєш — запитай, за-
бруднився — вимийся.

Грати на лютні перед буй-
волом — те ж, що «сипати
бісером перед свинями».

Сліпий не боїться приви-
дів.

Мріяв про принцесу, оже-
нився на базарній перекуп-
ці.

Чи може бути щось тем-
ніше за глуху ніч!

З'їси головку часнику —
пахнеш часником; з'їси дві—
теж.

Неуцтво гірше від злид-
нів.

Чим старіша кішка, тим
менше її бояться миші.

То не герой, що з'являєть-
ся, коли тигр уже вбитий.

Або потраплю до золотих
рибок або плаватиму під
золотим балдахіном.

І третячок пересилить
буйвола, коли в того пере-
бита нога.

Справжній друг — най-
кращий родич, любима
їжа — найкращі ласощі.

Без матері дитина, як ри-
бина на міліні.

Вогню більше — перемо-
же вогонь; води більше —
переможе вода.

Чим більший тигр, тим
більші його сліди.

Чим більше говорять, тим
більше дурниць набалака-
ють.

Мудрість народна

Якщо риба втекла, волок
закидати вже пізно.

Полагодив одне весло —
зламалось друге.

Дерево засохло — поса-
ди ще одне.

Не берись розбивати яйця
залізним ломом.

Чим вища вода, тим кра-
ще для лотосу.

Вода тече туди, де нижче.

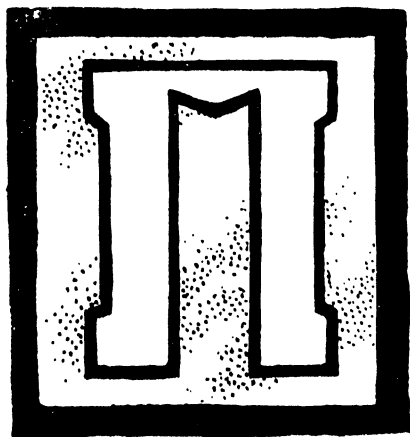
Спочатку подивись, звід-
ки вітер, а потім вже лад-
най парус.

Дрібну рибу рідким воло-
ком не спіймаєш.

Коли дійде до того, то й
вода вгору потече.

Тигр, якому набридло жи-
ти, вирушає в чужі джунглі.

Моріс ДРЮОН

Малюнки **О. Овчиннікової**

П А Д І Н Н Я С Т О В П І В

ПЕРЕЛІК ВЕЛИКИХ СВІТУ ЦЬОГО, ЩО ВІДІЙШЛИ У СВІТ ІНШИЙ

Граф Жан де ла Моннері

Уславлений поет, член Французької академії, вищий офіцер ордену Почесного легіону, вмер у Парижі в грудні 1920 року, коли йому минуло сімдесят чотири роки, у своєму особняку на вулиці Любек. В останні його хвилини біля нього були двоє братів: старший брат — поміщик Урбен і молодший — бригадний генерал Робер; крім того: племінниця з боку дружини Ізабелла д'Юїн, нащадок родовитої сім'ї, але мало приваблива і без грошей (вона діувала аж до тридцяти з лишком років), про-

фесор Еміль Лартуа, відомий лікар, член Медичної академії і кандидат у члени Французької академії наук; Сімон Лашом, молодик з університетською освітою, честолюбний і бідний, виходець з беррішонських селян; він викладав у четвертому класі лицю Людовіка Великого. Цей молодий вчений, щойно закінчивши докторську дисертацію про творчість Жана де ла Моннері, приніс умираючому поетові коректуру своєї праці; той, уже агонізуючи, але ще тямлячи дещо, погортав її, і в уяві його пройшло все життя, — спогади спалахнули і згасли.

Уряд влаштував Жану де ла Моннері урочистий похорон за рахунок держави.

Олів'є Мен'єре

Вважався, хоч він і заперечував це, позашлюбним сином герцога Шартрського, тридцять років цнотливо і несміливо упадав за дружиною Жана де ла Моннері. Щоб догодити їй і пригасити скандал, цей лагідний шістдесятивосьмирічний холостяк через рік після смерті поета погодився одружитись з його племінницею Ізабеллою, вагітною від Сімона Лашома. Ізабелла поїхала до Швейцарії і там влаштувала собі штучні роди. Через півроку подружнього життя в Олів'є прокинувся чоловік, але, вимотаний за кілька тижнів дружиною, молодшою за нього на тридцять п'ять років, Мен'єре якось уночі сконав у неї в ліжку від крововиливу.

Барон Франсуа Шудлер

Син барона Ноеля, онук барона Зігфріда, незаперечний спадкоємець династії фінансистів єврейського походження, вшанованих дворянським званням в Австрії за Фердинанда II та у Франції за Наполеона III. Самогубство, що до нього в тридцять три роки вдався цей розумний, кмітливий, багатий молодик, який з першого погляду викликав симпатію, — вразило весь Париж. Застрелився Франсуа у хвилину сум'яття, гадаючи, що він винуваєць краху на біржі. Насправді цю махінацію-крах підстроїв його батько, барон Ноель, заздрячи дедалі більшому впливу сина і намагаючись підірвати його зростаючий авторитет.

Франсуа Шудлер залишив молоду вдову — Жакліну, єдину доньку Жана де ла Моннері; після тривалої нервової хвороби — наслідок пережитої драми — Жакліна, завдяки старанням домініканського ченця пан-отця Будре, стала ревною католичкою. Крім того, після Франсуа лишилося двоє дітей — Жан-Ноель і Марі-Анж, котрим у момент смерті батька було відповідно шість і сім з половиною років.

Сімон Лашом невдовзі після цих подій почав працювати в редакції «Еко дю матен» — газети, що належала Ноелю Шудлеру, і незабаром зайняв біля старого Ноеля те місце, яке останній не хотів надати своєму синові.

Маленький Фернан

Помер у мамки недалеко від Мальмезона, не проживши й двох місяців. Це був один з близнюків, за допомогою яких молода двадцятилітня актриса Сільвена Дюаль, оголосивши себе їх матір'ю, вимурила у шістдесятилітнього Люсьєна Моблана два мільйони франків.

Барон Зігфрід Шудлер

Наприкінці 1923 року, маючи дев'яносто шість років, упав від апоплексичного удару в дитячій кімнаті своїх правнуків Жана-Ноеля та Марі-Анж і помер. Основоположник французької парості, другий за ліком барон Шудлер, довголіттям якого пишалася вся родина, був знайомий з Талейраном, обідав у принца Меттерніха, розмовляв з імператором Франції й Австрії. Він на півтора року пережив свого онука, і того ранку, коли останній покінчив самогубством, поголив собі баки.

Граф Робер де ла Моннері, генерал

Старий парубок, надзвичайно болісно сприйняв свою відставку, впав незабаром у прострацію, прожив у цьому стані трохи більше двох років і на початку 1924 року вмер від уремії. Було йому шістдесят сім років.

Люсьєн Моблан

Фамільярно іменований Люлю, горезвісний плід пізнього шлюбу маркізи де ла Моннері-матері й фінансиста Бернара Моблана. Отже, він доводився зведеним братом Урбеніві, Жанові, Жерарові й Роберіві де ла Моннері і все життя був ганьбою для своїх близьких. Він — перший чоловік дружини барона Ноеля Шудлера, шлюб з якою мало не на другий день розірвала Римська курія. Оригінал, картяр і гульвіса, імпотент, що не бажав, проте, цього визнавати, Люлю Моблан ненавидів Шудлерів і відіграв головну роль у біржовій махінації, котра спричинилася до самогубства Франсуа. В останні роки життя Моблан у свою чергу став об'єктом переслідувань з боку Ноеля, який, з допомогою сімейної ради, позбавив свого залятого ворога змоги вільно розпоряджатися належним йому майном і домогся права опіки над ним.

Усіма покинутий, позбавлений ілюзій про своє мнине батьківство, переслідуваний Ноелем Шудлером, Люлю Моблан збожеволів, був підібраний на вулиці в несамовитому стані і помер у гамівній сорочці в державному притулку для божевільних весною 1924 року. Йому було тоді трохи більше за шістдесят років, і він залишив чималий капітал.

За його труною йшла сама лише пані Полан, яка багато років прослужила секретаркою в родині де ла Моннері, згодом стала їх довіреною особою, потім довіреною особою Шудлерів, була неодмінним свідком усіх смертей і учасником усіх похорон членів цих двох можновладних родин.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

СЛІПИЙ ПОЛЮЄ

I

На старому був довгий ясно-жовтий каптан з чорними вилогами, гаптований золотим шнуром, і короткі штани з чорного ребристого оксамиту. Руки його з дбайливо обрізаними овальними нігтями, ще досить гарні, але худі й вкриті рудуватими плямами, лежали на колінах, наче на подушках. Підмізний палець лівої руки прикрашав великий перстень із сердоліком.

У каміні горів вогонь, і у відсвітах його вилискував червонястими білками камінь у персні, золотий шнур на куртці, шкіра високих чобіт, зібраних гармошкою біля кісточок.

Старий пан сидів у кріслі з високою спин-

кою, ледь похиливши голову; вона була на три чверті лиса — тільки ззаду стирчало вінчиком ріденьке сиве волосся; обвисле підборіддя лежало складками на його пікейній краватці з подвійним бантом, в який була встромлена шпилька з зображенням оленя.

Годинник у кімнаті вибив шість і ще два удари більш високого тону, що означало півгодини.

Маркіз де ла Моннері подумав крізь дрімоту:

«Значить, уже посутеніло... Загнали, чи ще?»

Він почув, як з каміна випала головешка. Але навіть не ворухнувся: він знав, що всі каміни в будинку обгороджені мідними ґратами.

«Де це я зараз? — спитав він себе. — Ага, в малій вітальні. Який же тут камінь? З гріфонами чи з музами?»

Він підвівся, передбачливо простяг руку, щоб не вдаритись об широкий кам'яний бордюр у стилі Ренесансу, який оточував камінь. Його тремтливі пальці обмацали ліпні оздобы, впізнали крила, нерівну поверхню волохатих ніг і лапи з гострими кігтями. Так, це камінь з гріфонами, а між ними — кілька великих «М» — ініціал Моглевів, складений з двох шпак, увінчаних великою короною. А камінь з музами — це той, що у великій вітальні.

«Ну от, — подумав маркіз, — я вже почав забувати, де й що є у моєму домі».

Він намацав бильце крісла і, зітхнувши, опустився в нього.

Маркізові де ла Моннері було вісімдесят чотири роки. Хоч кілька років тому двічі оперували йому катаракту, це не врятувало його від сліпоти. Лише коли дуже яскраво світило сонце, він ледь-ледь бачив сірий проріз вікна, неначе ковдру, яка висіла у нічному мороку, та інколи вечорами бачив мерехтливі цятки, котрі свідчили, що в будинку запалили світло. Маркіз жив ніби середині мертвої мушлі.

Часом, коли хтось проходив між ним і джерелом світла, він помічав тінь і думав: «А я ще трохи бачу!» Але з кожним тижнем ці крихти зорового сприймання все зменшувались і танули.

Маркіз розумів, що незабаром Моглев стане для нього велетенським склепом, під стелею якого відлунюють голоси.

Двері відчинились, і зайшла Жакліна Шудлер у супроводі високого офіцера колоніальних військ.

— Це я, дядю Урбен, — сказала вона. — Жакліна.

Щоразу, зайшовши в кімнату і побачивши старого, який сидів, похнюпившись, у своє-

му високому кріслі, Жакліна боялася, що він уже мертвий.

Маркіз випростався.

— Загнали? — спитав він.

— Їй-богу, не знаю, дядечку, — відповіла Жакліна, кинувши на мармурову консоль свій трикутний капелюх і канчук. — Я загубила слід полювання у болотах Вовчого видолинку: почало смеркати... Так прикро! На щастя, я зустріла капітана Де-Вооса, він теж відстав, як і я. Це мене трохи заспокоїло. І ось ми повернулись. Я запросила його зайти підкріпитись.

Вона була маленька, з незвичайно тонким станом і вузькими плечима; на блідому лиці чітко вимальовувалися високі вигнуті брови. Вбрана вона була в усе чорне. Довга амазонка, замазана на подолі глиною, була для зручності підібрана біля стегна.

Молода жінка сіла в крісло, що стояло з другого боку каміна, попудрилась, поправила гребінцем волосся. Було якось чудно бачити таке тендітне створіння у мисливському костюмі.

— Що воно за Де-Воос? Капітан Де-Воос? Ніколи не чув, — пробурчав маркіз.

— Ну що ви, дядечку! Його запросив Жилон. Він одрекомендував вам капітана сьогодні вранці перед полюванням. Та капітан і зараз тут, зі мною, — квапливо додала Жакліна.

— Ах, он як! Чудово! — мовив маркіз.

— Даруйте, що я без запрошення скористався вашою гостинністю, мес'є, — сказав офіцер.

Він мимоволі промовив це надто голосно, ніби звертаючись до глухого, — слова його луною відбилися під високою кесонною стелею.

Маркіз підняв повіки і спрямував у той бік, звідки долинав голос офіцера, свої білясті, тьмяні, страшні очі.

— Жакліно, змалюй-но мені цього капітана! — зажадав він.

Молода жінка з ніяковою усмішкою подивилась на високого військового і вирішила взяти іронічно-серйозний тон.

— Бачте, дядечку, він дуже високий, — відповіла вона, — приблизно метр вісімдесят...

— Вісімдесят чотири, — уточнив Де-Воос, бажаючи показати, що розуміє іронію і ладен підігравати Жакліні.

— Він шатен... Так, але темний чи світлий? — вела вона далі, вдаючи, ніби уважно вивчає його. — Ні, темний. На ньому розкішний червоний мундир і... він дуже гарний. От і все!

— Дякую, — сказав Де-Воос, вклоняючись.

— А скільки йому років? — спитав маркіз.

— Тридцять сім, месє, — відповів Де-Воос. І, повернувшись до Жакліни, додав: — Тепер вам усе про мене відомо.

На кілька секунд запанувала мовчанка. Жакліна нахилилася поворухити дрова, і над чорним оксамитним коміром з білою краваткою забіліла тонка тендітна шия з легким, золотистим, як у дитини, пушком.

— Ти що, збираєшся за нього заміж? — спитав раптом сліпий.

Жакліна здригнулася.

— Ну що ви, дядечку, — засміялася вона. — Адже я казала вже вам, що познайомилася з паном Де-Воосом лише сьогодні вранці, перед самим полюванням.

Потім, відчувачи на собі пильний погляд офіцера, квапливо пояснила:

— Бачте, дядечко неодмінно хоче видати мене заміж. Це його пунктик. Заспокойтеся, вам не загрожує і найменша небезпека.

Не знаючи, як до цього поставитись, Де-Воос жестом фаталіста тільки розвів руками.

— Але вона мусить знову вийти заміж! Я знаю, що я кажу! — вигукнув маркіз, ударяючи рукою по підлокітнику крісла.

— Ах, дядечку Урбен, прошу вас! — нетерпляче мовила Жакліна. І, щоб змінити тему, додала: — А Лісовик тим часом зажене оленя сам — збожеволіти можна від злості!

— Скільки ми сьогодні проскакали? Я зовсім не знаю тутешніх місць і якимось не можу зорієнтуватись, — сказав Де-Воос. — П'ятдесят, п'ятдесят п'ять кілометрів?

— Ну, що ви! Навряд чи сорок, — відповіла Жакліна.

— Ви матимете й довші прогулянки, месє, коли зробите нам честь і одвідаєте нас іще раз, — зауважив маркіз.

II

Жакліна з офіцером саме збиралися вийти з-за столу, заставленого закусками, коли з'явився перший доїжджачий.

Невисокий, кремезний, мускулястий, з сивуватим волоссям і надзвичайно правильними рисами гордого обвітреного обличчя, на якому блищали великі жваві темні очі, перший доїжджачий уже вступив у ту пору, коли людина починає відчувати свій вік. Він стояв перед маркізом виструнчившись, у високих, забризканих багном чоботях, розтруби яких, прикриті фалдами жовтої лівреї, сягали йому мало не до стегон; з шиї в нього звисав мисливський канчук, на грудях висів ріг, на стегні — ніж, а в руці він тримав шапочку.

— Ну як, Лісовиче? — спитав маркіз.

— А так, пане маркіз, що нічого не втямиш, — відповів доїжджачий. — Така досада, що й сказати не можна! Прокляття якесь!

— Не лайтеся, Лісовиче!

— Даруйте, пане маркіз і пані баронесо, — перепросив доїжджачий, — але пан маркіз може мене зрозуміти... Адже олень був майже загнаний; ще якихось півгодини — і край. Він уже й язика висолопив. І раптом зник, ніби його чорт під плаща сховав. Пан маркіз погодиться зі мною, що це просто чари якісь!

Він скрушно похитав головою, на лобі в нього був червоний слід од шапочки.

— Хочете келих вина, Лісовиче? — спитала Жакліна.

Вона була дуже задоволена, що перший доїжджачий теж загубив слід оленя.

— О, пані баронеса надто добра, — відповів доїжджачий, інстинктивно глянувши на сліпого.

І той, ніби відчувши цей погляд, сказав:

— Так, так, звичайно, випийте, Лісовиче.

А сам узяв із столика, поставленого поруч, бронзовий дзвіночок на дерев'яному держальці — на зразок тих, якими сповіщають у коледжах про закінчення перерви, і з силою помахав ним.

На дзвінок з'явився старий, вбраний за давньою французькою модою, — у темно-зеленій лівреї з грубого сукна. Він ішов, тягнучи ноги в обвислих ззаду панталонах, зігнувши могутній колись торс, повітря із свистом виходило з його хворих легень; в'ялі складки на щоках робили його схожим на старого бика.

— Пан маркіз дзвонили? — спитав він.

— Подайте сюди мій мисливський ящик, — сказав сліпий.

— Пане Лісовик, допоможіть мені, будь ласка, — попросив старий у зеленій лівреї, обертаючись до доїжджачого.

— Охоче, пане Флоран, — відповів той, ставлячи на стіл порожній келих.

Ці двоє, які десятки років провели тут — один у господі, а другий на псарні й у стайні, — були один з одним на «ти», але при хазяях не дозволяли собі фамільярності.

Де-Воос побачив, як вони принесли досить чудний стіл червоного дерева, схожий на старовинні столи для гри в трик-трак, тільки разів у три більший, і поставили його перед сліпим. Той відкашлявся, прочищаючи горло, трохи підвівся, витягнув з-під фалди каптана носову хустку, сплюнув мокротиння, старанно витер рота і знову сів. Стоячи в цьому вузькому каптані, він скидався на маршалів Моглевів, своїх предків, чиї потріскані портрети, перерізані голубою стрічкою, тьмяно поблискували вздовж

стіл, — викапаний старий маршал часів Семирічної війни забув тільки надіти перуку й відростив собі вуса.

— З вашого дозволу, пані баронесо, — мовив Лісовик і присунув ближче велику газову лампу, вмонтовану в китайську вазу. В Моглеві не було електрики.

«Обличчя кожної людини типове для певної епохи», — подумав Де-Воос. Йому здавалося, що Жакліна дуже схожа на даму епохи Людовіка XVI. — Саме так. Хіба що на покоління старша...» І погляд його машинально пробіг по витонченій лінії хребців, що позначилися на тонкій шийці.

Де-Воос відзначив, що всі присутні (як господарі, так і челядь) вбрані незвичайно — і щодо крою і щодо кольорів. Його власний одяг — червоний мундир і золочені остроги, на які перехожі оберталися на вулиці, — був тут єдиним сучасним костюмом. І хоч Де-Воос не мав палкої уяви і не вірив у чаклунство, йому раптом здалося, ніби він потрапив у таке місце, де не існує поняття про час, де люди не вмирають, де гілйотиновані зберігають голову на плечах, і він ані трохи не здивувався б, якби різьблене дерево стінної панелі зненацька розсунулось, і з якихось потаємних дверей вийшов мушкетер або придворна дама Катерини Медічі.

«І чого це я тут тиняюся?» — спитав він себе.

Флоран зняв верхню дошку з таємничого стола. В середині було рельєфне зображення — в усіх деталях і дрібницях — околиць Моглева.

В той рік, коли маркіз відчув, що безповотно поринає в морок ночі, він звелів виготовити цю дорогу й унікальну річ. Хоч користуватися нею мав сліпий, майстер підпустив кобальту в річки, пофарбував у червоне дахи сільських будинків, позеленив гаї, що стоять серед ланів. Це була королівська іграшка і водночас макет, з допомогою якого у військових школах готують маневри.

Маркіз витягнув руки — блиснув сердолик у персні. Старечі жили напружились. Коротко обстрижені нігті обмацали макет. Нарешті, вказівний палець правої руки спинився на кубіку з гострими зазублинами.

— Ось замок, — сказав маркіз.

Палець його поволі перейшов парк, поповз по борозенці — шляху на Париж, забрався в ліс і зупинився на галявині.

— Отже, ми біля Обгорілого Дуба, — сказав маркіз. — Що було далі, Лісовиче?

— Так от, як зволив наказати пан маркіз, — почав доїжджачий, — об одинадцятій годині я вийшов на слід. Оленя зразу ж сполохали. Він перемахнув через Нову алею...

Вказівний палець перемістився праворуч. — Через Нову алею, — повторив і собі маркіз.

— ...потім вискочив на алею Дам... Тут пан капітан дав мені дуже цінну пораду, — пояснив Лісовик, повертаючись до офіцера. — Одразу видно, що пан капітан знається на полюванні, — додав він, бажаючи підлестити. — Олень був великий, з чорними рогами, — на дванадцять відростків, не менше. Я сурмлю в ріг, оповіщаю про його появу і про те, який він...

— Що воно ще за капітан? — перебив його маркіз.

— Капітан Де-Воос, дядечку, який сидить зараз з нами, — пояснила Жакліна.

— Все той самий? Гаразд, кажіть далі, Лісовиче.

Обличчя старого оживилося, кров прилила до щік, різкіше позначилися зморшки, мішки, западини, руді плями, набряклі вузлуваті вени; ніздрі його тріпотіли, вдихаючи аромати, що їх відчував лише він сам, — запахи грибів, моху, вологої глини, конячого поту.

Урбен де ла Моннері був на порозі тієї години, яку він переживав лише двічі на тиждень з початку осені й до кінця квітня, коли знову почував, що живе. Потім наставали пусті місяці «кращої пори року, на думку цієї дурнечі», коли він дрімав у своїй мертвій мушлі, дожидаючи відкриття мисливського сезону у жовтні. Якщо, звісно, до тої пори...

Рука його знову поповзла по рельєфу, підвладна голосові доїжджачого. Сліпий не випускав з уваги нічого. Він хотів до кінця, аж до серцевини згризти цей останній зимовий плід, що відгонить димком, плід, котрий йому ще залишило життя.

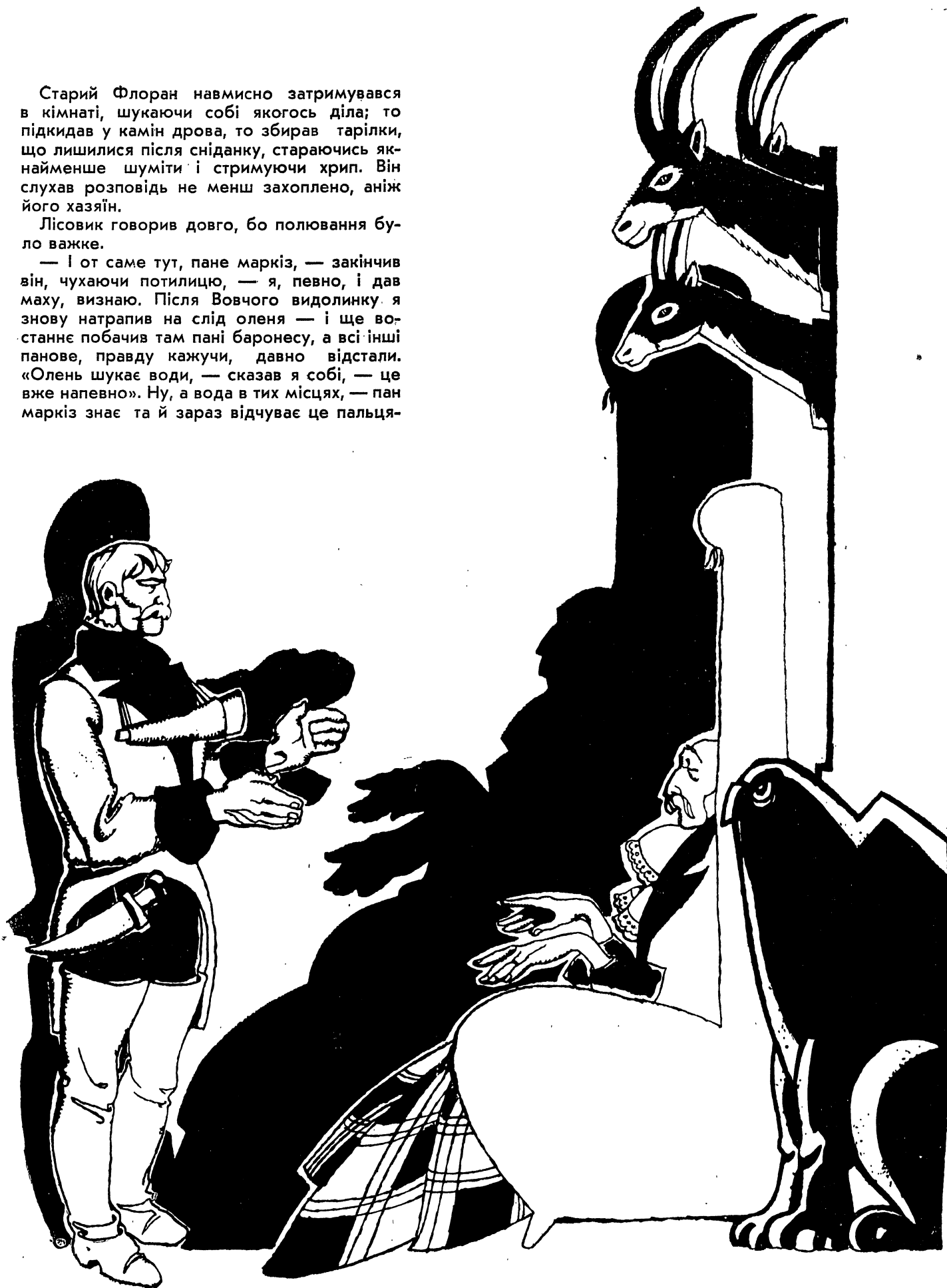
Він бажав знати, який то собака дав маху на галявині за Нефоським лісом, і на скільки хвилин олень випередив зграю, та чи бачив Лісовик, як він мчав, чи з'явився у нього від швидкого бігу вищир.

Маркіз справді таки полював цього оленя, який то петляв, то мчав напролом. Під долонями старого лежали тисячі гектарів навколишніх земель. Його тремтливі пальці опускалися в долини, вибиралися на пагорби, — вони передавали йому відчуття оксамитної м'якості зеленої алеї, грудок землі, що летять на дорозі з-під копит коня, який мчить чвалом, водячих бризок, котрі обдають вершника при переїзді через брід. Він прислухався до гавкоту своїх собак; піднявшись на стременах, він вихоплював ріг і сурмив, сповіщаючи про появу оленя чи про перехід в інший ліс, і звуки рога летіли за його спиною, мов золоті штандарти... Йому стало жарко, хотілося витягти хустку і витерти нею шию.

Старий Флоран навмисно затримувався в кімнаті, шукаючи собі якогось діла; то підкидав у камін дрова, то збирав тарілки, що лишилися після сніданку, стараючись якнайменше шуміти і стримуючи хрип. Він слухав розповідь не менш захоплено, аніж його хазяїн.

Лісовик говорив довго, бо полювання було важке.

— І от саме тут, пане маркіз, — закінчив він, чухаючи потилицю, — я, певно, і дав маху, визнаю. Після Вовчого видолінку я знову натрапив на слід оленя — і ще востаннє побачив там пані баронесу, а всі інші панове, правду кажучи, давно відстали. «Олень шукає води, — сказав я собі, — це вже напевно». Ну, а вода в тих місцях, — пан маркіз знає та й зараз відчуває це пальця-

ми, — самий лише ставок Фонгрель, куди впадає річка. Собаки мої на той час втомилися, вечоріло, та ще оцей наш Красунчик-Пан (так звали другого доїжджачого) вирішив, ніби він розумніший за всіх, і вже добрих півгодини пропадав десь, — от я й надумав зрізати праворуч і почекати нашого оленя біля ставка. Ну, а він туди й не потикався.

— Він просто одурив вас, Лісовиче, та й годі, — зауважив сліпий.

— Ще й як одурив, пане маркіз!

Лісовик кусав губи; засмучений, він ледве стримував злість, тряс підборіддям. Він чудово розумів, що зробив так насамперед, щоб не перестрибувати кілька великих канав і не продиратися крізь рясні зарості. Коли б він був трохи молодший, він би й не подумав про втому, навіть не відчув би її.

Де-Воос, високий і стрункий, затягнутий у червоний мундир, дивився із дедалі більшою симпатією на цього чоловіка, який поводився так поштиво і водночас — рідкісний хист! — так невимушено, чоловіка, який полював оленів для забави сліпого і страждав зараз, відчуваючи наближення старості.

Тепер Де-Воос розумів, чому Жакліна по дорозі до маєтку сказала йому: «Лісовик — зворушлива людина».

Руки сліпого лежали нерухомо.

— Пан маркіз може не сумніватись, — вів далі Лісовик. — Я об'їхав ставок, винишпорив усе навколо, проїхав угору річкою. Собаки довели мене ось до цього місця... дозвольте, пане маркіз...

І Лісовик своїми шкарубками червоними пальцями обережно взяв палець сліпого і посунув його до берега ріки.

— Звідки віяв вітер? — спитав сліпий.

— Прямо з заходу, пане маркіз.

Вказівний палець поповз на схід — угору річкою до її початку — і зупинився на її завороті. На обличчі маркіза з'явився вираз, який, певно, буває у шукача підземних джерел, коли той чує, що джерело десь близько.

— Так от, ваш олень отут, Лісовиче, — заявив маркіз. — Він іде водою, щоб замести сліди, і посувається за вітром, щоб запах його несло вперед, а не назад, де його почують собаки. І потім ви не гірш за мене знаєте, що олень, діставшись води після п'яти годин ловів, неспроможний від неї одірватись. Отже, він може бути тільки там і зараз бродить в очереті.

— Але, пане маркіз, це неможливо: річку перетинає загата, і він не міг там пройти. Або ж йому довелося б вилізати з води. А мої собаки не виявили його слідів ні на

тому, ні на другому березі. Чари якісь, та й годі!

— Що б ви не казали, Лісовиче, а я певен, що ваш олень там, — повторив старий. — Я цього певен. Ще коли був живий мій батько, а я був зовсім хлопчиськом, олені часто звертали до Вовчого видолинку, і в ті часи там не одного взяли.

Лісовик подумав, тяжко зітхнув.

— Ну що ж, — сказав він. — З дозволу пана маркіза, я з'їм зараз шматок хліба, посаджу собак, які не дуже втомилися, в машину та й поїду туди. Отоді можна буде твердо сказати, що ми все зробили, аби взяти його.

Сліпий відхилився на спинку крісла. І зробив знак, щоб забрали мисливський ящик.

Він стомився: щоки його помітно запали, і Жакліна відчула, як стислось її серце.

Коли доїжджачий вийшов разом із дво-рецьким, сліпий, трохи заспокоївшись після розчарування, спитав:

— А де Жілон?

— Я гадаю, мес'є, — відповів Де-Воос, — що він поїхав просто в Монпрелі, куди я теж зараз поїду.

— Яка досада! — зауважив маркіз. — Не люблю, щоб челядь насаджувалася без господарів. Якби мені трохи кращий зір...

— Але ж я поїду з Лісовиком, дядечку, — озвалася Жакліна.

— Ну-ну, не кажи дурниць. Ти втомилася.

— Та ні-бо, дядечку, запевняю вас, моєї втоми як не було. Я залюбки можу полювати далі.

Вона казала правду: сподівання взяти оленя надало їй сил, і Де-Воос з подивом глянув на неї.

— Якщо дозволите, у мене є машина, — запропонував він. — Мені самому кортить знати, чим усе скінчиться.

Жакліна не вагалася й хвилини.

— Он як! Це дуже люб'язно з вашого боку, — сказала вона.

В думці Жакліна була вже біля річки, де вона робить коліно.

— Так ти й справді їдеш? — спитав маркіз.

— Авжеж, дядечку, я ж вам сказала.

На обличчі старого з'явився щасливий вираз.

— Все-таки не кидають мене тут самого вмирати! — прошепотів він.

III

Крізь ґрати на задніх дверцятах старенького «пікапа» видно було здивовані морди великих мисливських псів, що підстрибували на вибоїнах повитої мороком дороги; ззаду їхала велика бежева машина Де-Во-

оса, і її пригашені фари відбивалися золотистими цятками в очах собак, — здавалось, мікенські божества враз ожили і заворушились у своєму храмі.

Жакліні вдалося, нарешті, прочитати прізвище й адресу власника машини, вигравіровані на срібній табличці з зображенням святого Христофора:

**Мадемуазель Сільвена Дюаль,
драматична актриса,
вулиця Наплъ, 33**

Хоч це прізвище не викликало у Жакліні ніяких певних спогадів, воно здалося їй знайомим і чомусь неприємним.

Де-Воос починав її цікавити і водночас насторожував.

Він був, безперечно, дуже вродливий. Лампочка на панелі машини освітлювала його знизу. Жакліна майже несвідомо розглядала обриси його профілю, довге підборіддя, загострене й вольове, це обличчя, що виражало свідомість власної зверхності та певність у своїх силах, — все це проявлялось у поставі голови, в погляді, навіть у тому, як грали м'язи на його щоках.

— У вас дуже гарна машина, — зауважила вона.

— Так... це автомобіль однієї моєї приятельки... вона дала мені його на деякий час, — пояснив Де-Воос. — А ваш дядечко, — змінив він тему розмови, — в дні ловів завжди надіває мисливський костюм і сидить у ньому біля каміна?

— Атож, і ніколи не скидає його, аж поки мисливці не повернуться в замок і доїжджаючи не складе йому докладного звіту, — відповіла Жакліна.

Де-Воос помовчав.

— Це велике щастя зберегти отак, до старості, яку-небудь пристрасть, — сказав він.

— А ви маєте таку пристрасть, яку сподіваєтесь зберегти? — спитала вона.

Він нічого не відповів. Ведучи машину, він зняв грубу замшеву рукавичку з правої руки — руки досить великої, довгої та випещеної, з квадратними, старанно відполірованими нігтями, чи не занадто старанно для військового, — і, вийнявши золотий портсигар, простягнув його Жакліні. На секунду погляди їх зустрілись. У високого офіцера очі були великі, золотисті, але не іскристі, а нібито вкриті лаком. Він усміхався. Жакліна відчула легке збентеження.

Вона щільніше загорнулась у широке, підбите хутром пальто. Їй було дуже затишно на шкіряному сидінні, до того ж Де-Воос люб'язно наклав їй на коліна свій бурнус.

«Чому в мене таке feeling¹ проти нього? — подумала Жакліна. — Він люб'язний, послужливий, не пробує скористатися з на-

шої самотності й не чіпляється до мене з дурним залицянням, як зробило б на його місці багато інших...»

Можливо, це почуття викликала рука з масивним золотим браслетом-ланцюжком, що лежала на кермі, це кепі, недбало насунуте на лоба, ці нагороди, — тут, певна річ, немає нічого поганого, та чи не забагато їх, чи не занадто це претензійно: адже цілком досить було б стрічечки офіцера Почесного легіону і чотирьох пальмових гілок на хресті «За бойові заслуги», навіщо ж усе інше? А може, ця вже надто шикарна машина, яка, проте, не належала йому, викликала у Жакліні враження, що перед нею людина, як сказали б у колах ла Моннері, — «не цілком респектабельна».

— Ви весь час живете у Моглеві? — спитав він.

— Ні. Я частенько навідуюсь у Париж, до дітей: вони там вчаться у коледжі, — відповіла Жакліна. — А сюди я почала їздити лише в цьому році... Я вперше після смерті чоловіка дозволила собі пополювати.

Щоразу, коли вона згадувала про Франсуа Шудлера, після самогубства якого минуло вже близько шести років, або коли при ній заходила розмова про нього, Жакліна на якийсь час замикалася, поринала у свої думки. Ось і зараз вона високо підняла брови і трохи згодом додала:

— Я певна, що ви сподобалися б один одному.

Навіщо, власне, їй треба було додати цю фразу, — адже вона зовсім цього не думала, з досадою закинула собі Жакліна.

— Жілон багато розповідав мені про нього, як про людину виняткову, — сказав Де-Воос.

Жакліна промовчала. Машини звернули на путівець, жовтий, вкритий глибокими коліями. Очі собак все ще поблискували крізь ґрати.

— Та й взагалі, — вів далі Де-Воос, повертаючись до перерваної теми, — не можна самотній жінці жити цілий рік у цій похмурій великій казармі.

Жакліну і бентежив і водночас вабив владний тон офіцера. Ця легкість, з якою він втручався в чуже життя, всім своїм виглядом немовби промовляючи: «Коли вже я тут, ось побачите — все буде гаразд».

Він уже називав Моглев «великою казармою», неначе багато років бував тут, хоч насправді бачив замок уперше. Цікаво, що саме так називав його у свій час і Франсуа.

Жакліна подумала, що їй треба бути обережною в розмові з ним, щоб не дати приводу хибно витлумачити її слова і вкласти в них глибший зміст, аніж їй того хотілось.

«І чому всі вони так прагнуть знову віддати мене заміж», — подумала вона. — Ма-

¹ Почуття (англ.).

ма щомісяця влаштовує світські прийоми, свекор сватає за Сімона Лашома, дядечко Урбен уподобав цього лагідного Жілона, а тепер причепився до першої стрічної людини!.. Навіть слуги, й ті неначе у змові проти мене... Невже їх так гнітить моє вдовування?»

В цю хвилину офіцер сказав:

— Ми безперечно знайдемо оленя. Ваш дядечко сказав абсолютну правду. Тварина, звичайно, йде вгору рікою.

І це він теж вимовив упевненим тоном обізнаної людини.

Машини зупинились аж у кінці путівця; Лісовик спустив на землю собак.

IV

Січень того року видався навдивовижу теплий. Земля після недавньої відлиги була вогка, небо чорніло, наче закурена стеля.

Ступаючи просто по воді, Лісовик ішов угору течією ріки і високо тримав над головою палаючий жмут соломи. Карлушка, молоденький псар, що доглядав собак, — коли хлопчика взяли з притулку, його ім'я здалося досить незвичайним, і йому не дали прізвиська («Якщо заслужить, — сказав тоді Лісовик, — я згодом назву його Заслоном»), — оцей Карлушка, мало не засинаючи на ходу, простував слідом з другим факелом і з цілим оберемком соломи про запас. Двоє сміливих псів чалапали за ним. Ще четверо — серед них і старий Валансей — ішли берегом.

Низьким гортанним голосом Лісовик раз у раз підходчував хортів:

— Еге-ге-ей-ей! Вперед, мої вірні! Тю-тю-тю!

«Якщо ми візьмемо оленя, цим буде сказано все», — подумала Жакліна, хоч і не уявляла собі, що ж саме буде сказано. Вона трохи змерзла навіть у хутрі й часто здригалась.

Лісовик ішов уже, мабуть, з чверть години, але досі не пощастило підняти оленя. Перед доїжджачим була стара загата, про яку він казав маркізові; дошки, вкриті слизьким мохом, та каламутний пінявий вир перегороджували йому дорогу.

— Але ж мусив він десь пройти... — бідкався Лісовик.

Раптом йому спало щось на думку, і він гукнув:

— Карлушко, ану, лови!

Він одстегнув мисливський ніж, скинув каптан, пасок і шпурнув усе хлопчикові.

— Лісовиче, що це ви робите? — крикнула Жакліна.

— Хай пані баронеса не турбується, — промовив Лісовик, опутився на коліна,

низько схилився над водою, витягнувся і, вхопившись однією рукою за оброслу мохом балку, а другою тримаючи смолоскип, просунув плечі у вузький отвір загати, під щит, який здибався над ним, мов ніж гілляотини.

«Не може бути цього, немислимо», — подумала Жакліна. І майже в ту саму мить почувала Лісовиків голос:

— А хай тобі чорт! Ти диви! І справді чудасія!

Упершись ногами в землю, він випростався і закричав:

— Валансею! Іди сюди, мій хлопчику! Бери, бери його! Карлушко! От я тебе зараз збуджу, ледащо! Чого не спускаєш собак у воду?! Слід тут, ось він! Беріть його, беріть, мої хороші!

Кремезный, присадкуватий старий чоловік у чорному із золотом жилеті, із палаючим факелом у руці, стояв у мокрих штанах серед пінявого виру, — він був страшний і водночас прекрасний у своєму захваті.

На моху, що вкривав знизу щит загати, він помітив дві свіжі борозни від оленьчих рогів.

— О, пані баронесо, — вигукнув він, — ну ніяк не повірив би, що олень може пройти тут, та ще такий великий. От хитрун! Оце зараз я вилаявся — ви вже пробачте, пані баронесо, — таки ж було чого! Беріть його, мої хлопчики, беріть, любі!

— Браво, Лісовиче! Тепер ми візьмемо його! — зраділа Жакліна.

— Цілком можливо, пані баронесо, цілком можливо! Тю-тю-тю! Беріть його!

У дошках, мабуть, стояв міцний дух знесиленого оленя, бо Валансей за мить двічі подав голос. І п'ятеро хортів, той вброд, той плавом, полізли слідом за ним в отвір загати.

Лісовик вибрався на берег і надів каптан. Він озброївся довгою жердиною і почав гати нею по воді, намагаючись зчинити якомога більший гармидер.

Раптом біля того коліна, на яке вказував маркіз, усі шестеро собак оглушливо завагували; в ріку хлюпнулося щось велике, чорне і майже зразу вихопилося на берег.

— Бери, бери його! — загорлала Жакліна.

— Я ж казав, що ми його знайдемо! — промовив Де-Воос.

Жакліна вдячно глянула на офіцера — в її очах світилася глибока віра в нього, ніби це він допоміг натрапити на слід оленя.

І обоє побігли до коліна, мало не ламаючи ноги на вербових корчах, ковзаючи на глиняному грудді.

— Заходь з голови! З голови! — кричав Лісовик, розпалюючи собак.

Олень, правда, промок, але зате встиг

трохи віддихатися. Чого доброго, втече з-під носа в собак, тоді шукай його поночі.
«Вже те чудово, що ми підняли його», — подумала Жакліна.

Олень і справді помчав уперед — його силует, здавалося, летів над землею. Але він не сховався в кущах, а раптом з розгону наскочив на дерево.

Глухо пролунав удар. Олень сторопіло зупинився на секунду і знов помчав — цього разу по колу, чіпляючись рогами за дерева, мов божевільний, що схотів битися з гігантами. Покружлявши трохи, він, задихаючись, притиснувся до дерева й обернувся мордою до собак.

У цей час наспіли люди із смолоскипами. Старий олень стояв у напрочуд красивій позі, ніби прихилившись до нічної півми; його темна шерсть, пригладжена водою, блищала, широкі груди здіймалися від уривистого дихання; піднявши величезні роги, він тряс ними від гніву та болю.

Шестеро собак із задерними вгору мордами оточили його, оскаженіло, надривно, несамовито гавкаючи, як гавкають тільки гончаки.

— Слухайте, Лісовиче, чому він натикався на дерева? — спитала Жакліна.

— Він сліпий, пані баронесо, — відповів доїжджачий, скидаючи шапочку. — Пані баронеса зараз сама побачить.

Він підійшов до оленя — однак не дуже близько — і помахав перед ним смолоскипом. Олень вдихнув дим, але не ворухнувся; його осклілі очі залишалися широко розкриті й світилися червонуватими вогниками — в них відбилосся полум'я смолоскипів.

— Таке трапляється, пані баронесо, — сказав Лісовик, — із зацькованими оленями. У них щось лопається в голові, і вони перестають бачити. Цей олень сам здох би як не завтра, то післязавтра... Я розумію, це цікаво, навіть смішно... — додав він, догадуючись, про що думали Жакліна і Де-Воос.

Пригасивши чоботом догорілий смолоскип, він одчепив від паска мисливський ніж і чемно промовив:

— Пані баронеса, мабуть, не схоче порішити його...

Жакліна похитала головою — «ні» — і глянула на Де-Вооса.

Лісовик секунду помовчав, а потім додав:

— Але, може, пані баронеса схоче зробити цю честь капітанові...

Річ у тім, що з давніх давен, — і Лісовик знав це краще, ніж хто інший, — повелось, що звіра добивав господар ловів, а коли його не було — доїжджачий, але ні в якому разі не гість.

Тільки незвичайні обставини цього полювання могли привести до порушення правил; а головне, між Жакліною і Де-Воосом простяглася ниточка, існування якої вони ще не усвідомили, але саме вона спонукала старого доїжджачого, на втіху обом їм, начебто зрівняти їхні права.

— Хочете? — спитала Жакліна.

— Залюбки, — відповів Де-Воос, беручи ніж, довгий, мов багнет.

Поки мисливці обмінювалися люб'язностями, старий олень відчув наближення смерті.

Де-Воос скинув на землю бурнус, щоб вільніше рухатись. Олень, який стояв, закинувши роги, був майже однаковий з ним на зріст, але Де-Воос не дуже радів з цієї битви, бо олень був сліпий, — легше було б убити людину, здавалось офіцерові.

— Стережіться, пане капітан! Хоч олень і сліпий, але сил він має ще багато, — попередив Лісовик. — Треба підійти збоку, націлитися так, щоб ніж увійшов під лопатку (і доїжджачий пальцем показав це місце на своєму каптані), і встромити його в м'якуш...

— Так, так, — відповів Де-Воос.

— А ти, Карлушко, запали новий жмут та наготуй гілляку, щоб кинути оленеві на роги, якщо треба буде.

Собаки перестали гавкати: вони дожидали розв'язки, вищиривши зуби, здививши шерсть.

Жакліна згадала, що Франсуа зіскакував з коня під вигуки мисливців і прямував до тварини так само, як зараз Де-Воос, і серце їй стислося від знайомого почуття тривоги й гордості.

Олень відчув, що наближається людина. Він нагнув свої великі роги, вдихнув повітря і, опустивши морду аж до землі, весь напружився, ніби готуючись стрибнути.

— Збоку, пане капітан, заходьте збоку! — кричав Лісовик, ідучи за капітаном.

Пролунав несамовитий зойк. Олень випростався; на рогах у нього звивалась якась темна маса; трусонувши головою, олень скинув її на землю перед собою.

— От мерзотник! — скрикнув Лісовик. — Порішіть його скоріше, пане капітан!

На землі корчився один із хортів з розпоротим животом, сіпаючи у повітрі лапами.

Де-Воос, відчувши під ножем кістку, витягнув з рани вістря, і, розмахнувшись, натискаючи плечем, щосили всадив ножа; він так легко увійшов аж до держака, що капітан мало не втратив рівноваги. Він не сподівався, що в такого великого звіра може бути така тонка шкіра. Старий олень опустився на коліна, потім ревноу, упав на пра-

вий бік, і з його розкритої пащі по виваленому языку полилася кров.

Жакліна глибоко перевела дух; кілька останніх хвилин вона майже не дихала.

— Я в розпачі, що загинув цей пес. Мабуть, я загаявся? — спокійно спитав Де-Воос, передаючи ножа доїжджачому.

— Та ні, пане капітан! Адже це з кожним може статись, — досить різко заперечив Лісовик. — Навпаки, пан капітан, сказати відверто, людина рішуча.

І він знов підняв свою шапочку. Такий уже був у нього рефлекс: коли хто-небудь звертався до нього, — байдуже, чи сидячи на коні, чи стоячи на землі, — він зразу скидав шапочку, якщо, звичайно, руки були вільні.

Він витер ніж об шкіру розшматованого пса, який ще злегка здригався, лежачи в калюжі власної крові, потім носком грубого мокрого чобота почухав йому спину і сказав:

— Ех, сердешний Артабан, ось і твоя смерть прийшла. Так воно завжди ведеться на світі: гинуть кращі. Але ж гірше було б, коли б загинув не він, а пан капітан, правда?

Аж тепер Лісовик відчув холод від мокрої одежі, прилиплої до тіла. «Так, чого доброго, і ревматизм можна заробити або й щось гірше, — подумав він. — Ох, та й буде ж мені від Леонтіни, якщо я повернусь отак-от додому». Він раптом розсердився на весь світ, хоч нарікати не було на кого. «Може, коли б я сам його заколов або коли б Карлушка кинув йому на роги гілляку... А то ж он що... Он що, бач, виходить...»

Старий пес Валансей, вискалившись, уже підбирався до нутроців свого товариша. Лісовик відкинув пса ногою.

— Ану, геть! — гримнув він. — Це тобі не пожива!

Він вийняв з кишені другий ніж, менший із стопорним вирізом і тонким вістрям, підійшов до мертвого оленя й одним змахом розпанахав йому черево від ребер до пахвини. У повітрі терпко війнуло ще теплим м'ясом.

Через пізню годину не було часу додержувати належного ритуалу — головне, скоріше нагодувати собак.

— Вперед, мої хлопчики, вперед! — крикнув Лісовик з красномовним жестом.

П'ятеро псів із здібленою шерстю накинулись на вивалені нутроці й почали з гарчанням шматувати їх зубами, забираючись чимраз глибше, аж до огруддя.

Артабан почув, як бенкетують його товариші, розплющив очі, в яких світився сум і водночас жадоба, зробив величезне зусилля, щоб підтягнутися до оленя й дістати

свою пайку, але голова його впала на землю, і він більше не ворухнувся.

А решта собак хрумтіли хрящами, гризли за чотири кендюхи, повні смердючої трави, присмаченої соками, тільки їм відомими, видирали одні в одних довгі шовковисті кишки — опалові, аквамаринові, рубінові, встроївши в них свої ікла.

Жакліна дивилася на все це з огидою і цікавістю.

— Це перший олень, якого ви закололи? — спитала вона.

— Атож, перший, — усміхнувся у відповідь Де-Воос.

Ще ні разу лови не викликали в Жакліні такого почуття влади не тільки над тим, що можна купити, — над собаками, над людьми, а й взагалі над усім — над небом, над галявиною, над лісом, над вільними тваринами, що в ньому живуть. Жакліна вперше відчула це зараз, після нічної гонитви по лісу, біля трупа загнаного звіра, якого при світлі солом'яних смолоскипів шматували пси.

— Що я вам казав, пані баронесо? Адже наш олень має аж чотирнадцять відростків, — гордо сказав Лісовик. — По наших місцях не щодня такого зустрінеш. Пан маркіз буде задоволений.

За кілька хвилин собаки розірвали, згризли, зжерли величезну купу нутроців; старий олень лежав вительбушений, схожий на фрегат, що зазнав аварії.

Останній жмут соломи в руках юного псаря догорів.

На другий ранок, перед тим, як Габріель Де-Воос покинув Монпрелі, де він гостював у майора Жілона, до нього прийшов Лісовик у звичайному робочому одязі й підніс своєрідний нагай з тонких ремінців м'якої, ще свіжої шкіри з копитом на кінці. То була права нога оленя; баронеса Франсуа Шудлер надіслала її із своєю візитною карткою; на картці тонким рвучким почерком було написано всього кілька слів:

«Посилаю Вам від імені дядечка. Ви цілком заслужили це! Приїздіть полювати, коли схочете».

▼

Ворота перекошилися, їх уже не можна було зачинити на засув; замість нього приладнали ланцюг з великим висячим замком, і накидали його на ніч. Скрізь на подвір'ї валялися старі колеса від тачок, садовий інструмент, уже непридатний до вжитку сільськогосподарський реманент. Стайня була порожня. Вузький струмочок гноївки витікав, правда, з повітки, де ще стояла одна

корова. За поламаними ґратами копірса-лися кури, грузнучи аж до половини лапок у власному посліді.

Сімон Лашом не приїздив у Мюро на похорон батька. Востаннє він завітав сюди більш як десять років тому, та й то лише на кілька годин, — коли одержав наприкінці війни відпустку.

Опинившись перед будинком, де він народився і від перебування в якому зберіг лише жалюгідні й неприємні спогади, Сімон раптом по-дурному розчулився.

Всє тут підгнило, проіржавіло, було сточене часом і негодою. Віконниці висіли, зірвані з завіс, штукатурка пообсипалася, на стінах повикришувалися діри, дах осів, і черепиця, що падала на землю, хрускотіла, мов цукор, під ногами Сімона.

Матінка Лашом працювала в саду, нахилившись аж до землі. Спершу Сімон побачив тільки її широку чорну спідницю.

— Матусю! — гукнув він її.

Матінка Лашом повернула голову і повільно, на превелику силу випроставшись, підвела очі на сина, який ішов до неї між двох рядів мертвих яблунь.

— Неначе це ти, — мовила вона, нічим більше не виявляючи свого подиву. — Якби ти не сказав «матуся», я б ніколи в світі тебе не впізнала. Дивись-но: геть облісів, і черево собі відростив, та й вбраний чисто як пан.

Сімон машинально провів рукою по лисому чолю, де лише посередині стирчало коротке пасмочко каштанового волосся.

Мати й син не поцілувалися. Вони стояли, розглядаючи одне одного, вивчаючи, які зміни сталися за цей час у кожному з них. Матінка Лашом змінилася мало. Вона була така ж крихкотіла й безформна. Тільки повіка правого ока, схожа на товсту горіхову шкаралупу, опустилася, на щоках з'явився сивий пух, та у волоссі, зібраному на потилиці в жмуток, рожевіли широкі просвіти...

Вона витерла руки об стегна і, нарешті, сказала:

— Певно, тобі треба побалакати зі мною, коли приїхав. Ходімо до хати.

Похилий вік не зігнув старої, вона й досі була аж на півголови вища за сина. Вони пішли поруч по зарослій травою стежці, такі чужі одне одному, хоч і де в чому схожі: в обох було ріденьке волосся, короткі ноги і хода перевальцем, черевом уперед, тільки в неї під брудним фартухом ховалися фіброма й водянка, а він мав черевце сорокалітнього, добре вгодованого чоловіка.

Сімон дивився на тільки наполовину оброблений переліг, — хвилювання перших хвилин уже зникло. Стара йшла, відгоро-

дившись од нього стіною недовіри, і начебто не звертала уваги ні на що. Біля порога кухні вона скинула свої сабо.

У великій темній кімнаті Сімонові вдарив у ніс запах перешумілого вина, кислого молока, диму та помиїв — запах, серед якого минуло його дитинство, який незмінно супроводив матір і просочив усе — меблі, одяг, харчі, спогади. Зник тільки гострий запах поту, що ним одгонило колись від батька.

І Сімон зразу ж глянув у куток між піччю і коробом на борошно, знаючи, що саме там його чекає найнеприємніше.

На старому дірявому солом'яному стільчику сидів, скулившись, брат Сімона і тишенько дмухав на іграшковий вітряний млин, зроблений з двох клаптів картону, настромлених хрестом на гілочку бузини.

— Іди-но сюди, Луї, привітайся, — сказала матінка Лашом. — Ну, йди ж бо, не бійся, це Сімон.

Істота, що незграбно підвелась із стільчика, була в коротких штанцях і чорному фартусі. Ця істота йшла, безладно вивертаючи, наче зіпсований автомат, худенькі ніжки і викручені руки. Луї був вищий за Сімона. Обличчя його, викривлені руки, зсудомлені в колінах ноги — все було однакового мертвотного кольору зеленкуватої бронзи. На занадто довгому обличчі, з двома пасмами рівного волосся по боках, що спускалися з-під берета, не було ані зморшки. З нижньої одвислої губи капала слина. Чорні, оксамитові, глибокі очі неприємно косили.

Ідіот пробурмотів: «Здоров», втягнув у себе слину і повернувся у свій куток; там він видерся на короб і сів, звисивши ноги.

— Бачиш, він здоровий. І поводитьсь тихо, — промовила стара.

Сімон узяв стільця; сидіння було таке брудне, що він по-селянськи відгорнув полу пальта, перш ніж сісти.

— Скільки йому років? — спитав він.

— Зараз вирахуємо, — відповіла матінка Лашом. — Він на три роки старший за тебе. Отже, сорок чотири.

Ідіот жбурнув додолу свій млин, схопив грифельну дошку й заходився виводити на ній рипучим олівцем якісь чудернацькі карлочки.

— А взагалі, — сказала матінка Лашом, — коли б він міг учитись, то, як і ти, напевно, пішов би в науку.

Запала мовчанка.

— Треба чим-небудь почастувати тебе, — сказала стара і попрямувала до буфета по горілку.

Вона частувала його, як гостя, і він, як гість, не посмів одмовитися від чарки пекучої горілки, щоб не образити її.

— А вона в тебе непогана, — зауважив він.

— Батько твій любив саме таку, — сказала вона. — Що поробиш: кожен має свій грішок. Мені ось тепер куди важче, відколи його немає.

Вона й собі сіла й мовчки з-під навислої повіки оглянула Сімона.

— Ти одержала минулого місяця гроші? — спитав він, щоб якось почати розмову.

Він регулярно посилав матері триста франків, яких вона, до речі, зовсім не потребувала. Вона жадібно ховала чергові три банкноти в стару коробку з-під печива; там вони потім отак і лежали.

— Еге ж, — сказала вона. — Спасибі тобі. Щодо цього я не можу на тебе нарікати. Не те, що колись. Я допіру оце казала тітці Федеш'єн: «Я задоволена. Син не полишає мене в біді. Добром платить за добро, котре йому робили».

Аж тут матінка Лашом начебто розчулилася, що побачила сина. Очі їй стали вологі, край повік з'явився білястий слиз; вона підняла спідницю і, пошукавши в кишені лілової, шкарубкої від бруду нижньої спідниці, витягла хустку і приклала її до очей..

— Нарешті... приїхав-таки... приїхав... — тяжко зітхаючи, кілька разів повторила вона.

— Я виставив свою кандидатуру на виборах, — оголосив Сімон.

— Отже, будеш тепер депутатом? — спитала стара, зразу переставши терти очі.

— Гадаю, що буду... Сподіваюсь.

— Коли вже без цих ледарів не можна обійтись, нехай краще будеш ти, аніж хто інший.

Сімон спробував пояснити їй, чому він вирішив балотуватися в одній з виборчих округ свого рідного департаменту і які в нього шанси на успіх. Він, як міг простіше, розповів про те, як наполегливо й спритно діяв протягом кількох років: одвідав безліч корисних сніданків, уміло зав'язав безліч потрібних знайомств, безліч разів вдавався до лестощів. А скільки ранкових годин він провів з олівцем у руці над картою виборчих округ Франції з її незліченими лініями, пунктирами, сірими плямами і заштрихованими місцями!

Тепер усе було вирішено і підготовлено: Сімон мав уже потрібну підтримку, в його розпорядженні є відповідні кошти, агенти, газети.

Матінка Лашом слухала насторожено, не кліпаючи, і, видно, нічого не розуміла. До того, що її син став таким солідним паном, що він обідає з міністрами та президентами, їй було байдуже. Все це відбувалось у

світі, такому ж далекому від неї, як Індія, і ніяка розповідь не могла відчинити їй двері до нього. Вона, наприклад, вважала, що Еміль Лубе і досі є президентом Франції.

— Так хто ж тепер за президента? Син його?

Потім глянувши на Сімона, вона раптом спитала:

— А твій орден Почесного легіону що-небудь тобі дає?

— Ні, — відповів Сімон.

— Дивна річ. А ось наш новий учитель — ти його не знаєш — так у нього медаль, і він за неї щось одержує.

Сімон подумав, що тільки даремно гає час. Дурник все ще з неприємним рипом креслив щось на дошці.

— Я найняв будинок у Жемоні — той самий, котрий називають Кардинальським, — сказав Сімон.

— Коли найняв, значить він тобі подобається.

— Та ні, не в тому річ: просто він мені потрібен.

— Він тобі коштуватиме купу грошей, то вже краще було б купити новий будинок, аніж оселитися в такій руїні.

Будинок, що його матінка Лашом охрестила «руїною», стояв за кілька кілометрів од їхнього села, в сусідньому кантоні. Це був великий квадратний особняк під черепицею, частина колишньої церковної садиби, до якого у вісімнадцятому столітті прилягав гарний білий кам'яний жилий флігель. Будинок був на десять кімнат. До нього вела алея двохсотлітніх лип; чималий лужок, наполовину затоплюваний взимку, спускався до річки. Загалом, це було володіння, яке цілком можна б назвати невеличким маєтком, коли б воно не стояло в центрі містечка і не належало колишньому священикові.

Будинок був досить великий, щоб викликати пошану виборця, і разом з тим аж ніяк не грандіозний. А головне — він безперечно кращий за будинок в Мюро.

— По-моєму, нам два житла ні до чого, — сказав Сімон. — Переїзди-но ти до мене, а цей дім продамо.

Матінка Лашом ледь випросталася на стільці й пильно глянула на сина очима без вій, — одне зовсім кругле, як у нічного птаха, а друге наполовину заплющене.

— Ах, ось, виходить, чого ти приїхав... — побурмотіла вона.

Потім трохи помовчала.

— Ні, — неквапливо сказала вона нарешті. — Не поїду я до чужих людей.

— Але ж, матусю, який я чужий! Хіба ж я чужий?

— Я знаю, що кажу. По-перше, там буде твоя дружина.

— Та ні, матусю. Ти ж знаєш, я вже кілька років не живу з Івонною. В Парижі ми маємо різні квартири. Я навіть не бачуся з нею.

— То навіщо ти з нею одружився? — спитала стара.

Сімон знизав плечима. «Ну от, тепер почнеться», — подумав він.

— І потім тут я у себе вдома, — вела далі стара. — Не поїду я не у свій дім.

Сімон пояснив матері: він найняв будинок з умовою, що, можливо, згодом придбає його. І додав, що, певна річ, купить його, коли буде обраний.

— А як тебе не виберуть?

— Ну, тоді будемо наймати його аж до...

У нього мало не вихопилося: «до твоєї смерті», і, хоч він вчасно затнувся, мати все збагнула.

— То чому ти не залишиш мене здихати тут? — спитала вона. — Цвинтар у нас під боком. І тобі недовго доведеться чекати, поки я туди потраплю. Та й не люблю я Жемон... Ні, синку, ні, — вела вона далі, — таких старезних жінок не переселяють. І ще — в Кардинальському будинку стільки сходів! Не можу я по них лазити: ось подивись лишень, які в мене вени!

Вона знову підняла верхню та нижню спідниці, показавши такі набряклі й гулясті ноги, ніби між чорними бавовняними панчохами та шкірою там було покладено з десяток яєць.

— Трапляється, на ногах у мене й виразки бувають, — немовби пишаючись цим, оголосила вона. — Ні, голубе, ні, старим не слід жити з молодими. До тебе люди ходитимуть, нащо тобі такий клопіт зі мною.

«Для мене буде куди більше клопоту, якщо ти залишишся тут», — подумав Сімон.

Він мав якихось кілька тижнів для того, щоб звикнути до нової ролі, прикинутися таким собі «вихідцем з народу, який виріс у сім'ї трудівників і лише завдяки своїм особистим якостям спромігся вибитись в люди, а тепер є гордістю свого департаменту».

Для цього треба примусити людей забути, що батько його був п'яниця; переселити матір у пристойніший, міського типу будинок; заховати кудись якнайдалі ідіота-брата.

Сімон знав: коли людині в житті щастить, ніхто не згадує її минулого, і успіх приховує навіть злочин. Трохи спритності й упевненості в собі — і ніхто на зборах не насмілиться крикнути йому: «Не такий ти був гордий, коли батька твого притягли з вулиці, викачаного в багні!» Навпаки, старі селяни підходили до нього на площі й не без єхидства, але водночас і розчулено говорили: «Ах, месє Лашом, щира людина був ваш

татусь, вже такий веселун! Ми з ним не раз пили-гуляли в базарні дні». І ця дружба з його батьком ставала для них уже об'єктом гордошів.

Про дурника сусіди, звичайно, поплещуть трохи язиками: «Дарма, таке лихо в кожній сім'ї може трапитись», але згодом забудуть.

— Та й твоєму бідолашному братику добре тут. А як йому буде, коли ми переїдемо? — сказала матінка Лашом.

— До речі, про Луї...

Сімон подивився в куток кімнати: ідіот сидів скулившись, високо піднявши коліна, поклавши підборіддя на гладеньку поверхню грифельної дошки і, наче тварина, відчувши наближення біди, не зводив косих очей з гостя.

Сімон інстинктивно притишив голос, хоч той однаково не зрозумів би його.

— На мою думку, треба влаштувати його в департаментський притулок — це і для нього буде краще, і для всіх... Звичайно, не на правах бідняка, — квапливо додав він. — Я платитиму, щоб він мав усе потрібне, і ти зможеш одвідувати його, коли тобі заманеться. Тобі не доведеться морочитися з ним, і ти не будеш так стомлюватись...

Обличчя матінки Лашом стало страшне, кругле око її метнуло таке полум'я, аж Сімон замовк.

— Ах, он воно що? Ну, гаразд, гаразд, — вигукнула стара. — Отже, ти хочеш замкнути свого брата в притулок. Ось що ти надумав! Та я краще задушу його, чуєш, задушу власними руками, а не допущу, щоб люди казали, ніби я дозволила запроторити мою дитину в притулок. Хіба я даремно не сла цей хрест, мучилася з ним, щоб тепер, коли я зосталася сама-одна, у мене відняли його?! Он воно що виходить!..

Вона витягла засмальцьовану, всю в крихтах, наче від нюхального тютюну, хустку, і, хоч очі її були сухі, машинально витерла їх.

— Виходить, отака твоя дяка! — вела вона далі. — За все, що для тебе робили, за те, що дали тобі вчитися, коли інші в такі роки працюють. Батько мусив найняти замість тебе людину — це при наших злиднях... А тепер ти стидаєшся нас... так, стидаєшся! Нічого, я їм усе про тебе розкажу, все чисто! «Доброго, скажу, депутата маєте! Ось полюбуйтеся на нього! Викинув матір на вулицю, а брата запроторив у притулок!» А ще, коли хочеш, я можу повивішувати й афішки: нехай усі читають, що ти за один!

Вона лементувала, але все ще сидючи, бризкаючи слиною, руки в боки; її величезні обвислі груди колихалися від задишки.

Сімон з ненавистю дивився на цю брилу, ожирілі, зношені клітини якої не могли

вже нічого родити, крім гнійної виразки, сірчаних прабок у вухах та білої плівки в куточках очей; і проте в неї ще вистачало сил опиратись його волі. Те, що ця плоть, вражена розкладом, колись породила його на світ, зв'язувало його із старою не більше, ніж дерево з перегноєм, який прихистив його пагін.

— Ну, годі! Тепер говоритиму я! — гаркнув Сімон, і собі розпалюючись гнівом, і чимдуж ударив рукою об липучий стіл.

В цю хвилину з глибини кімнати долинув звук, схожий на булькотіння: це тішився ідіот, з насолодою спостерігаючи сварку. Радіючи, він забув про грифельну дошку, — вона впала на кам'яні плити й розбилася на друзки. Недоумок зразу почав рюмсати.

Матінка Лашом розлютилася, позбирала з підлоги уламки і, тицьнувши їх Сімонові під носа, крикнула:

— Ось! Дивись, що ти накоїв.

— Ну й що? Я куплю йому іншу, — сказав той.

Він раптом відчув нестерпну огиду. І чому він не виставив свою кандидатуру в іншій окрузі — де загодно, тільки не тут!

На мить розпач охопив його. І не тому, що він злякався погроз матінки Лашом, а просто цей зарослий кропивою сад, ця пропахла димом кухня, цей недоумок, якому стара кинулася витирати обличчя, — все це аж надто живо нагадало Сімонові те, що він сподівався забути, що підривало його віру в себе.

Ні, не можна будувати велику майбутність на такому жалюгідному ґрунті! Адже жодна якість, завдяки яким він досяг великих успіхів, не була в нього природженою. Все набуто з допомогою вчителів, «патронів», жінок. А в крові були в нього лише впертість, хитрість та егоїзм.

Чи міцною буде хистка будівля, зведена ним з украдених матеріалів, чи впаде, як тільки обставини вимагатимуть від Сімона чогось більшого, ніж принесення на олтар усього себе?

— І чому тільки я не виріс у дитячому будинку, — глухо промовив він. — Життя там було б чи не таке саме, зате я міг би гадати, що в мене зовсім інші батьки.

Він і справді з шести й до дванадцяти років часто мріяв, як одного чудового дня з'ясується, що він — підкидьок.

— Ну й дурна я, що тебе гляділа! — вибухнула матінка Лашом. — Менше б лиха набралася!.. Марі Федеш'єн сама не розуміє, як їй пощастило, що хлопець її загинув на війні! А тепер слухай добре, — вела вона далі, обнявши за плечі дурника, — ніхто не примусить нас піти звідси, поки я не здохну... Але можеш не хвилюватись: тобі недовго лишилося ждати.

— Ото буде приємна звістка! — буркнув Сімон.

— А тепер — геть звідси! — наказала стара.

Сімон підвівся, зняв окуляри, провів рукою по своєму кирпатому обличчю, потім протер великими пальцями скельця й знову надів окуляри.

Старій здалося, що вона перемогла.

— Гаразд, — спокійно мовив Сімон. — Ти, певно, забула, що по смерті батька я упадував частину майна, на яке досі не претендував. Та коли вже ти затялася, я зажадаю поділу. Все буде продано з торгів, і тоді можеш робити, що тобі завгодно.

— Ти цього не зробиш! — прошепотіла матінка Лашом.

— Закон на моєму боці, — сказав Сімон.

Мати хотіла була заперечити, що закон завжди проти чесних людей, але удар був занадто жорстокий, і вона зрозуміла: Сімон переміг її.

Знизавши плечима, вона мовчки сіла на своє місце. Сімон почекав трохи, даючи матері змогу усвідомити, що вона зазнала остаточної поразки, тоді поклав їй руку на плече й тихо сказав:

— Ну добре, матусю, я повернуся за кілька днів. Ось побачиш: у Жемоні тобі буде куди краще.

«Хоч би мені вмерти до цього переїзду», — подумала матінка Лашом, коли син пішов.

Довго ще просиділа вона так нерухомо, потім насилу звелася на ноги, витягла великі ночви, присунула їх до печі, налила теплої води.

— Ану, Луї, — покликала вона, — іди митись. Хоч сьогодні й не день купання, та нічого. Втішайся, мій маленький, поки можна: тепер, мабуть, мені не часто доведеться тебе купати.

Вона зняла з ідіота дитячий костюм, допомогла йому залізти у ночви.

— Гляди, не перекинь їх.

І матінка Лашом, гірко плачучи, взялася до нелегкої, але такої приємної материнського серцю роботи, — заходилася мити свого сорокачотирирічного телепня з викривленим хребтом, із шкірою кольору зеленкуватої бронзи, який сидів у дерев'яних ночвах, — це потворне і жахливе втілення мрії, котру плекає кожна мати, мрії про те, що син її ніколи не стане дорослим.

Напередодні того дня, на який було призначено переїзд матінки Лашом, ідіота відвезли до притулку в кареті швидкої допомоги, спеціально викликаній Сімоном, щоб сусіди вважали, нібито бідоласі погіршало.

Стара проплакала цілу ніч, щиро сподіваючись, що смерть прийде по неї в ці кілька годин, які їй ще лишилося провести

під рідним дахом. Та благання її не було почуто.

Вранці вона попрямувала до церкви причаститись, потім вибралася на гору, до цвинтаря, насипала жменю землі у торбинку і сховала її у кишеню спідниці. Ставши перед могилами навколішки, вона забурмотіла собі під ніс:

— Скоро й мене привезуть сюди. Не мине й двох-трьох днів, як привезуть. І чому тільки я не вмерла сьогодні?

Майже одночасно з вантажною машиною, що приїхала по речі, прибув і Сімон у власному автомобілі. Він сам вів його.

Усім своїм виглядом показуючи, що йому ніколи, Сімон спокійно, владним тоном, неначе суддя в ранок страти, віддавав розпорядження.

— Оце... це... це, — говорив він чорноробам, вказуючи на деякі речі з хатнього добра, що могли ще знадобитись. А матері казав: — Ні, мати, не треба цього, покинь!

— Але ж річ зовсім ще хороша! — зітхала стара.

Сімон мусив мало не битися з нею за купи старого, напівзотлілого манаття, за кілька солом'яних чохлів для сулій та всякий мотлох, котрий мати неодмінно хотіла взяти з собою. Вона чіплялася геть за все: за десять поштових календарів, що метлялися на одному цвяху, за три вазони з геранню, що стояли на вікні, — квіти в них

щороку вимерзали з початком холоднечі, за розколоту діжку на сіль, якою так часто користувалася, що могла помацки знайти її навіть поночі.

Матінка Лашом воювала за кожную річ і щоразу зазнавала поразки.

За кілька хвилин вона мала покинути свій горід, свою свиню, свої поіржавілі інструменти, свою порожню стайню, де, проте, за час її хазяйнування змінилося троє коней; треба було покинути й двоколку, якою вона колись їздила на базар і яка стояла тепер у повітці, благально піднявши до неба голоблі.

Зникне все те, що надавало її життю якогось змісту; не стане турбот про кілька клептів землі, порозкиданих на території комуни, з котрих деякі вона залишала під паром, а інші здавала в оренду на цілком безглузді умови: «Ти даватимеш мені за нього двісті п'ятдесят франків на рік і ще лантух вівса». Діставши овес, вона вимінювала його на мед. Не буде більше й балачок з сусідами: жителі Жемона її не цікавили, бо вона нічого про них не знала...

Роздратований її голосінням, Сімон розклав посеред двору багаття і власноручно спалив усе, що, на його думку, не варто було залишати. Охоплений люттю, він зривав засиджені мухами завіски, оберемками витягав з одержних шаф дрантя і жбурляв у вогонь. Дірявий солом'яний стільчик ідіота, його жалюгідні іграшки, старий картуз ба-

течка Лашома, який у вогні враз набрав форми голдри, — все зникло в полум'ї серед корків, вкритих порохом вірьовок і потрісканих сабо.

Ідкий густий дим здіймався над цією купою манаття й плив понад коморою, стайнею та будинком.

Сімон, з почорнілими від сажі руками, вкритий пилюкою (він увесь час казав сам до себе: «І треба ж таки, щоб мені самому довелось це робити!»), був тут водночас і глядачем і дійовою особою, — його охопила незвідана досі радість, буйна, гірка, живлюща. Сині язика полум'я, що лизали батьків картуз, цей стовп диму, в якому гинули рештки сімейних реліквій, здавалися Сімонові щасливим знаменням на зразок тих, що бачиш уві сні, але тільки в тисячу раз яскравішим, в тисячу раз реальнішим. І сам він діяв, наче уві сні.

Матінка Лашом дивилася своїм єдиним оком, — друге майже зовсім затулила опухла повіка, — на осідаючу купку попелу і все твердила:

— Ще якихось кілька днів! Лише кілька днів!.. Невже ти не міг почекати?

Вона притискала до грудей коробку з-під печива, де зберігала гроші.

Коли посунули буфет, з нього з веселим співучим брязкотом викотилося з п'ятдесят золотих монет. Матінка Лашом, зовсім розгубившись від цього переїзду, який був для неї все одно що кінець світу, забула про свою схованку. На обличчі в неї відбився сором і страх. Сімон із злою іронією глянув на неї.

— От якби ти їх знайшов! — вигукнула вона. — Вже їх ти б у вогонь не вкинув, що й казати.

Коли все повиносили і не лишилося нічого, крім шару павутиння на стінах, — товстого, неначе ковдра, там, де раніше стояли меблі, стара обійшла всі три закурені, запаскуджені кімнати, які стали враз непомірно великими. За допомогою жмутика гілок і кропильниці, що їх вона встигла вберегти від люті Сімона, стара покропила будинок, наче небіжчика.

Потім вона надягла на своє ріденьке волосся, крізь яке світилася шкіра, капелюшок з чорного стеклярусу у формі корони, зав'язала під підборіддям стрічки, і, нарешті, заявила, що вона готова. Але Сімонові довелося ще тричі зупинитися в селі, щоб мати могла розцілюватися з Марі Федеш'єн, Марі Веде, Марі Шосон.

— Чого ти так побиваєшся? — казали їй старі жінки. — Тобі ж пощастило: житимеш тепер у великому будинку! І син у тебе який хороший: у такому гарному автомобілі тебе катає.

— Авжеж, звісно, мені пощастило, —

погоджувалася матінка Лашом, з марнославства не бажаючи сперечатися з ними. — Але що тепер буде з моїм ліжком?

— А що з твоїм ліжком? Ти ж узяла його з собою?

— Та взяла, але тут воно в мене стояло як треба — до могили творця. А там звідки я знатиму, де вона, та могила?

— Нічого, кюре скаже, — заспокоїла її Марі Веде.

Нарешті Сімонові пощастило втягти матір у машину; це було так само важко, як втягнути величезний клунок мокрої білизни.

Ізда в автомобілі жахала стару, і це примусило її на якийсь час забути про своє лихо.

— Але ж це не дорога до Жемона! — раптом схаменулася вона.

— Так воно і є, — відповів Сімон, — ми заїдемо спершу в Бурж: я хочу там дещо показати тобі.

Насторожившись, вона забилася в куток машини і раз у раз здригалася від страху, коли вони випереджали яку-небудь двоколку.

В Буржі Сімон зупинив машину перед «Нувель галері». Він вирішив одягти матір у все нове.

— Ох ні, синку, ні, не треба! — почала благодати стара. — Ти ж бачиш: я ледве жива. І потім — нічого мені не треба. Ні, ні, я не можу.

Але він безжально тягав цю задихану тушу з відділу до відділу, з поверху на поверх, а вона йшла за ним між прилавками, мов та баржа, навантажена вугіллям, поміж причалами порту.

Він купив матері дві чорні сукні, пальто, комплект простої білизни, туфлі та величезний корсет, твердий мов кіраса.

Коли з'являлася кожна нова річ, матінка Лашом, знеможено опустившись на першеліпше сидіння, незмінно повторювала:

— Ну, навіщо такі витрати, коли однаково мені цього не носити! На якихось кілька днів не варто й заходжуватись!

Сімон ні для кого так не старався б, навіть якби треба було одягти яку-небудь фабричну дівчину, котру він хотів зробити своєю коханкою.

Виходячи з крамниці, він вдоволено оглянув стару, яка зразу стала добропристойною літньою селянкою з тих, що плачуть з радощів од кожного нового синових успіху. Він перетворив її на статечну жінку простого роду, яких зображають майстри Епіналя на своїх картинках, і тепер її присутність у Жемоні не тільки не заплямує Сімона, а навпаки — стане мовби підтвердженням того, що він лишається вірним скромному середовищу, яке породило його. Народ завжди розчулено ставиться до

хороших синів і цінує у своїх обранцях прив'язаність до сім'ї.

— Слухай, сину, я задихаюся в цьому корсеті, — сказала матінка Лашом, коли вони виїздили з Буржа.

Обличчя її почервоніло від напруження: стальний панцир примушував її сидіти виструнчившись, не давав зігнутися.

— Нічого, мамо, звикнеш.

Стара аж до самого Жемона не сказала більше й слова. В'їжджаючи у містечко, Сімон раптом різко загальмував:

— Ага, ось і перший плакат! — вигукнув він.

І вискочив з машини.

Уздовж сірої стіни шкільного будинку стояли в ряд виборчі панно. За Сімона закликало голосувати третє. «Добра цифра», — подумав він. Клей ще не висох, і простий, кольору соломи папір здавався особливо яскравим.

На плакаті Сімон звелів надрукувати свій портрет у великому плані. Тисяча крихітних чорнильних крапок, виблискуючи свіжою фарбою, передавали його зображення впівоберта: пасмо волосся посеред лоба, голова відхилена назад, за скельцями окулярів — владний, мало не визивний погляд, — загалом, негарне, але, як-то кажуть, інтересне обличчя.

Він побіжно глянув на плакат конкурентів, але зразу ж повернувся до свого панно, — на нього йому було так само приємно дивитись, як на своє відображення у дзеркалі. Він залюбки ще раз перечитав слова, надруковані жирним шрифтом, які рекомендували його виборцям і які він знав напам'ять, бо сам старанно склав, обміркував і відредагував текст:

СІМОН ЛАШОМ

41 рік

Кавалер ордену Почесного легіону

Скінчив університет

Доктор філологічних наук

Колишній викладач паризьких ліцеїв

Помічник начальника канцелярії міністра громадської освіти

Відповідальний секретар «Еко дю матен»

Віце-голова Асоціації журналістів-професіоналів

Лейтенант запасу

Учасник війни

Цей перелік мав викликати пошану виборців, а поки що неабияк сприяв зміцненню у Сімона почуття впевненості в собі. «Все це — я, я, — шепотів він сам до себе. — І всього цього я сам досяг».

У нього було таке почуття, ніби він сам себе народив на світ, ніби немає в нього інших батьків, крім університету, приймалень міністрів, редакційних кімнат, кабінетів директорів. Тільки це й здавалося правдою,

тоді як стара, що сиділа в автомобілі, закута в надто цупкий корсет, здавалась йому нереальною, неіснуючою, наклепом на його минуле чи просто помилкою долі, яка не в той бік шпурнула кості. «Треба ж мені було десь народитись...»

— Погано мені, — ледве чутно прошепотіла матінка Лашом, коли Сімон сів у машину. — У мене щось лопнуло в голові.

Аж тепер Сімон зволив уважно подивитися на стару. Око під запухлою повікою почервоніло, і на лобі з того ж боку раптом виразно позначилася густа сітка лілових вен — здавалося, вітер зірвав з дерева сточений осінній листок, від якого лишилися самі прожилки, і наліпив його матінці Лашом на лоба.

«Ну що ж, — подумав Сімон, — вибору не було: я або вона!»

VI

Майор Жілон, тримаючи капелюх на колінах і сидючи боком у низенькому крісельці, оббитому білим атласом і надто вузькому для його широкого задку, з нещасним виглядом дивився на Сільвену Дюаль, що металася по кімнаті.

Почесний командир ескадрону, колишній драгун і колишній ад'ютант генерала де ла Моннері, Шарль Жілон залишив армію незабаром після виходу у відставку свого начальника й оселився у невеликій садибі Монпрелі, де найбільшою втіхою його життя було полювання з мешканцями Моглева. Шарль Жілон належав до тих передчасно постарілих холостяків, котрі, незважаючи на вроджений егоїзм, через неробство, марнолюбство, бажання «бути в курсі подій», виступати в ролі покровителів або розповідати про ті послуги, що їх вони за своє життя зробили всяким невдячним людям, страшенно люблять втручатися в чужі справи і розплутувати чужі утруднення. Саме вони виступають звичайно секундантами на дуелях, саме їх просять повідомити про чиюсь смерть або розрив.

Сільвена Дюаль гнівним жестом змахнула руками — широкі рукава її зеленого шовкового халатика загорнулися, відкривши руки аж до плечей.

— Ні, це просто неймовірно! — вигукнула вона, стукаючи себе по лобі. — Цьому вояці забракло навіть хоробрості самому прийти до мене!

Вона презирливо пхикнула і знову забігала по килиму — од вікна до туалетного столика й назад. Руде, підстрижене кружальцем волосся, блискуче й виплекане, оточувало її голівку вогняним ореолом, схожим на купу мідних стружок, освітлених

сонцем. Зелені, глибоко запалі очі блищали.

Сільвені було двадцять п'ять років. Дві крихітні зморшки, коротенькі, мов лебедячий пух, ледь позначилися в кутиках її очей, — по-справжньому вони проріжуться лише через кілька років, а поки що це була тільки заявка на майбутнє.

— Адже ви знаєте, що Габріель у душі людина дуже лагідна, — промовив Жілон, — і йому це завдає не менше горя, ніж вам...

Він почував, що вже вичерпав усі докази і стає банальним, а тому прагнув якнайшвидше довести до кінця свою місію.

«І навіть тільки я встряв у цю історію!» — казав він сам собі.

Жілон і взагалі не був тонким дипломатом, а зараз його ще й бентежила Сільвена — бентежило її гарне, міцне, молоде тіло, вимальовуючись під халатиком, який за кожним її кроком розгортався, оголюючи довгі стрункі ноги, що на мить відбивались у дзеркалі туалета, бентежив її ледь терпкий аромат... «А Габріелеві, мабуть, не було з нею нудно», — подумав він.

І все, що чув Жілон про молоду актрису: що вона почала своє життя як повія, принадажуючи клієнтів у нічний шиночок, що вона розорила Люсьєна Моблана, зведеного брата вельможних ла Моннері, що вона спала з усією земною кулею, що вона — найогидніша істота (а що тут правда, що брехня, що наклеп і що вигадка — він не знав), — все ладне було розтанути, зникнути. «Зрештою, це просто нещасна жінка, яка дуже страждає...»

Адже казали йому, наприклад, ніби Сільвена худа, як тріска, ніби вона потворна, дурна й вульгарна. «Які дурниці: Габріель не може мати такий поганий смак».

Жілон не знав, що ті, хто говорив так про Сільвену, пам'ятали її в минулому, правда, не дуже далекому, коли вона була тільки пропавшим дівчиством, доведеним до розпачу голодом і старими розпусниками; вона торгувала собою, щоб врятуватись від злиднів, і стала користолобною, щоб помститися, поринула в розпусту через нестримне бажання щось вирвати себе. Але потім вона пізнала достаток, поступово домоглася успіху в театрі, ввійшла у паризький світ, завела любовний зв'язок, який давав їй більш радості, ніж усі попередні, — той самий, про кінець якого щойно повідомив її Жілон, — і Сільвена розквітла, стала така, якою він бачив її зараз.

— Бридко не те, що він пішов, а те, як він це зробив! — вигукнула вона.

— Бачте, робити людині боляче, — сказав Жілон, — завжди погано.

— Але повідомити мене про це через

людину, якої я навіть не знаю... либонь, щоб ще більш принизити мене! — вела далі Сільвена, не слухаючи його.

— О, ми вже п'ятнадцять років дружимо з Габріелем. Я був його вчителем у Со-мюрі...

— Мене це зовсім не цікавить, — заперечила Сільвена, зупиняючись перед колишнім драгуном. — А взагалі я навіть рада, що побачила вас! Адже все сталося з вашої вини, ви в усьому винні, ви й ваші лови з собаками, ота ваша банда брудних снобів, але насамперед — ви, ви! Ви його штовхнули на це! Цілу зиму я тільки й чула: «Мені конче треба зайнятися спортом. У Парижі я майже не рухаюсь... Я візьму, крихітко, машину... Мені хочеться побути днів зо три у цього славного Жілона...» І я дозволила себе обдурити, як... не можна собі й уявити як!

— Та ні-бо, що ви, я тут абсолютно ні при чому! — виправдувався Жілон, дивлячись на груди Сільвени, що здригалися просто в нього перед очима під блідо-зеленим шовком.

«Щось мені ще треба зробити! — думав він, силкуючись зібратися з думками. — Ах, так, подарунок, речі...»

— Ну, погодьтеся, — не вгавала Сільвена, — погодьтеся, що вчинок його непростимий! Покинув мене так негарно, ніби я дівка якась!

«А хто ж ти ще, моя ягідко, хоч ти й апетитна штучка!» — подумав Жілон. І думка ця враз відбилася на його чесній фізіonomії. Сільвена це помітила і вела далі ще запальніше:

— Гаразд, нехай я дівка, але ніхто не став би з ним отак панькатись! Адже він аж два роки жив тут. І я платила за все: платила його кравцеві, давала вашому Габріелеві гроші, які він потім програвав на верхогонках. Месьє все запевняв, що вже наступного тижня неодмінно підшукає собі посаду!.. Як подумаю... Та чи знаєте ви, скільки він мені коштував, отой ваш Габріель...

— Так, так... Знаю. Саме в зв'язку з цим... — промимрив Жілон і, скориставшись нагодою, вийняв з кишені плоский футляр з червоної шкіри.

Він ніколи не був дуже делікатний у поводженні з дамами, а Сільвена й зовсім здавалась йому незбагненною і небезпечною, як невідоме звірятко. А що, як раптом вона жбурне йому в обличчя цей футляр!

— ...Габріель просив мене передати вам оце...

Сільвена мовчки взяла коробочку, розкрила її і навіть оком не повела, побачивши браслет білого золота із смарагдами.

Крім того, у футлярі лежав складений

чек. Червоний атлас, зелені камені й голубий чек аж ніяк не гармоніювали одне з одним. Сільвена розгорнула чек і знизала плечима. Вказана в ньому сума не становила і чверті того, що вона витратила на Габріеля.

На секунду в неї виникла думка зробити те, чого так побоювався Жілон. Але кремезна постать майора, лагідна байдужість, з якою він під час розмови показував зуби, анітрохи не соромлячись, що серед них немає одного переднього й одного кутнього, викликали у Сільвени певну повагу.

— Я гадаю, краще нам не робити підрахунків, — сухо мовила вона, жбурнувши на ліжко футляр, чек і браслет.

Жілон зробив з цього висновок, що Габріель показав себе досить щедрим і, відчувши величезну полегкість, визнав за благо додати:

— Габріель сам його для вас вибирав...

— Так він у Парижі? — вигукнула Сільвена.

Жілон, який тільки вранці купив браслет, вмиль збагнув усе безглуздя цієї непотрібної брехні.

— Ні, ні, — заперечив він. — Габріель... замовив цей браслет, коли був тут востаннє.

— Отже, — повільно і з погрозою мовила Сільвена, — коли він приїздив востаннє, все було вже вирішено? І він не сказав мені й слова: прийшов, як завжди, наче до себе додому, спокійнісінько тут переспав і навіль... Ах, мерзотник!

Жілон смикав себе за короткий вус: йому було соромно — не за Габріеля, а за власну дурість.

— А чи не будете ви ласкаві сказати мені, — спитала Сільвена несподівано спокійним тоном, — де він узяв гроші... на це? — і вона жестом вказала на подарунки, розкидані по ліжку.

— Він... певно, позичив...

— Знаєте, що він за один, ваш Габріель? — сказала Сільвена, дивлячись Жілонові просто у вічі. — Справжній альфонс — ось хто! Знайшов собі жінку багатшу за мене — з дворянським титулом, з маєтком, ну, з усім, що йому треба. От і вирішив одружитися з мішком грошей. Та ще й з великим. Він полюбляє комфорт; будь ласка: комфорт він матиме. І навіть діточок на додачу. Альфонс, суцільний альфонс! А ця його Жакліна Шудлер...

— Я забороняю вам погано говорити про неї! — вигукнув Жілон. — Це бездоганна жінка!

— Ха! Бездоганна жінка! Не смішіть, будь ласка! Адже я знаю цих Шудлерів, і куди краще, ніж ви гадаєте. Все знаю: і про те, що виробляв батечко, і про те, як вкоротив собі віку синок... Гарна сімейка, нічого не

скажеш! А тепер безутішна вдовиця, котра не вражає ні красою, ні молодістю, вирішила купити собі красеня Де-Вооса, щоб не нудьгувати вночі. І дала йому грошенят, щоб мене здихатись, як слід галантному чоловічій... Мене не цікавить, — вела вона далі, — чи давно вони сплять разом. Мені на це просто начхати, та й годі. Я тільки гадаю, що вона, либонь, бігає сповідатися після кожної ночі... Гаразд, месє, годі, йдіть собі: ви зробили те, чого від вас вимагали. А вони, — додала вона, посварившись пальцем, — вони ще зі мною зустрінуться.

Жілон підвівся, але явно не поспішав іти геть.

— Коли вже я тут, — непевно почав він, — то чи вам не здається, що... що мені слід забрати його речі? Це звільнить вас...

І він підійшов до кришталевого канделябра, який давно привертав його увагу.

— Дозвольте — як-то забрати?! — вигукнула Сільвена з робленим смішком. — Отак зразу? І щоб нічого від нього не лишилося?!

І вона гукнула:

— Емільєнно!

Зайшла молоденька покоївка з відповідним виразом обличчя — інакше кажучи, з таким виглядом, ніби їй нічого не відомо, хоч квартира на вулиці Наплъ була зовсім невеличка, і дівчина просто не могла не чути розмову.

— Спакуйте речі месє в його валізи, — звеліла Сільвена. — Месє змушений на якийсь час виїхати...

«Ну, навіщо ці пояснення? Кого я хочу нині обдурити?» — подумала вона.

— Всі речі?

— Так, усі. Я ж сказала! — нетерпляче крикнула Сільвена.

А сама подумала: «Яка я була дурепа, боже, яка страшенна дурепа!»

Вона гарячково забігала по кімнаті, висуваючи одну шухляду, другу, витягаючи звідти люльку, звідси записні книжки, стосик листів, запонки, декілька книжок — найрізноманітніші речі, які мають звичай осідати на дні шаф і комодів, коли люди живуть разом. «Яка ідіотка! Яка ідіотка!» Вона жбурнула свій убогий вилов у відкриту офіцерську скриньку.

— Ага, ще оце: нехай подарує своїй удові, — згадала вона і, підскачавши до туалета, вирвала з червоної шкіряної рамки фотографію Габріеля в ледь насунутому на лоба кепі.

В гардеробній покоївка старанно пакувала одяг.

— Ану мерщій! Мерщій! — гримнула на неї Сільвена.

Між її сукнями висів вечірній Габрієлів костюм.

— Залиште це! — шепнула вона покоївці, відсуваючи костюм у глиб шафи.

«Нема чого йому хизуватись у моєму костюмі, — подумала Сільвена. — Хай вона купить йому інший... Боже, який він був у ньому гарний і яка я була щаслива!.. Ні, ні! Не буду плакати, не буду... Та невже я так і мовчатиму, дозволю, щоб з мене знущалися, принижували!»

— І скажіть йому, — раптом вигукнула вона, підскочивши до Жілона, — що він ще не одружений. А мені на все начхати — адже ви розумієте: мені вже нічого втрачати і боятись теж нема чого. А я йому влаштую гарненький скандальчик...

Жілон не міг все зразу винести в машину і мусив тричі повертатися по речі, — він кречав і ледве зводив подих.

«Не скоро я забуду цю поїздочку, — думав він. — А проте, все могло скінчитись і гірше. Цей Габріель мусить дякувати мені довіку. Що, якби вона все це наговорила комусь іншому!»

Виходячи востаннє з дверей, він почув гуркіт і брязкіт розбитого скла. Долі лежали осколки канделябра.

— Яка-бо я незграбна! — промовила Сільвена. Насправді ж вона, щоб заспокоїтись, жбурнула його на підлогу.

Жілон зупинився, ще раз оглянув молоду жінку — від шапки рудого волосся до хатніх оксамитних пантофель — і, наважившись, хоч і трохи запізно, сказав:

— Слухайте, крихітко, ви, можливо, відчуєте себе трохи самотньою... Я пробуду в Парижі ще кілька днів...

— Ах, ні, месє, прошу вас! — заперечила Сільвена і грюкнула дверима.

VII

Лише якусь годину тому Сільвена казала собі: «Ось коли післязавтра повернеться Габріель...» І раптом дзвінок, цей незнайомий чоловік, що примостився боком в її кріслі... І всьому край. Вона не могла навіть пригадати, що саме було сказано протягом цієї години. Не могла збагнути, чого вона все-таки страждає — з досади, а чи й справді через те, що кохає його.

Одне їй було ясно: вона більше не зможе жити в цій квартирі.

«Але коли переїздити, то куди? Нікуди мені не хочеться».

Вона обвела поглядом кімнату і, побачивши чек, машинально заходила робити підрахунки. З двох мільйонів — їх чотири роки тому дав їй Люлю Моблан за близнюків, до яких ні він, ні навіть вона аж ніяк

не були причетні, — з цієї суми, котрої, здавалося Сільвені, їй вистачить, щоб прожити, купаючись у золоті, довіку, лежало тепер у банку навряд чи двісті тисяч. Решта розійшлася на рідкісні квіти, парфуми, екзотичні сигарети. Вона безладно купувала сукні, потрібні й непотрібні, тільки для того, щоб купити, — десятки суконь, які потім, надівши разів зо три, продавала за безцінь. Вона мала хутра, книги в розкішних палітурках, що не становили ніякої цінності, і зовсім небагато коштовних прикрас, бо вона вважала, що прикраси повинні дарувати мужчини. Ця можливість зайти в першу-ліпшу крамницю, замовити першу-ліпшу річ, котра на мить привертала її увагу, накупити безліч непотрібного манаття, яке зразу ж переставало подобатись, зупинятись під час подорожей у найрозкішніших готелях, де вона своїми примхами примудрялася ще подвоїти рахунок, — все це створювало для Сільвени відчуття, ніби вона має, нарешті, в житті те місце, про яке давно мріяла.

А потім був Габріель, котрий менш як за два роки («Ну, звичайно, ми ж познайомилися одинадцятого квітня... Невже він не міг почекати хоча б до других роковин...») — з його витратами на гардероб, його проґрашами на верхогонах, його пристрасстю до нічних шиночків, — висотав з неї, либонь, близько мільйона. Загалом, усі витрати автоматично подвоювались. Річ у тому, що Габріель був для цієї жінки її першою справжньою розкішшю.

«І щоб я після всього цього жила й далі в жалюгідній квартирі! Та нізащо! Завтра ж переїду в готель! І продам машину; бачити її більше не хочу. Як згадаю, що він їздив нею туди...»

Але все це мало для Сільвени лише другорядне значення: вона належала до тієї категорії людей, які починають серйозно тривожитись за свою долю, тільки розмінявши останню банкноту в тисячу франків, і тому легко опиняються на краю прірви.

А головне — вона хотіла зрозуміти, чи справді вона кохала Габріеля і чи й досі кохає його.

Вона вийняла з шухляди нічного столика іншу його фотографію, котру вирішила не віддавати Жілону, бо вважала її кращою за ту, що стояла в рамці. Та й взагалі тут ще лишалися деякі речі її кохання. Наприклад, мундштук слонової кості, який вона затиснула між губами, ніби хотіла відчути дотик його губ. Вона вдихнула застояний дух нікотину і, кинувшись на ліжко, поринула в роздуми.

«Треба було мені провести сьогодні вечір з Жілоном, — міркувала вона, — а потім переспати з ним. І щоб Габріель про це довідався. Оце була б помста! А втім —

ні: він тільки посміявся б. Йому тепер бай-
дуже. І потім цей старий — така потвора,
в роті аж двох зубів немає!»

Розправившись із Жілоном, вона вирі-
шила відновити в пам'яті, як зраджувала
Габріеля з колишніми коханцями або з
першими стрічними, але й це не допомогло,
не принесло благотворних спогадів про пе-
режиту насолоду. Габріель був першим
мужчиною, з яким вона пізнала щастя, що
тривало так довго, мужчиною, який зумів
угамувати голод плоті, котра штовхала її
раніше на шукання найбільш несамопитих
і незвичайних насолод. Вона любила муску-
лясте тіло Габріеля, його шкіру...

«Мерзотник... Але ж і я дурна!..». Вона
подумала — правда, вельми невиразно —
про те, щоб піти до церкви і там, під час
вінчання, заповідати собі смерть. У неї стра-
шенно боліла голова, і кров біла у скроні.

Їй раптом шалено схотілося, щоб Габрі-
ель був поруч; вона забула про страждан-
ня, яких він їй завдав, забула про все на
світі, бажання палило її вогнем, немовби
всередині у неї крутилося колесо фейєрвер-
ку, розсипаючи міріади іскор.

Її обсипало морозом — наче блискавка
пробігла громовідводом та й пішла у зем-
лю.

Сільвена рвучко випросталась, нестямно,
широко розплющеними очима оглянула
кімнату.

І знову впала в ліжку, трусячись у ри-
данні, розметавши своє прекрасне волосся
між футляром, чеком і фотографією.

VIII

Щоранку близько восьмої години закрит-
тий чорний «Ролс-Ройс» виїздив з імпозант-
них воріт особняка Шудлерів на авеню Мес-
сін і котив у напрямі бульвару Осман. Пе-
рехожі, зацікавившись цією найдорожчою
у світі машиною, бачили на світлому зад-
ньому сидінні з підлокітниками і вазочками
для квітів двох дітей, що сиділи в цій скля-
ній клітці, наче двоє карликових принців.

Машина зупинялась на вулиці Понт'є, пе-
ред монастирем Пташок божих; шофер,
скинувши кашкет, відчиняв дверцята, і з ав-
томобіля виходила дівчинка, якій не було
й чотирнадцяти років.

— Отже, о пів на дванадцяті, Альбере,—
досить голосно казала вона без усякої, про-
те, потреби — просто щоб похизуватися
перед подругами, які були в цей час біля
входу.

Потім, звертаючись до хлопчика в маши-
ні, кидала недбало:

— До побачення, Жан-Ноель.

— До побачення, Марі-Анж, — відпові-
дав їй брат, якому було дванадцять років.

Машина зникала в напрямі Пассі, де біля
входу в невеличку гімназію Жансона де
Сейї з неї виходив Жан-Ноель.

Бувало, шофер не підводився з сидіння.
Жан-Ноель удавано недбалим жестом за-
чиняв важкі дверцята і, ввійшовши в гомін-
ку, мов той вулик, школу, шукав очима яко-
го-небудь хлопчика з свого класу.

— Ну, як справи, старий? — мляво цідив
він. — Зранку сьогодні в нас географія.
Що ж, поскучаємо ще годинку з нашим
Мараном.

Жан-Ноель носив «нікербокери» — висо-
кі шкарпетки до колін, які він завжди відка-
чував мало не до кісточок, і туфлі на ри-
фованому каучуку на номер більші, ніж
треба. Через це його вважали франтом се-
ред учнів.

Після полудня, встигши добре-таки зама-
зати руки чорнилом, вуглиною для малю-
вання й пилом, діставши найвищу оцінку
за читання уривку, вивченого напам'ять, і
вислухавши на шкільному подвір'ї, під каш-
танами, кілька непристойних історій від ку-
черявого гладкого хлопчика, — ні той ні
той до пуття не розуміли, про що йдеться,
але відчували невиразне хвилювання, —
Жан-Ноель виходив з гімназії і прямував
до великого «Ролс-Ройса», який чекав на
нього. Він не без приємності помічав, що
з усіх автомобілів, які приїздили по учнів,
машина його дідуса була найкрасивіша —
навіть красивіша за лімузин аргентинського
посла.

Молоді, гарно вбрані матері цілували в
лоб синоків, які страшенно соромилися
цього прилюдного прояву любові. Старі
няньки тягли за собою пустунів, а вони що-
сили пручалися, інші дозволяли дітям з не-
залежним виглядом іти попереду. Найгірше
було тим, по кого приходили бабусі.

Жан-Ноель неквапливо, але водночас рі-
шуче пробирався через цей гурт жінок та
дітлахів, що юрмилися на широкому тро-
туарі авеню Анрі-Мартен, на розі вулиці
Декан, і, помахавши рукою кучерявому
гладкому хлопчачові, який ішов до метро,
сідав на подушки «Ролс-Ройса», уявляючи
себе визначним банкіром, послом, генера-
лом або ушлявленим академіком, котрий
їде снідати після серйозної праці, — а втім,
для цього й не потрібна велика уява, бо ж
ким іще може стати виходець із родини,
яка давала тільки важливих персон.

Автомобіль знову зупинявся на вулиці
Понт'є, де чекала Марі-Анж. Дівчинка при-
кидалась, нібито страшенно поспішає, а на-
справді з цікавістю слухала розповідь біля-
вої подруги, яка хвалилася тим, що вже
цілувалася з дорослим мужчиною.

— Неодмінно спробуй: це дуже приємно, — говорило дівча. — І потім — ніякого ризику. Ось лягати в одне ліжко з хлопчиком — це небезпечно. Коли хочеш, я потім покажу тобі, як цілуються. Правда, з дівчиною — це зовсім не те.

А що, власне, роблять чоловіки, коли лягають в ліжко з жінкою, що відчувають ті, кому дозволено спізнати цей таємничий і жаданий світ?

Шофер зачиняв дверцята, і машина з шурхотом мчала по асфальту.

В цей час кінчали заняття й учні комунальних шкіл: вони повертались додому, човгаючи по панелі важкими калошами, інші бились один з одним форменими пелеринками. Але Жан-Ноель і Марі-Анж уже вийшли з того віку, коли вони заздрили цим дітям: їм більше не хотілося грати драним м'ячем біля річки або скакати на одній нозі по накреслених крейдою «класах»; вони вже не шепотіли одне одному: «Ось зараз приїдемо і будемо в саду гратися в бідних дітей».

Все це здавалось їм далеким минулим, хоч було лише кілька місяців тому.

Тепер у Марі-Анж і Жан-Ноеля з'явилися нові розваги. Силкуючись зберігати байдужий вигляд, вони старанно примічали захоплені або заздрісні погляди перехожих, на льоту ловили вигукі хлопчаків, які проводжали їх протяжним свистом і криками:

— Ух ти, чорт! Оце карета!

Той самий вираз бачили вони на обличчях дорослих — робітників, що їхали на велосипедах, заклопотаних крамарів, господиень з кошиками, повними харчів, виснажених службовців.

І у них виникло переконання, що існують два світи, і один — світ привілейованих, — відгороджений шибками машини, а другий — світ підлеглих — починається зразу за цими шибками, вже там, де маячить кашкет шофера. Жителі цих двох світів бачать одне одного, але зовсім не спілкуються — між ними існують лише васальні відносини. І Жан-Ноель та Марі-Анж у своєму оббитому шовком маленькому світі грілись у теплом промінні гордовитого самовдоволення. Траплялося, правда, що видовище надто вже великого лиха — сліпий, котрий помацки переходив вулицю, або худа стара жінка в лахмітті, або застигли в розпачі обличчя — викликало в них хвилинне почуття провини і водночас власної вразливості. Та це не було щось свідоме, їм просто ставало якось неспокійно. Либонь, якийсь невиразний інстинкт підказував їм: досить кинути камінь, щоб розбити холодну прозору перегородку, яка відокремлює один від одного два світи, і саме так починаються революції.

Втім вони могли пояснити це занепокоєння своєю незрілістю і гадати, що, ставши дорослими, ніколи не будуть соромитися своєї щасливої долі.

До того ж вони знали, що обоє вродливі, і це ніби давало їм більше прав на загальне поклоніння.

У Марі-Анж було тепер каштанове з золотистим полиском волосся, великі зелені довгасті очі, носик з тонкими ніздрями і стан, який в недалекому майбутньому обіцяв стати бездоганим.

А Жан-Ноель так і лишився білявим; очі в нього були кругліші, сині й глибокі. Він уже тепер мав довге підборіддя — характерна риса всіх ла Моннері, і хлопчик був на диво схожий на портрет свого діда-поета в дитинстві.

Древність роду позначалася не тільки в рисах його обличчя, у довжині рук та ніг, а й у тонких зап'ястях, що нечасто буває помітно за такого віку.

Якщо Жан-Ноель ще й заздрив вільному життю вуличних хлопчаків, то лише з однієї причини: він міг би тоді вештатись біля підвороті чи паркових лавок та підглядати, що роблять парочки.

А розпитати про це сестру йому бракувало сміливості. І потім Марі-Анж, певна річ, не могла цього знати. Він не смів їй переказувати маленькі історії, котрі чув од кучерявого гладкого хлопчаків. Він соромився своєї дружби з цим хлопчаком, свого запобігання перед ним, соромився його непристойної балаканини. І проте, дивлячись на постать сестри, на її груди, що вже позначалися під строгою синьою сукнею, він мимоволі уявляв собі, — вірніше, намагався уявити, — ті жести й пози, про які говорив йому кучерявий. І це теж викликало в нього сором.

Але й Марі-Анж залюбки поверталася б із школи пішки: вона могла б тоді довідатись, що відчуває жінка, до якої чіпляється на вулиці чоловік, як це часто траплялося з білявою дівчиною, за її словами. Марі-Анж питала себе, чи посміє вона коли-небудь поцілувати хлопчика в губи й чи не краще спершу спробувати поцілуватися з подругою.

Так перед цими дітьми за повсякденним жуванням латинських дієслів і алгебраїчних рівнянь, котрими їм набивали голови у відповідних високоморальних закладах, твердячи, ніби це найважливіше в житті, той сезам, що відчинить їм двері у світ, невідступно маячили хвилюючі проблеми, висунуті гординею і статтю.

Та досить було ввечері, перед сном, уявити собі, ніби вони можуть не прокинутись, досить було вдень побачити на срібній таці конверт з чорною рамкою — звістку про

чийсь похорон, а вранці раптом замислитись, чому вони існують на світі й ходять по землі під високим хмурым небом, тоді як батька їхнього уже немає, хоч живе дуже багато старих людей, — як з'являлося третє джерело хвилювання: страх смерті.

Тим-то і дратувала їх така усміхнена по-благливість дорослих.

— А, діти вивчають мови і літературу! Прекрасно, прекрасно, — глибокодумно промовляли ці дорослі, й підборіддя їхні ворухилися вгорі за якихось двадцять сантиметрів над дітьми.

Так, звичайно, їх навчали мов та літератури! А от з трьома головними проблемами, що стоять перед людиною, — проблемою гордині, статі й смерті, — полишали сам на сам. Сам на сам — як, проте, лишаться всі смертні; сам на сам з таємницями спадковості і всесвіту; сам на сам із своєрідністю умов, в яких ти народився, і зустрічей на тому шляху, котрий ти собі по-тай обрав; сам на сам з усіма муками, які коли-небудь призведуть до того, що ти навчишся простою, або вченою, або поетичною мовою говорити про свої страждання; сам на сам...

Тоді вони дізнаються, що дорослих не існує, бо людина у власних очах ніколи не буває дорослою.

А поки що, під'їжджаючи у великому чорному автомобілі до особняка Шудлерів на авеню Мессін, діти відчували інше, більш зрозуміле й виразне хвилювання, яке на час заступало всі їх турботи й радощі.

— Що, дідусь сьогодні снідає вдома? — питав Жан-Ноель.

— Здається, так, — відповідала Марі-Анж.

IX

Барон Ноель Шудлер, командор ордену Почесного легіону, керівник французького банку, власник банку Шудлерів і газети «Еко дю матен», голова акціонерних товариств «Цукрові заводи Соншель» і «Рудники Зоа», а також багатьох інших не менш важливих підприємств, втратив спочатку сина — барона Франсуа, який заподіяв собі смерть, у чому Париж обвинувачував його, Ноеля, потім свого батька — барона Зігфріда, що вмер від апоплексичного удару, трохи не доживши до ста років, і, нарешті, дружину — баронесу Адель, яка поволи згасла від раку яєчників, — барон Ноель Шудлер дедалі глибше поринав у самотність — доля всіх старих тиранів.

Навіть невістка барона, Жакліна, покинула його: вона ще восени подалась у Моглев і лише зрідка приїздила звідити.

Мучити тепер було нікого, і тому барон Ноель переніс на більш ранню годину дружній сніданок, щоб хоч за столом сидіти не самому, а з онуками.

Ідальня в особняку Шудлерів була розкішна й похмура. Високі буфети чорного дерева аж вгиналися від екзотичного фарфору й масивних англійських срібних кувертів XVIII століття. Чотири темні картини виблискували у важких золочених рамах, демонструючи рясноту плодів, зелені, мертвих фазанів та білястих риб, — полотна ці більше пасували б до якогось замка, ніж паризького особняка. М'які складки темно-червоних оксамитних портьєр, підхоплених шнуром на рівні підвіконня, були гарною оправою для зелені саду, але пропускали мало світла.

Був останній понеділок квітня — напередодні пройшли вибори до парламенту. Жан-Ноель і Марі-Анж, страшенно зголоднілі, стояли, як завжди, біля дубових стільців з високими спинками, оббитими шкірою, і чекали діда.

Разом з ними була міс Мейбл, колишня няня, що стала тепер їхньою гувернанткою. Вони звали її просто Меб.

Протягом усього часу за столом Меб не вимовляла й слова — лише через рівні проміжки часу розтуляла рот, показуючи великі, випнуті наперед зуби.

Нарешті, з'явився барон, похмурий, злий, такий самий величезний, з тією ж невеличкою борідкою, в якій, проте, з'явилися вже срібні нитки; він був у костюмі з дорогої чорної тканини, однотонність його порушувала лише орденська розетка в лацкані піджака.

— Страшенно незручний час для сніданку: це порушує мені весь день, — пробурчав він. — Та коли я не приділятиму вам уваги, тоді, я вас питаю, хто ж... Треба буде подзвонити директорам ваших коледжів, щоб вам змінили розклад: вони для мене все роблять. Отаке безглуздя... Ну, гаразд, сідайте!

Куверти на столі, біля якого могло розташуватися двадцять чоловік, були розставлені більш ніж дивно. Маленькі постаті дітей, що сиділи на великій відстані одне від одного, губилися за великими вазами й срібним листям канделябрів, відокремлені від діда кількома незайнятими стільцями: барон Ноель вимагав, щоб місця померлих лишалися недоторканими. Через це здавалося, ніби сніданок відбувається у сімейному склепі.

Велетень навмисно ятрив собі душу видовищем спустошень, вчинених долею серед його близьких, а потім для нього було втіхою відчувати, що тільки він сам може зробити добро співтрапезникам, пересадив-

ши їх, як прояв особливої ласки, на одне з тих вільних місць.

— Жан-Ноель, коли тобі мине п'ятнадцять років, ти зможеш зайняти місце твого батька. Марі-Анж, коли тобі мине вісімнадцять, ти сидітимеш на стільці твоєї бабуні...

Діти ледве насмілювались підняти на нього очі.

Товсті повіки барона залишали тільки вузьку щілину, крізь яку дивились його чорні очі, — такі щілини замість очей прорізували на бронзових статуях давні скульптори. За цими щілинами панувала тривожна пільма. Часом в ній мерехтіли червонясті відблиски, неначе в порожнистому металі розгорявся вогонь, — ознака гніву, котрий міг спалахнути в усяку хвилину і завжди несподівано.

Але ще більший страх наганяла на Марі-Анж та Жан-Ноеля права рука дідуса, пухлява, з довгими пальцями, яка без упину мовби качала хлібну кульку. Зовні — нічого особливого, звичайнісінький жест, але ж ніякої хлібної кульки не було, просто великий палець барона вхолосту, без усякої мети терся об вказівний та середній.

Двоє дітей не могли відірвати очей від цих рухливих пальців і водночас боялися, щоб дідусь не помітив їх пильного погляду, — словом, ця рука, постійно рухаючись, і вабила і відштовхувала їх.

— Еге ж, — вів далі барон Ноель, — коли б я не приділяв вам уваги... А тепер цього вже ніяк не минути. Річ у тому, мої бідолашні, що скоро ви станете, так би мовити, круглими сиротами... Ваша мати, певно, сказала вам, що вона знову виходить заміж... Ні? Ну, коли так, я вас про це повідомляю. Ви вже досить дорослі, і з вами можна про все говорити відверто.

В першу хвилину діти згадали тільки про свої передчуття, про перешіптування слуг, натяки Меб, ухильні, теплі слова матері, коли вона приїздила востаннє: «Я, можливо, повідомлю вас наступного разу про велику новину...» Яка ще могла бути новина? І мати, напевно, виходить заміж за того височенного пана, якого вони колись бачили і який ще так дивно поведився, виявляючи до них підвищений інтерес, був надзвичайно люб'язний, але холодний.

Тим-то слова дідуса викликали у них враження, ніби їм уже все давно відомо, але це тривало одну мить, а потім наринувало горе.

Ноель Шудлер знав, що він діє дуже зле. Жакліна мала приїхати наступного дня і дуже просила його в останньому листі: «Головне, батьку, благаю, нічого не кажіть дітям—я хочу сама їх про це повідомити...» Але він не міг стриматись. І потім — чому, власне, він має когось жаліти, ба навіть і

дітей? Хіба доля милувала його? Хіба фатум не вишукував способів завдати йому якнайболючішої рани, безжально стинаючи голову навколо нього, аж поки він не залишиться сам-один у цьому величезному будинку?

І взагалі, скільки всякого лиха він зазнав! Це виправдувало ту муку, якою він карав ні в чому не винних дітей. Хіба не лихо ці штучні зуби, котрих у нього повен рот? Хіба не лихо ця свинина, що посріблила йому бороду, припудрила памороззю чорну шерсть на грудях? Хіба не лихо ці нічні страхи? Та чи знали коли-небудь його онуки нестерпну муку ночей, проведених без сну, коли лежиш і думаєш: а що, як ти зараз умреш? Хіба не лихо — ці болі в серці й лівому плечі, що їх професор Лартуа вперто вважає нервовими, заперечуючи можливість грудної жаби? Хіба не лихо ці раптові напади кволості, — з якогось часу вони почали охоплювати його величезне тіло. Ніколи раніше він не знав такого безглузлого відчуття, ніби все навколо примарне, нереальне, не знав такого дивовижного зміщення планів.

А безупинний рух пальців правої руки, який він ясно усвідомлює, але не може стримати!

І незважаючи на все, він у свої сімдесят два роки ще працює і пишається цим. Чи багато знайдеться людей, котрі зуміли зберегти за такого віку кипучу енергію і всю свою могутність? Його працею житимуть довіку ці двоє дітей, що сидять оце, знітившись, аж на другому кінці столу, відокремлені від нього вільними стільцями небіжчиків. Його працею — адже він порядкує капіталом Жакліни — живе й вона. А тепер житиме ще і якийсь жевжик, нікчемний офіцерик, без імені й без шеляга в кишені...

Між повіками барона блиснув червонястий відсвіт. У бронзовій статуї займався вогонь.

— Коли ваша мати неодмінно хотіла вийти заміж за ледаря, бодай би вже хоч герцога собі вибрала! — вигукнув він. — Моя невістка могла взяти собі за чоловіка кого завгодно — і раптом... якийсь Де-Воос... Де-Воос! Ну, кому це щось говорить? І чого варта ця фламандська часточка «де», якою все одно нікого не обдуриш? Пані Де-Воос! — пирхнув він, знизуючи своїми дужими плечима і не подумавши про те, що дворянство Шудлерів, цих банкірів-дворян, веде свій початок всього лише з часів Фердинанда II.

Апетит у дітей пропав, наче й не було його. Даремно дворецький подавав їм тарелі, де парували, наче кадильніці, повні фіміаму, купи наїдків. У колоса було кілька маній, і одна з них — надмірна і різноманітна їжа. Він поклав собі величезні порції

і накидався на їжу жадібно, як людожер. Але діти помітили, що три чверті їжі незмінно залишалося у нього на тарілці.

— Чого ж ви не їсте? Треба їсти, — сказав він.

— Спасибі, дідусю, але мені чомусь зовсім не хочеться, — ледве чутно прошепотіла Марі-Анж.

В горлі у неї стояв клубок, і вона не була певна, що зможе стриматись до кінця сніданку і не заплакати.

— Я розумію: ви згадали батька, сердешні крихітки, — вів далі барон, підливаючи отрути. — Шкода, що ви так мало його знали. Чудовий був чоловік! І як любив вас!

Марі-Анж і незчулась, як сльози викотилися їй з очей і потекли по щоках. Але їй не стало легше: в горлі все ще стояв болючий клубок.

Міс Мейбл, не сміючи вголос висловити осуд, лише розтулила губи.

Жан-Ноель уникав дивитись на сестру: він почував, що зараз і сам заплаче. Але він плекав у своєму горі надію, що йому вдасться помститись, — правда, невідомо як. Хіба не можна вбити цього мерзенного пана Де-Вооса, який хоче забрати у них маму? Або, скажімо, залякати. Надсилати йому щодня листи з погрозами. Подобалася Жанові-Ноелю і думка про втечу; він уявляв собі, як мама з трагічним обличчям гляне на цього пана Де-Вооса і скаже йому: «Мій син пішов з дому. Це все через вас!»

— Годі й казати, гарного наступника могому синові вона обрала! — не вгавав барон Шудлер. — Коли вже їй так хотілося мати неродовитого чоловіка, так до її послуг був Сімон Лашом, я їй двадцять разів про нього казав. Цей хоч і вийшов із самісіньких низів, та дійде аж до верхів, бо він моєї науки. Ось полюбуйтеся: з учорашнього дня він депутат. Пройшов з першого туру, і перебалотування не було... Добре, що хоч він мене радує.

Злість, якою палав Жан-Ноель, перейшла на Сімона Лашома. Жан-Ноель не терпів цього низькорослого миршавого чоловіка із випнутим підборіддям і кошлатою шерстю на пальцях. Він не терпів його насамперед тому, що велетень на трьох сніданках із чотирьох ставив йому Лашома за приклад, а цього досить, щоб зненавидіти хоч кого — Гінме¹, Тюренна², ба навіть самого Наполеона.

Жан-Ноель замислився: чи любить він когонебудь взагалі? Діда він не любить — це вже напевно, хоч сьогодні несвідомо почував у ньому спільника проти пана Де-

Вооса. Не любив він і бабку ла Моннері: надто вже вона суха, владна й, до того ж, глуха. Не дуже полюбляв він і Меб: вона брехуха і ніколи не стане на захист їх, дітей. Не любив він і свого гладкого кучерявого приятеля і нікого з учителів теж не любив. А маму?.. Так, певна річ, але тепер він уже не зможе її любити... Адже між нею і цим мужчиною відбуватиметься те, що він так сподівався побачити, коли дивився на якунебудь парочку у парку або зазиравав у незавішане вікно...

Отже, він прийшов до думки, що любить тільки свою сестру і що тепер вони одніоднісінькі на світі. Йому хотілося встати, підійти до неї, обняти її, заспокоїти, а вірніше — поплакати разом.

Тим часом колос, не перестаючи качати уявну хлібну кульку, вів далі свій монолог:

— На цього чоловіка ви могли б завжди звіритись, бо він мені всім завдячує. Чи знаєте ви, діти, що його місце в парламенті коштувало мені триста тисяч франків? Зате я маю тепер свою людину в цій партії. Хоча, звісно, яка партія, крім революціонерів, могла б мені у чомусь відмовити?.. Та й революціонери теж не відмовили б! — помовчавши трохи, посміхнувся він. — Я навіть певен, що їх можна дешевше купити, бо вони до цього не звикли. Тільки, собі на лихо, нікому вони не потрібні, от вони й злостяться... Ніщо не може протистояти силі — колись ви це знатимете, ніщо не може протистояти грошам.

І він базікав, спонукуваний непоборним бажанням слухати себе, не розуміючи всього безглуздя цієї промови перед аудиторією, на шістдесят літ молодшою за нього.

— Мені, наприклад, ніщо не могло протистояти, бо я мав силу і гроші... Ніщо і ніхто, навіть...

Він хотів сказати: «мій син», і його чорні очі метнули з щілинок погляд на порожнє місце, обіцяне Жанові-Ноелю. Але він стримався і, щоб закінчити фразу, додав:

— Хіба що Петро Великий був би мені до пари.

В цю хвилину доповіли про Сімона Лашома, який прийшов сповістити свого патрона і благодійника про перші відгуки на свою перемогу.

— Так, на оцю людину ви цілком могли б звіритись, — машинально повторив барон Ноель.

Лице його враз обм'якло, погляд став тьмяним, неначе жарини у бронзовій статуетці взялися попелом.

— Ваш нещасний батько теж хотів бути депутатом, — зауважив він.

Марі-Анж — без усякого зв'язку з останніми словами — вибухнула риданням. Болючий клубок у горлі, нарешті, прорвало.

¹ Гінме — французький льотчик, який загинув у Фландрії під час першої світової війни, після того, як він збив 54 ворожих літани.

² Тюренн — французький маршал часів Людовіка XIV.

Дівчинка поклала на стіл серветку і, перепросивши, вибігла з кімнати.

— Ну, а ти, сподіваюсь, не плачеш? — спитав велетень, глянувши на довгі зволожені вії Жан-Ноеля й опущені куточки його рота. — Мужчина не повинен плакати. Особливо Шудлер. Ніколи!

Проковтнувши гарячу, як вогонь, каву, він підвівся і, поклавши важку руку на кволеле плічко дитини, сказав:

— Коли-небудь ти згадаєш про мене. Коли-небудь ти скажеш: «Був у мене дід, який не вмщувався в рамки свого часу, а коли б він жив за іншої доби, то звів би міста, створив би нові галузі промисловості, приніс би процвітання цілим провінціям... Такі, як він, входять в історію...» Ну, гаразд, хлопчику, спробуй порівнятися зі мною, але боюсь, що не зможеш.

І він вийшов до гостя, на хвилину затулившись могутньою постаттю весь проріз дверей.

Трохи згодом, сидячи в «Ролс-Ройсі» поруч з Марі-Анж, яка старанно витирала мокрою хусточкою очі, боячись, коли б у школі не помітили, що вона плакала, Жан-Ноель спитав:

— А тобі не здається, що дідусь у нас трохи божевільний?

Але не встигши висловити цю думку, він зразу відігнав її геть. Ні, людина, яка має таку гарну машину, оточена юрбою поштивої челяді, може заплатити триста тисяч франків за місце в парламенті, як платять за крісло в театрі (цим Жан-Ноель неодмінно похвалиться приятелям: хоч яка, а все-таки розрада), — така людина, певна річ, не може бути божевільною.

Х

Було вирішено, що весілля відбудеться у церкві в Моглеві, куди запросять лише кількох найближчих друзів, — публікацію в газетах буде дано тільки після церемонії.

«У двадцять років все це дуже приємно, — вирішили Жакліна й Габріель, — але в наші літа збирати триста чоловік, щоб довести до їх відома, що наступної ночі... Ні, це просто безглуздя».

У Жакліни вже було бучне весілля, і їй зовсім не хотілося брати шлюб у тій самій мерії і в тій самій церкві, де колись її вінчали з Франсуа.

Щодо Габріеля, то якби весілля відбулося в Парижі, він міг побоюватись якої-небудь дикої вихватки Сільвени.

«Взагалі, я досить суворо повівся з цією крихіткою, — міркував він. — Ну, а чи можна було зробити інакше? Щастя завжди буває на чиемусь нещасті».

А Габріель був щасливий. Жив він поки що, як і досі, у свого друга Жілона. Але більшу частину часу проводив у Моглеві й вечорами, повертаючись до Монпрелі у новій машині, купленій за гроші, «позичені» Жакліною, з насолодою вдихав свіже сільське повітря. «Як гарно колишуться ці гілки! А які лани, яка земля! Ось вона, правда життя!.. Ніхто не повірить, що я одружуюсь не заради грошей. А втім, нехай думають, що хочуть, адже ми з Жакліною знаємо, що це не так. Ах, я забув їй сказати...»

Завжди знаходилося багато такого, про що він забував сказати Жакліні, але для цього у них буде завтра, післязавтра і ще все життя. Його існування раптом стало змістовним, набрало сенсу, мети. «Адже я стільки разів питав себе, заради чого я, власне, копчу небо. Тепер ясно: ось, ось заради чого».

І він до пізньої ночі мучив Жілона — у того аж очі вже злипалися. Але Габріель не міг зупинитись: він говорив та говорив, підливаючи собі виноградної горілки, і міг, навіть не помітивши, випити аж шість чарок підряд.

Проте з наближенням весілля Жакліна ставала дедалі більше нервова і замкнена.

— Ви, може, хочете відмінити церемонію? Не будемо вінчатись, коли ви вважаєте, що не повинні виходити заміж, — запропонував напередодні весілля Габріель; він говорив з великою гідністю, але в тоні його відчувався гнів. — Адже є ще час.

— Ні, що ви, тільки не треба на мене сердитися, Габріелю, — заперечила Жакліна. — Ви повинні зрозуміти мене: я зараз наче той кінь, якого поранено, коли його везли в критому фургоні, і тепер він інстинктивно боїться туди заходити — от і все.

А під цим ховалося ось що: «Адже я мічена. Що, коли я йду назустріч новому лихові...»

— Я все добре розумію, — серйозно сказав Габріель. — І знайте: я ставлюся з усією повагою до вашого... як це сказати?.. до ваших спогадів. Я ніколи не зажадаю, щоб ви забули своє горе.

— Пробачте мені. Але навіть якби ви й зажадали, я однаково не могла б цього зробити, — сказала вона сумно, низивши плечима.

Обоє помовчали.

— Я знаю, що ви часто думаєте про Франсуа, — першим заговорив Габріель, — і це цілком природно. Не треба цього приховувати. Я багато чув про нього від вас та й від інших, і не можу ним не захоплюватись.

— Дякую, — сказала вона, торкнувшись його ліктя.

Жакліна відчувала, що зараз от-от заплаче. Ця схильність до слізливості, що з'явилася в неї з якогось часу, страшенно дратувала її.

Вперше за весь час Габріель назвав покійного чоловіка Жакліні на ім'я, а не говорив про нього, затаючись, у третій особі, як досі. І все, що він сказав, було щиро. Габріель неквапливо походжав із Жакліною по парку. За кілька хвилин думки його набрали іншого напрямку. «Ось мрець і став між нами», — мимоволі подумав він.

— Як злісно ви на мене раптом глянули, Габріелю! — вигукнула Жакліна.

— Ну, що ви, зовсім ні.. Я просто подумав... про все, що нас роз'єднує... про мою бідність... і питав себе, чи маю я право...

Щоразу, відчувши свою неповноцінність у порівнянні з Жакліною, Габріель несвідомо вдавався до маленької хитрості — заводив розмову про те, що він голий, як бубон.

Жакліна підняла руку, ніби наказуючи йому замовкнути.

— Прошу вас, Габріелю: адже ми про все це вже домовились. Я маю власний капітал, якого цілком вистачить на двох, і я нікому не повинна звітувати за нього. Мені дуже радісно думати, що завдяки мені ви зможете спокійно жити і стати самим собою... Хіба я вам не довела це?.. — з усмішкою лагідно додала вона, натякаючи на чек для Сільвени.

Цьому височенному бравому молодцеві, метр вісімдесят чотири сантиметри на зріст і такому мужньому на вигляд, судилося викликати у жінок бажання опікати його, і він брав гроші в однієї, щоб повернути взятє у іншої... Його слабкість полягала у тому, що в нього не було грошей і, накладаючи бальзам на цю рану, жінки закріплювали своє панування над ним.

Тепер уже Габріель торкнувся ліктя Жакліні і прошепотів:

— Дякую.

Вони подивились одне на одного.

«Та хіба я коли-небудь зможу обійтись без цієї жінки, яка стільки дарує мені й до того ж так делікатно...» — подумав Габріель.

«Та хіба я коли-небудь зможу розлучитися з цією людиною, такою щирою, такою чесною, котра переступила через такі безодні, щоб стати моїм найближчим другом», — подумала Жакліна.

А вголос додала:

— Як дивно, що ви не сподобались мені під час нашої першої зустрічі! Ви здалися мені тоді таким антипатичним.

Вона казала правду, коли не зважати на те, що антипатія пояснювалася страхом пе-

ред тим потягом до нього, що його вона відчула з першої хвилини.

Обоє засміялися.

— Коханий! — прошепотіла Жакліна.

І її маленька випещена ручка з тонкими тендітними пальцями знайшла велику руку Габріеля з блідо-рожевими нігтями.

Обоє були справді щасливі.

І водночас обоє хотіли якнайшвидше повітчатися, немовби кожний в глибині душі боявся біди.

Настав ранок того дня, коли мало відбутись весілля.

Подивившись на себе у вузьке високе дзеркало в кутку туалетної кімнати, Жакліна відчула радісний подив. На ній була дуже скромна англійська сукня кольору бірюзи.

«Вона мені до лиця, — подумала Жакліна. — І я ще дуже молода на вигляд».

За останні вісім років стільки людей помирало навколо неї (вмер її батько, вмер чоловік, умер дядько-генерал, умер барон Зігфрід, дід Франсуа, вмер ще один її дядько — Жерар де ла Моннері, дипломат, умерла свекруха — баронеса Адель), що Жакліна не виходила з жалоби.

— Бачиш, дитино моя, — сказала якимось її двоюрідна бабка, герцогиня де Валле-руа, — в таких родинах, як наша, після двадцяти п'яти років жінка змушена замовляти собі самі тільки чорні сукні.

І ось доля дає Жакліні перепочинок, дозволяє їй знову носити свіжі, різноманітні ясні тони.

Пані Флоран, допомагаючи Жакліні вбиратись, без угаву торохтіла за її спиною, даючи вихід хвилюванню, яке звичайно охоплює старих слуг, коли в житті їхніх хазяїв відбуваються якісь важливі події.

— Як приємно, що в замку з'явиться молодий пан, та й пані баронеса не буде тепер самотня. І потім Лісовик частенько казав Флоранові, що добре було б мати молодого хазяїна з пильним оком, — тоді й лови пішли б краще...

Жакліна раптом здригнулась, глянувши на свою руку. Вона забула зняти обручку. «Який жах! — похолола вона. — Адже я могла піти отак до церкви!..» Після того далекого дня, коли Франсуа надів їй на палець цю обручку, — це було чотирнадцять років і десять місяців тому... Вони вийшли тоді з церкви Сент-Оноре д'Ейлау... ще боялись, щоб не пішов дощ, але він так і не пішов... над порталом напнули великий смугастий тент... Я це бачу, мов зараз... ні, не треба більше про це думати... — вона тільки один раз зняла її з руки, цими днями, коли вранці їздила до ювеліра замовляти собі нову (мірка, до речі, лишилася така сама).

«А чому б мені не носити обидві? — спитала вона себе. — Ні, так не роблять. Та й потім це, напевно, буде неприємно Габрієлеві... Обіцяю тобі, Франсуа, я звелю розплавити ці дві обручки і зроблю з них одну, яку носитиму завжди».

Вона перечитала листа, написаного Франсуа за кілька хвилин до самогубства; вона завжди тримала його напхвату, в чорному портфельчику, зберігаючи, як реліквію. Лист був написаний похапцем, нерівним почерком, без жодного розділового знака:

«Жакліно благаю тебе будь щаслива На світі напевно (професор Лартуа сказав, що ця форма «надзвичайно знаменна») є людина що зможе зайняти біля тебе те місце на яке я більше не маю права претендувати...»

Жакліна поцілувала листа і знову дбайливо згорнула його.

«От бачиш, Франсуа, — в думці сказала вона, — я тебе послухала. Я виконую твою волю. Я певна, що Габріель тобі сподобався б, що ти його схвалюєш, що ти навіть не побажав би мені іншого».

І знову, як з цією переплавленою обручкою, Жакліна відчула пролазку, якесь непотрібне виправдання своєму новому шлюбові.

Старий маркіз де ла Моннері мав вести племінницю до вінця. Насправді ж це Жакліна вела сліпого в похмурій маленькій церкві, заново опорядженій близько 1830 року в модному тоді готичному стилі.

Габріель востаннє надів свою гарну червону форму офіцера колоніальних військ з усіма відзнаками. Він щойно подав прохання про відставку з армії.

— Я неодмінно хотів бути в мундирі, — шепнув він Жакліні, — бо в ньому я познайомився з вами.

У Габрієля траплялися раптові напади дитинності, які цілком могли зійти за чутливість.

Майор Жілон був одним із свідків; він дуже радів, вважаючи себе головним сватом, і поведився відповідно.

Кілька родичів, кілька сусідів, серед яких були і великі поміщики і підупалі дворяни, доповнювали товариство; в першому ряду челяді пані Флоран і Лісовикова дружина раз у раз притискали хусточки до очей.

Належної урочистості надавала церемонії присутність на амвоні пан-отця Будре. Домініканець привів Жакліну в лоно віри, врятував її від божевілья, ба навіть од смерті в перші трагічні місяці її вдовування. Він прибув з Парижа благословити цей шлюб, який означав, що його підопічна цілком одужала і повернулася до нормального життя.

Святий отець відчував задоволення і водночас легкий сум, думаючи, що разом із

Жакліною дійшов до завершення розпочатого ним заходу.

«Чи будуть щасливі ці двоє? — питав він себе. — Ну, звичайно. Адже вони кохають одне одного».

І жести його були сповнені такої величності, ніби він провадив коронацію.

Жакліна раз у раз поглядала на Габрієля — він стояв у профіль до неї, злегка зціпивши зуби. Враз обличчя Габрієля неначе роздвоїлось, і вона побачила у напльові інший профіль — профіль Франсуа; як і першого разу, Жакліна мало не знепритомніла, але не тому, що її так схвилювала урочиста подія, — вона згадала пережите тоді...

«А в мене ж було передчуття лиха», — подумала вона.

А в цю хвилину пан-отець Будре, дивлячись уважним, гострим поглядом на пару, що стояла перед ним, поглядав їм тацю з двома платиновими обручками.

XI

На картці для приїжджих у Павільйоні Севіньє у Віші, де вони зробили зупинку по дорозі на південь, Габріель уперше написав: «Граф Де-Воос». Жакліна, звичайно, знала, що літера «В», вигравірувана на щиті, який прикрашав його перстень з печаткою, є лише заголовною літерою його прізвища, і проте вона мовчки схвалила вчинок свого нового чоловіка. «Власне, дев'яносто дев'ять із ста нинішніх титулів зовсім нічого не означають — їх носять тільки для краси», — подумала вона. І потім вона воліла, щоб її звали «пані графиня», а не просто «мадам».

Головне ж — так приємно не самій заповнювати готельну картку, а мати біля себе чоловіка, який віддає всі потрібні розпорядження і веде всі матеріальні справи. Тепер її якоюсь мірою жалюгідному становищу самотньої жінки настав край.

— Піднімемось до себе, помиємо руки і зразу спустимось обідати, — сказав Габріель. — Бо вже пізно.

Під час обіду, сидючи в майже порожньому залі, Жакліна раптом схаменулася: — Чому це ми розмовляємо пошепки? Адже нам нема чого таїтись.

— Ну, звичайно, — засміявся Габріель.

Не дожидajući офіціанта, він сам вийняв пляшку шампанського з відерця з льодом і наповнив келихи.

Коли вони повернулися до себе в номер, мебльований у стилі під Людовіка XVI і витриманий у ясно-сірих тонах, перше, що побачив Габріель, була фотографія Франсуа, яка стояла на туалеті.

Обличчя Габріеля враз немовби застигло від гніву, гарні, ясно-карі, з розширеними зіницями очі потемніли. Не сказавши й слова, він пройшов до себе в кімнату.

«Що робити? — питав він себе, роздягаючись. — Треба негайно покласти цьому край. Та коли я вчиню скандал, вона закується вудила — це неодмінно. А починати життя сваркою через небіжчика буде просто по-дурному. Я скажу їй про це завтра. Та й потім — чи не все одно!»

Але він у глибині душі відчував, що даремно не висловив свого невдоволення зразу і дозволив Жакліні взяти гору над ним.

А Жакліна, чудово зрозумівши значення Габрієлевого погляду, тим часом думала: «Яка ж я дурна! Невже я не могла бути обережнішою! А що тепер робити? Сховати фотографію в чемодан? Так буде тільки гірше для всіх трьох. Ось, ось воно те, чого я так боялася! Доведеться зректися всього, що мені було дороге!»

Та коли Габріель зайшов у кімнату, — він умився, і обличчя його вже не здавалося таким напруженим, — то помітив, що фотографія лежить на туалеті, наполовину схована мовби ненароком накиданими на неї дрібничками.

Габріель уже три тижні не знав жінок, що він розцінював як велику жертву. Йому неодмінно хотілося прийти до Жакліни чистим.

І зараз він квапливо, жадібно оволодів нею.

Жакліна зразу ж пішла до ванної. Вона все ще відчувала на своєму тілі кільце обіймів Габріеля.

«Було б таки безглуздо з першого дня заводити дитину, — думав він, чекаючи Жакліну. — Проте від Франсуа вона зразу завагітніла. Кумедно все-таки! Всякій іншій жінці я б сам сказав: «Слухай-но, крихітко, ти не гадаєш, що тобі слід... А тут я навіть і не подумав про це».

Коли вона повернулася, він куриє.

«Чисто як Франсуа», — подумала вона.

Він майже зразу оволодів нею знову, і цього разу Жакліна зазнала всієї глибини щастя.

Коли трохи згодом він глянув на неї, вона лежала із заплученими очима, з-під її повік котилися сльози, і вона ледве стримувала ридання, що розпирали їй груди.

Габріель відчув величезну радість.

— Даруйте, мені, даруйте, — прошепотіла Жакліна. — Я дурна, правда ж? Але це було так давно.

Габріель одразу збагнув, що Жакліна говорить про Франсуа. Він знав, що близькість з новою людиною не може не викликати спогадів — бодай хоч невіразних —

про того, з ким ти провів багато місяців або років. Саме ці мимовільні порівняння і створюють у людини відчуття зради.

Але й сам Габріель не міг не згадати в цю хвилину невиситомої Сільвени. Він знову відчув хтивий дотик її тіла, побачив її вогняне волосся, — три точки залятого трикутника. Не стримався він і від порівняння парфумів, що їх вживали ці дві жінки.

Він дивився на форми тіла Жакліни, що вимальовувалися під легкою нічною сорочкою, — вона соромливо не хотіла її зняти, — на її ніжну, майже прозору шкіру, на пишні, ледь обвислі після двох материнств груди.

«Я знав вуличних дівок, знав берберійок...» — майнуло в голові Габріеля.

І, незважаючи на недавнє рішення, він раптом спитав:

— І ви завжди триматимете біля себе цю фотографію?

Жакліна благально подивилась на нього.

— Ні. І не сердьтеся на мене, Габріелю. Я все зрозуміла зараз... Але я не винна: речі розбирала покоївка. Вона й викинула це... фото. Адже вона не знала. Ви розумієте, коли б я сама це робила...

Це була щира правда.

— Але ж ви таки взяли її з собою! — заперечив Габріель.

— Слухайте, друже мій, я гадала, що ми умовились...

— Так, так, звичайно, — квапливо погодився він. — Я не маю ніяких підстав вимагати, щоб ви розсталися з цим фото. Я цілком розумію ваші почуття.

І знов йому здалося, ніби він зробив серйозну тактичну помилку, поступившись Жакліні. Він мимоволі подумав: «Отак воно й піде — поступка за поступкою».

Але була причина, яка спонукала його до такої покори. Останні тижні його не залишала тривога, що вони з Жакліною можуть фізично не підійти одне до одного, — а тепер цей страх розвіявся.

— І потім, — ледве чутно додала Жакліна, — адже коли б Франсуа не вмер, ми б ніколи не знали одне одного... В усякому разі... ніколи не були б отак, разом.

«Безперечно!» — в думці погодився з нею Габріель, не відчувши другорядної ролі, що її відводила йому Жакліна у своєму житті, і того, як легко він з цим примирився.

Адже він був живий і тому міг вважати себе переможцем.

Розчулена Жакліна злегка провела пальцем по рожевому шраму, що перетинав ліве передпліччя Габріеля, наче надріз на хлібині. А у Франсуа такий самий шрам, тільки світліший і ледь зморшкуватий, був на правому боці — слід осколка снаряда.

— Видно, мені судилося належати поранимим мужчинам, — з усмішкою прошепотіла Жакліна.

Відтоді, де б вони не були, в кімнаті Жакліни незмінно стояла фотографія Франсуа, — тільки Жакліна вдалася до маленької хитрості й завела в ту саму рамку портрети двох своїх дітей, які затуляли частину обличчя батька.

Але очі небіжчика дивилися завжди поверх їхніх голів.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ТЕАТР „ДЕ-ВІЛЬ“

I

Стоячи перед каміном, обрамленим двома колонками зеленого мармуру, Сімон Лашом вставляв у манжети запонки.

Стеля в кімнаті була низька, як у багатьох будинках на Лівому березі. Цей будинок, де жила Марта Бонфуа, стояв на набережній Малаке. По той бік запнутих порт'єр на Сену лягав туманний вечір, які часто бувають наприкінці вересня, огортаючи, ніби ватою, Лувр та його сади.

Кімната, де, не поспішаючи, вдягався молодий депутат, була наче видовбана в кошовому камені теплих, веселих тонів: цьому враженню сприяв і м'який овал затієних ламп, і камін, схожий на невеличкий античний храм, і палаючі в ньому короткі поліна, складені на решітці з мідними кульками.

Сімон Лашом знав, що, вийшовши з дому, він з ніжністю і водночас з гордістю подивиться вгору, на це вікно. І йому згадалася нестерпно холодна ніч вісім років тому, коли він після дванадцятої повертався цією самою, безлюдною в ту пору набережною від щойно померлого поета Жана де ла Моннері з таким відчуттям, ніби саме тепер і почнеться для нього справжнє життя. Чи міг він тоді гадати, що доля приведе його в цей будинок, на який він байдуже глянув тоді, навіть не помітивши його (адже з тисяч образів, що потрапляють на нашу сітківку, надовго залишаються лише ті, котрі відповідають нашому бажанню або зв'язані з якимись спогадами)?

А поки що Сімон пильно дивився на вогонь, що приємно грів крізь штани його ноги, і в нерівних язичках полум'я бачив серпневий пейзаж, велике поле, випалене сонцем, вкрите снопами пшениці або ряда-

ми «козлів», біля яких сплять після маневрів солдати. Потім він подумав про те, з якою ніжністю згадуватиме ці хвилини в будинку Марти, і його охопив легкий сум — вірна ознака щастя.

Ах, як він дорожив цією жінкою, від самої присутності, самого дотику, одного слова якої всі турботи відлітали геть, він розцвітав, і скільки думок, що безладно роїлись у нього в голові, враз спливали на поверхню!

Його переповнювала величезна, невимовна вдячність до своєї коханки, біля якої він забував, що йому вже перейшло за сорок, знову почував себе молодим, заново відкривав себе, заново пізнавав інтриги світу і таємниці плоті...

Він обернувся до неї і тихо сказав:

— Спасибі, Марто.

— За віщо, любий Сімон? — з усмішкою спитала вона.

Він непевно повів рукою.

— За те, що ти існуєш... — сказав він.

Марті Бонфуа минуло п'ятдесят шість років; вона мала розкішні плечі й гарне сиве волосся, легке, м'яке й шовковисте, яке вона вміло зачісувала і яке не тільки не старило її, а навпаки — прикрашало. Усмішка майже не сходила з її лиця, відкриваючи рівні блискучі зуби, та коли навіть губи стулялись, щоки все ще посміхалися.

Вона не боялася товариства молодих жінок — вони здавалися поруч неї істотами іншої, нижчої раси, і Марта Бонфуа мовби говорила їм: «Ось, дітки, ось до чого треба прагнути».

А серед жінок, котрим перейшло за тридцять, вона взагалі не знала суперниць.

— Марта? Це чудо, яке народжується один раз на сто літ, це друга Нінон де Ланкло...¹ Стати її коханцем — значить, увійти в історію! — любив говорити своїм хрипким голосом, іронічно посміхаючись і неквапливо цідячи слова, драматург Едуард Вільнер, — він сам був не меншим чудом серед чоловіків.

На ущипливі слова заздрих приятельок Марта Бонфуа відповідала з тією прямою, яку може дозволити собі людина, певна своєї вищості:

— Та ні, я вела життя не більш дозвільне, ніж багато хто з наших знайомих. Коли в мене було більше коханців, то лише тому, що я краще збереглася.

Сімон замилювався нею: вона сиділа в широкому чорному пенюарі, оздобленому рюшем з білого тюлю, який пишною хмариною лежав навколо її шиї з гордовитою поставою голови, каскадною піною падав уздовж грудей, спускався вниз по кругло-

¹ Нінон де Ланкло — жінка, що успавила в XVII столітті своїм розумом і красою.

му гладенькому коліну й розпливався біля її ніг на килимі.

Вона нагадувала якусь відому картину, — важко сказати, яку саме, — або якийсь шедевр, ще не намальований, але який міг би бути намальований.

Сімон надів піджак.

— Прошу тебе, любий, не носи більше цієї жалібної пов'язки, це жахливо. І страшенно провінціально, — сказала Марта. — Адже від того, носиш ти пов'язку чи ні, твій сум за матір'ю нітрохи не зменшується...

— Так, звичайно, — погодився Сімон, силкуючись придумати собі виправдання. — Я надів її тільки тому, що йшов до своєї виборчої округи.

— Неправда, ти її весь час носиш. Запевняю тебе: цілком досить чорної краватки.

Вона підійшла до туалету і взяла манікюрні ножиці.

— Ну, зніми її заради мене, добре? — попросила вона.

І вона заходилася відпорювати з рукава Сімона смужку буро-чорного крепу.

«Вона тільки на десять років молодша за мою матір... Дивовижна жінка», — подумав Сімон.

І знову подивився на камін. На зеленій мармуровій дошці, над фронтоном мініатюрного храму, стояли, наче боги-охоронці домашнього вогнища, фотографії чоловіків; майже всі вони були політичні діячі і вже всі без винятку люди знамениті або такі, що були у свій час знаменитими. Написи, улесливі або дружньо-теплі, були складені так, що за сухими чемними словами вчувався набагато глибший зміст. Едуард Вільнер, котрий на цій камінній дошці репрезентував літературу, замість того, щоб написати просто: «Марті», з властивою йому розв'язністю, — ця розв'язність подобалась, і йому б не подарували, коли б він од неї відмовився, — через всю свою фізіономію накреслив: «Ах, Марто», із знаком оклику і десятьма крапками. Портрет ушлявленого професора медицини Еміля Лартуа, знятого у формі академіка, прикрашав витончений, але абсолютно нерозбірливий напис. Серед цих різних облич, що трохи налізали одне на одне, було й кілька фізіономій прем'єр-міністрів. На старіших, ледь пожовклих фотографіях були зняті небіжчики, що вже належали історії. А з живих можна було б легко скласти кабінет міністрів. До речі, жодний кабінет не створювався без того, щоб нинішні або колишні коханці не радилися з Мартою, — вона брала участь у всіх інтригах, збирала у себе, в дружній обстановці, супротивників, які не могли б інакше зустрітися, висловлювалася

з приводу розподілу портфелів і проводила своїх ставлеників.

Користуючись її прихильністю, Сімон не тільки у власних очах ніби прилучався до сонму безсмертних, а й був певен, що у найближчому майбутньому, коли не зробить якоїсь непростимої помилки, стане товаришем міністра.

Удаючи, ніби гріється, Сімон порівнював почерки на фотографіях, розглядав майстерні закарлючки, поставлені з остороги, химерні розчерки; його тішило, що більшість виставлених тут облич схожі на нього — такі самі окуляри, таке саме полисіле чоло, така сама широка щелепа із випнутим підборіддям, — отже, здавалося, один і той самий тип чоловіків періодично з'являється в житті Марти. Можливо, тому, що люди цього типу найчастіше приходять до влади...

І Сімон подивився у дзеркало, де над фотографіями відбивалось його зображення — мінливе й живе.

Марта Бонфуа не порушувала мовчання Сімона: вона знала, що коли політичні діячі не говорять, вони думають про самих себе і в своїх роздумах черпають гордість, таку потрібну для їхньої кар'єри.

А до цього, на її погляд, такого молодого пташеняти, що тільки в колодочки вбивається, вона відчувала ще й велику ніжність...

— Цікаво, що керують країною, як правило, зовні негарні люди, — зненацька вирік Сімон.

На обличчі Марти з'явився вираз, що ніби промовляв: «Зате я завжди була гарною за двох...»

А вголос вона сказала:

— Чи ти знаєш, що говорив з цього приводу Талейран: «Чоловічою красою і двох тижнів не проживеш».

Сімон розцвів: цією фразою Марта зробила йому великий подарунок.

Але Марта й справді не любила гарних чоловіків. Вона любила чоловіків талановитих, особливо тих, що стояли при владі, чи могли б стояти, або яких вона могла б туди поставити.

Таке збочення психіки привело до того, що й тіло її зазнавало задоволення тільки з такими людьми. Наділена статуєю і розумом, гідними коханки короля, вона була живим спростованням ходячого прислів'я, що люди, які спізнались народитися, ніколи не досягають великих успіхів. Вона зуміла стати королевою за часів республіки, змінюючи повелителів так само часто, як змінював їх народ, і в своєму виборі з дивовижною точністю передбачаючи смаки парламенту, що стоїть при владі. Вона вті-

лювала в собі всі риси Третьої Республіки. Вона любила поправляти краватки на шиях трибунів, погладжувати черева, роздуті банкетами після виборів, і вислуховувати думки про асигнування на армію, видушуючи вугри на спинах можновладців.

Хіба один з попередників Сімона, бувши міністром красних мистецтв, не рекомендував скульпторові, котрому доручили зробити нове погруддя Республіки, взяти за натуру Марту Бонфуа? І тепер під її зображенням, що красувалося в багатьох комунах Франції, брали шлюб молоді пари.

При всьому тому Марта зовсім не мала нахилу до розкошів. Її цілком задовольняла ця квартира в серці Парижа, напроти величезного палацу, де вона, безперечно, жила б кілька століть тому,—ці кімнати з низькими стелями, гарно мебльовані в стилі Директорії (вона скидалася в цьому оточенні на Діану Пуатьє, яка знайшла притулок у пані Тальєн), куди насамперед з'являлись її «високі друзі» із звістками про свою перемогу чи поразку.

Розірвавши з черговим коханцем, Марта ще довго підтримувала з ним стосунки, часом погоджуючись провести ніч, таку солодку, завдяки особливому порокові, яким є спогад. Вона вміла за всяких обставин підтримувати дружні взаємини з колишніми коханцями, бо життя свідчило, що навіть люди, вибиті з сідла хвилиною скандалу, рано чи пізно — якщо, певна річ, вони досить довго проживуть — знову можуть опинитися при владі. А той, хто був з Мартою в цю хвилину, не смів і слова мовити: адже попередники робили йому стільки послуг!

Змінюючи фаворита, Марта Бонфуа влаштовувала званий обід, на який разом з обранцем запрошувала кількох «високих друзів», — зовсім небагато: «числом не менше грацій і не більше муз», — щоб ввести їх в курс справи.

Саме виходячи після останнього такого обіду, Едуард Вільнер наздогнав на сходах Сімона і, поклавши йому руку на плече, зауважив:

— Ця Марта — чистий скарб! З її допомогою заводиш стільки знайомств!

Сімонові пощастило: Марта помітила його зразу після квітневих виборів, вважаючи найцікавішим серед нових державних мужів.

— Матеріал цілком підхожий, — зауважив Стен, голова парламентської фракції, до якої належав Сімон. — От і викрой з нього, Марто, що-небудь путнє.

— Чом би й ні? — відгукнулась вона, ссайнувши сліпучою усмішкою.

І от Сімон став пестунчиком цілої плеяди

можновладних людей, які не могли не підштовхувати його, просуваючи вгору щаблями пошани, бо він був у курсі їхніх таємниць, їхніх інтриг та їхніх пороків.

Марта намітила Сімона кандидатом на одне з крісел цього п'ятнадцятимісного трону, іменованого в Національних зборах Урядовими лавами, щоб мати потім можливість радо вигукнути: «Лашом? Так це ж ми його зробили!»

Під «ми» слід було розуміти її і тих, чії фотографії стояли у неї на каміні...

«Чоловічою красою...» — повторював у думці Сімон, щоб запам'ятати дотеп Талейрана. Ім'я Талейрана викликало в його пам'яті образ батька Ноеля Шудлера — старого барона Зігфріда, який у дитинстві бачив славетного дипломата. «Тільки подумати, що я знав людину, котра бачила Талейрана. Як легко потиснути руку історії...»

Тут він згадав те, що заповнювало його думки цілий день.

— Марто, — сказав він, — мене непокоїть Ноель Шудлер. Мені здається, він не сповна розуму. Сьогодні вранці до нього прийшов якийсь божевільний і запропонував прокласти залізницю через Африку від Конго до Занзібару. Шудлер подивився проект і сказав: «Тільки я спроможний фінансувати вашу ідею. Я організую акціонерне товариство. Через півроку можна буде розпочати роботи». А завтра йому запропонують прокласти тунель під Ла-Маншем, і він теж погодиться.

І Сімон перелічив чудні вчинки банкіра за останній час. Шудлер викупив прогорілий театр «Тальма», вклав два мільйони в дім моделей і почав влаштовувати демонстрації мод у вітальні свого особняка на авеню Мессін, — загалом, повадився так, ніби хотів поширити свій вплив на всі галузі людської діяльності. Не менш широкі плани мав Шудлер і щодо «Еко дю матен», де Сімон після виборів, які не давали йому змоги виконувати обов'язки відповідального секретаря, став головним адміністратором. Шудлер хотів перетворити свою газету на міжнародний орган, що видаватиметься одночасно в Лондоні, Нью-Йорку, Римі та Ріо-де-Жанейро.

— Боюсь, щоб він у якесь лихо не вскочив, — сказав наприкінці Сімон. — Я багато чим йому завдячую, і я майже єдина людина, котру він іще слухає. Що мені робити?

Марта Бонфуа запалила сигарету, що було в неї ознакою роздуму. Вона пройшла по кімнаті — широкий пенъюар м'якими складками огортав її ноги.

— А в нього ще збереглася ця дурна звичка ворухити пальцями, ніби він качає

хлібну кульку? — спитала вона. — Це так безглуздо й бридко...

Вона ще трохи подумала.

— Нічого тобі не треба робити, мій Сімонне, — промовила, нарешті, вона. — Коли ти почнеш йому заперечувати, рано чи пізно ви посваритесь. Отже, навпаки — схвалюй його дивацтва і стеж за ним.

Вона з досвіду знала, що так уже влаштований світ: ніхто не сміє спиняти колишнє божество, хоч би навіть у ньому вже почали діяти сили розпаду; і ті, хто першими помічають, що йому не можна більше вірити, мусять скоритися волі більшості, яка не перестала схилитися перед цим божеством, бо ще надто багато страху воно навиває, ще надто багато священослужителів годується його коштом, щоб можна було його повалити, а тому треба чекати, поки воно само впаде разом із прогнилим цоколем.

— У людей, що досягли великих висот, хоч як це дивно, часто виникає манія величності, — вела далі Марта, повторюючи почуту колись думку. — Мені дуже добре обгрунтував це Робер (йшлося про голову парламентської фракції Стена, фізіономія якого прикрашала камін; Марта була чесна і не приховувала джерел своїх знань), а ти знаєш, який він розумний. Виявляється, страшно й подумати, скільки старих людей очолюють не тільки велетенські підприємства, а й навіть країни, і хоч ці дідугани вже не сповна розуму або здитиніли, з ними нічого не можна вдіяти.

Марта Бонфуа підійшла до Сімона, обняла його за стан, схилила сиву голову йому на плече і, звертаючись до його відображення у дзеркалі, додала:

— А потім, якщо впаде Шудлер, неминучим стане крах Анатолія Руссо. А це, на мою думку, дуже потішило б Робера та його друзів. Вони будуть навіть вельми вдячні тому, хто може трохи підштовхнути колесо...

— Але я працював у Руссо, ти ж знаєш, Марто. Я, власне, саме у нього й почав свою кар'єру. Я був начальником його канцелярії.

— Тим гірше для тебе, серденько. Я тобі вже казала, що ми не любимо Руссо, — рішуче, беззастережним тоном промовила Марта.

Рука, що обіймала Сімона, враз міцніше обхопила його, два обличчя у дзеркалі зблизились, і Марта додала вже м'якше:

— Ти молодець, Сімонне, і душа твоя повна прекрасних почуттів — ти можеш бути щедрим. Але не втопи себе в ім'я рятування трупів. Ти мене зрозумів, голубе?

Вона посміхалась.

— Так, так. Спасибі, Марто... — сказав Сімон.

II

Молодята провели три місяці в Італії.

Габріель не був тут ще ні разу, а Жакліна двічі приїжджала сюди з Франсуа.

Замість озера Лаго-Маджоре та Борромейських островів на ньому, які вважалися найбільше модними в 1913 році, коли Жакліна була там під час своєї першої весільної подорожі, молодята вирішили оглянути озеро Комо з його стрімкими берегами. За мовчазною згодою, вони на тій самій підставі вибрали Віченцу, а не Верону, і башти Сан-Джiminьяно, а не рожеві камені Сієни. Але потім Жакліна раптом пошкодувала про це — їй схотілося знову побачити Сієну.

— То їдьмо, що ж нам заважає? — сказав Габріель.

— А ви не будете супитися, любий? — спитала вона. — Ви повинні це обов'язково побачити.

Через кілька годин, милуючись досконалим архітектурним ансамблем муніципалітету або розглядаючи в залах картинної галереї творіння Содоми і Беккафумі, Жакліна нишком стежила за виразом широкого Габрієлевого обличчя і не могла зрозуміти, що на ньому написано, — байдужість, злість, нудьга чи, може, звичайне бажання туриста не затримуватися на одному місці й іще оглянути що-небудь.

Здавалося, Габріель був щасливий тільки за кермом автомобіля, коли проїжджав напролюд гарними місцями; щоправда, обов'язки шофера не давали йому змоги як слід оцінити їхню красу. Однак подружжя не могло не поїхати туди, куди їздять усі закохані й куди всі линує у спогадах, — до Венеції, Флоренції й Рима.

Жакліна хотіла, щоб у Габріеля склалося враження, ніби вона робить з ним чудові відкриття. Водночас їй кортіло показати йому дорогі для неї місця, щоб згодом мати змогу досхочу говорити про них.

З почуттям дивної радості й болісної суми блукала Жакліна крутими вуличками, де пахло соснами, стояла перед всесвітньовідомими скульптурами, що пишалися своїм мармуровим тілом у прохолодних музейних галереях, слухала тихий шепіт водограїв і замшілих водойм, на плесах яких згасало зеленкувато-золотисте проміння надвечірнього сонця. І скрізь ходили з Жа-

кліною дві любові — жива і мертва. Іноді її супроводив і батьків образ.

— Тато написав вірш про ці місця... — казала вона. І зразу ж починала декламувати.

Вона мало коли читала більш як дві строфи. І, щоб Габріель не подумав, ніби вона прихильниця цих застарілих віршів або пристрасна поборниця батькової слави, зразу ж додавала:

— Здається, він написав це тоді, коли був закоханий у Казаріні! Того дня у неї, мабуть, боліла нога... Адже в поезії все звеличується.

Та Габріель не був ні художник, ні філософ. Італія здавалась йому своєрідною школою, де літератори-професіонали проходять практику.

Церкви його більш не приваблювали: в нього вже аж пальці побабчилися від свяченої води, в яку доводилося вмочати їх, перш ніж перехреститися. І, стоячи перед якою-небудь різьбленою кафедрою або вицвілою фрескою, поки гід монотонно й нецікаво щось пояснював, він раз по раз ловив себе на думці: «Професія — чоловік багатой вдови...»

Габріель прийшов до висновку, що прості дівчата, яких він зустрічав на вулиці, набагато кращі, ніж він сподівався, а аристократи — зовсім не такі привабливі, як йому здавалося, коли він читав романи д'Аннунціо. У римських вітальнях він побачив стільки герцогів, маркізів, принцес і баронес, що вони ні в якому разі не могли бути всі справжніми. Це дало йому підставу впевненіше користуватися своїм вигаданим титулом. Там він також переконався, — на підставі тієї уваги, яку він виявляв іншим або яку виявляли йому, — що Жакліна не ревнує його, отже, й не любить; Габріель зробив із цього висновок, що вона, як і раніше, вірна пам'яті першого чоловіка.

Коли на початку жовтня молодята повернулися до Парижа, пані де ла Моннері, Жаклініна мати, спитала Габріеля:

— Ну як, Франсуа? Сподобалася вам Італія?.. Чого це ви насупились? Ах, так, вас же звуть Габріель! Напевне, ніколи не звикну... А от я зненавиділа цю країну. Мій чоловік надто часто їздив туди з іншими. Тільки-но з'являлась нова коханка, він віз її туди.

— Мабуть, це у них спадкове, — промимрив Габріель.

— Що таке? Що ви сказали? — перепитала пані де ла Моннері — слух її дедалі слабшав.

— Я сказав, що там дуже гарно, — голосніше промовив Габріель.

А Жакліна подумала: «Мабуть, нам і

справді, треба було поїхати до Іспанії. Та дарма: туди ми поїдемо на той рік».

Капіталом розпоряджалася Жакліна — вона багато років прожила на самоті, а також мала досвід з часів першого заміжжя, тому всі важливі питання розв'язувала сама. А Габріель, хоч і козирився та вдавав, ніби все робить він, насправді займався лише дрібними справами. Він сідав на валізи, щоб своєю вагою притиснути кришку й допомогти замкнути їх, ходив до банку, записував адреси в алфавітну книжку. У нього з'явилася звичка, характерна для бездіяльних людей, раз у раз поглядати на годинник, хоч йому ніколи не треба було кудись поспішати.

Розділивши в такий спосіб між собою тягар спільного життя, Жакліна й Габріель вважали, що все гаразд.

Більшу частину року вони вирішили проводити в Моглеві. А в Парижі Жакліна обрала собі будинок на вулиці Любек, який належав їй і матері і в якому після смерті поета самотньо жила його вдова.

Пані де ла Моннері трохи побурчала для годиться, побідкалася, що їй доведеться одвикати від своїх звичок, а насправді навіть зраділа з такої перспективи.

Роки висушили маркізу, та не зігнули її стану. Як і раніше, обличчя в неї було суворе, гордовите, на голові здіймалася копичка сивого, злегка підфарбованого голубим волосся, але пишні плечі її опали.

— Ох, Франсуа, — казала вона Габрієлеві, — в мене колись була таке розкішне тіло, тільки, на жаль, я не зуміла ним як слід скористатися... Між іншим, мого чоловіка це нітрохи не засмутило б... А тепер, скажу вам щиро, коли я вдягаюсь, то заплющую очі, щоб не бачити себе в дзеркалі. Це ж просто жах, що час робить з людиною!

Вона більше не ліпила ляльок із хлібної м'якушки — це була її улюблена розвага протягом багатьох років. Тепер вона по чотири години на день сиділа за бриджем з друзями-ровесниками.

Габріель не заперечував проти того, щоб жити з нею під одним дахом. Він вимагав тільки:

— Жакліно, попросіть вашу матінку називати мене моїм ім'ям.

Дітей, на превелику їхню радість, теж переселили на вулицю Любек. Жан-Ноель, як і раніше, ходив до гімназії Жансона де Сейї, а Марі-Анж перевели з монастиря Пташок божих до школи при монастирі Успення, неподалік від будинку де ла Моннері.

І брат, і сестра тільки виграли від цього: тепер їх не примушували снідати з дідом, і вони їздили до нього лише в четвер;

зате довелося забути про поїздки до школи на «Ролс-Ройсі».

Діти й Габріель поки що не налагодили ніякого контакту, ніяких відносин. Жан-Ноль і Марі-Анж ставилися до нього з повагою, але холодно. Слово «тато», — а їх примусили так називати Габріеля, — вони вимовляли над силу; воно бентежило й самого Габріеля. Однак Марі-Анж не залишалася байдужою до вроди й елегантності вітчима. В його присутності вона силкувалася говорити вишукано й навіть трохи манірно. А Габріель часом довго дивився своїми блискучими карими очима на дітей. Потім з грудей у нього виривалося тяжке зітхання, і він кидав погляд на годинник-браслет.

III

З будинку Шудлерів мали перевезти особисті речі Жакліни, інакше кажучи, все те, що залишилося від їхнього спільного життя з Франсуа.

Габріель охоче погодився домовитися з перевізниками: це входило в його прямі обов'язки.

Однак того ранку, на який призначили переїзд, у Жакліни раптом почався жакливий напад мігрені, хоч досі ця недуга її не мучила; мабуть, то був наслідок душевних переживань.

— Габріелю, — змученим голосом звернулася Жакліна до чоловіка, — я прошу вас поїхати зі мною на авеню Мессін. Пробачте мені, я знаю, що ця поїздка буде для вас неприємна, та я справді дуже погано почуваю себе, а речі перевезти треба. Зате з минулим буде кінчено, і ми ніколи більше не говоритимемо... про те, що завдає вам прикромців, — додала вона, зробивши невиразний жест і немов обіцяючи в майбутньому йти в усьому на поступки.

Габріель хотів був рішуче відмовитися, сказати, що для головного болю вона могла б вибрати й інший день, але примусив себе проявити м'якосердність.

— Гаразд, я поїду, — мовив він.

Жакліна була глибоко вдячна йому за таку чуйність.

Того ж ранку барон Шудлер, тільки-но розвиднілося, якнайуважливіше оглянув кімнати, де колись жили Франсуа й Жакліна, обшукав кожну шухляду й забрав усі речі та папери, що, на його думку, мали залишитися в нього, навіть перлові гудзики від синовіої фракної маніжки.

Потім, замість того, щоб їхати до банку, як звичайно, старий колос замкнувся у своєму кабінеті на другому поверсі й категорично заборонив тривожити себе.

Коли приїхали Габріель і Жакліна, ван-

тажники були вже на місці. Жакліна дала їм потрібні вказівки і з компресом на лобі лягла в своє колишнє ліжко. Все навколо неї огорнув чорний туман, у якому крутилися золоті кола; кожне слово, кожний звук нестерпним болем озивався в її вухах. У Жакліни навіть майнуло в голові, що вона захворіла. Водночас вона невиразно усвідомлювала, що цей біль позбавляє її страждань, пов'язаних із переїздом, бо не дає прокинутися надто тяжким спогадам.

«Сердешний Габріель... який він усе ж таки добрий...» — казала вона в думці.

А «сердешний Габріель», зціпивши зуби, похмуро стежив у сусідній кімнаті за пакуванням книг та різних дрібничок, бо ніяких солідніших речей перевозити їм не дозволялося.

Раз по раз він питав крізь процинені двері:

— Біла фарфорова лампа?

— Ні, вона залишається, — кволим голосом відповідала Жакліна.

Вона згадала, як ця біла лампа, що стояла за три кроки від неї, горіла в далекому минулому. Як мало вечорів провели вони з Франсуа при світлі цієї лампи! І Жакліна зраділа, що в подружжя Жакліна—Габріель буде інша лампа на вулиці Любек і ще інша в Моглеві. Вона насунула компрес на самі очі, щоб приховати сльози. «Адже ці щасливі хвилини можуть повторитися», — подумала вона.

В одній із порожніх шаф Габріель знайшов пару вечірніх чоловічих тифель. Вони стояли носками до дверцят, поблискуючи лаком під шаром пилу. Здавалося, що в них стоїть тінь мерця і теж стежить за пакуванням речей. Габріель мимоволі хряпнув дверцятами шафи. Серце в нього шалено калатало.

— А от... тут стоять туфлі! — крикнув він Жакліні. — Ви неодмінно хочете їх зберегти?

— Нехай їх віддадуть слугам, — відповіла дружина, навіть не ворухнувшись.

— Знаєте, Жакліно, — в'їдливо промовив Габріель, — по-моєму, ви серйозно хворі. В такому стані ви навряд чи зможете в наступному сезоні взяти участь у полюванні. Вам треба полікуватися.

— Так, я з вами згодна, — примирливо прошепотіла вона.

Габріель дивився на дружину, яка лежала, витягнувшись на весь зріст, глибоко поринувши головою в подушку.

«Отут, на цьому ліжку, Франсуа володів нею, — подумав він. — А вона лежала, чекаючи його, як ось зараз...»

Гаряча хвиля огорнула його тіло, він сти-

снув кулаки й одвернувся, намагаючись зосередити всю свою увагу на вантажниках, на їхніх величезних брудних ручиськах, які так уміло робили гніздечка в соломі, що лежала в ящиках, і укладали туди всякі ламкі речі. Але очі його самі поверталися до дверей, крізь які видно було ліжко.

«Ніякої мігрени в неї немає, вона просто прикидається: напевне, хоче воскресити в пам'яті сцени кохання з ним. І це робить ся в моїй присутності... у мене на очах!»

Він перейшов у протилежний кут, але даремно. Погляд його раз по раз зупинявся на цьому компресі, що, наче маска, ховав обличчя дружини, яка в його уяві віддавалася цієї миті іншому.

«Та що мені зрештою до цього: якщо її хвилює мрець, то нехай собі й живе з ним!.. А я одружився з нею тільки заради грошей. А схочу, то першої-ліпшої хвилини...»

На думку йому спадали найбрутальніші слова, почуті на вулиці та від повій, — вони п'янили, наче вино; Габріель зараз охоче випив би вина, щоб заглушити голос правди; він сам собі не хотів признатися в тому, що кохав Жакліну й невимовно страждав — страждали його гордість і його тіло — від ревнощів до минулого.

Перед його очима, наче мозаїка-головоломка, поступово відтворювався образ Франсуа — цього мерця, від якого zostався тільки прах у дубовому ящику.

Раптом розчинились двері навпроти, і на порозі з'явився барон Шудлер. Він не зміг далі залишатися в своїй кімнаті.

Дебела постать Шудлера заповнила весь дверний отвір, в очах під товстими повіками спалахували червонясті вогники.

— Браво, мес'є, я вас поздоровляю, — сказав він Габріелеві. — Ви не тільки взяли в мене, літньої людини, онуків, але й забираєте останні реліквії, що залишилися після сина. О, я вас поздоровляю від усієї душі. Ви собі вибрали непогане заняття.

Розгубившись від несподіванки, Габріель, — він не думав побачити тут старого й не був готовий відбити напад, — зміг усе-таки зберегти свій бундючний вигляд.

— Але, мес'є... Я вас не розумію... — запинаючись, відповів він. — Мені здається... Я ж прийшов сюди...

Жакліна, почувши голос, кинулася на захист чоловіка з такою рішучістю, якої Габріель у цю хвилину зовсім не чекав від неї. Поруч із його гігантською постаттю вона здавалася маленькою і тендітною.

— Батьку, — схвилювано мовила вона, — Габріель прийшов сюди тому, що я його про це попросила. Я нездужаю, і він не залишив мене саму в ці тяжкі хвилини:

він знає, як мені нелегко. Я просто не розумію, як при тій ролі, котру ви відіграли в смерті Франсуа, у вас вистачило сміливості дорікати мені за те, що я вдруге вийшла заміж. — Жакліна перевела дух. — Мені здається, що тепер, батьку, в нас можуть бути тільки суто ділові стосунки.

Та Жакліна зразу ж пошкодувала, що сказала це: в баронових руках був весь її капітал.

— Саме про це я і прийшов сказати вам, — холодно усміхнувшись, заявив Ноель Шудлер. — Не забудьте, що я залишаюся опікуном своїх онуків і що ви залежите від мене набагато більше, ніж вам здається. Грабуйте, мес'є, грабуйте, поки ще можете! — додав він і вийшов.

Жакліні навіть на думку не спало повернутися в ліжко — мігрень мов рукою зняло. Вона стояла, притулюючись до одвірка, з мокрою хустинкою в руках.

— Не гнівайтесь на мене, я дуже шкодую, що так сталося, любий, — тихо сказала вона.

Габріель не відповідав. Він не тямив себе од люті, що не зміг відповісти на образи, які йому довелося вислухати, сатанів через своє фальшиве становище. І все це з ласки Жакліни, такої потвори: вона була зараз така негарна і йому навіть осоружна.

В цю хвилину один з вантажників вийняв із глибини маленької книжкової шафи автоматичний пістолет і, витріщивши на нього очі, як на дивовижну іграшку, — в багатьох простих душ зброя викликає до себе саме таке ставлення, — хотів, очевидно, кинути якийсь дотеп. Габріель помітив, як раптом зблідла дружина, квапливо простягла руку і, вихопивши в робітника пістолет, схвала його в свою сумочку, наче якийсь скарб, що його не повинні торкатися чийсь нечисті руки.

Гнів знову гарячою хвилею прокотився по всьому Габріелевому тілу, мускули його напружились. Схопивши альбом з фотографіями, що трапив йому під руку, — він щосили пошпурив його на килим. Шнурок розв'язався, і фотографії розсипалися по всій кімнаті... Перед Габріелевими очима постали Рим, Флоренція, Венеція... Ті самі вододімища, ті самі водограї, ті самі канали, фасади палаців... і майже на всіх фотографіях був той, другий.

— Ніколи не робіть нікому добра, якщо не можете бути до кінця добрим, — сказала Жакліна. — Це потім занадто дорого коштує.

Габріель повернувся і вийшов з кімнати, хряпнувши дверима.

IV

Едуард Вільнер сидів і писав у своєму тісному кабінетику, звідки він керував театром, як капітан із своєї рубки керує рухом корабля. Різниця була лише в тому, що Вільнер вважав себе не другим після бога, а самим богом.

Лампа освітлювала його важкий, схилений над столом торс, сиве, коротко підстрижене, трохи кучеряве волосся, його широку, плоску потилицю.

Перед палісандровим столом стояв молодий чоловік і чекав, чи не зласкавиться Єгова і помітить його. Обличчя в нього було злегка припудрене — він грав у новій п'єсі Едуарда Вільнера, яку щойно почали репетирувати.

Славетний драматург, нарешті, підвів голову й поклав перо.

— А, це ти, Ромене! — сказав він. — Так, я просив тебе зайти.

Голос його був схожий на шум води, що ллється з ринви на паперті церкви, в глибині якої грає орган.

Повіки його плавно з'єднувались із лобом і, опускаючись, наче зливались із зморшками щік; його величезні вуха, могло здатися, ловили далекий відгомін космічного світу, а ніздрі втягували вп'ятеро більше повітря, ніж це потрібно звичайному смертному. Кутики його рота були опущені й свідчили про зневагу цієї людини до навколишнього світу. В очах світилась неприємна іронія.

Париж уже цілих сорок років вишукував порівняння для цього незвичайного обличчя.

— Я хотів тобі сказати, що в тебе дуже мила дружина, — вів далі Вільнер.

Молодий актор усміхнувся: ці слова його здивували й водночас збентежили.

— Так, так, дуже мила. Я в цьому впевнений, — не вгавав Вільнер. — У неї гарний стан, крім того, вона розумна і має, видно, добре серце. О, вона просто чарівна, вона мені подобається.

Ромен Дальма був людиною гарячої вдачі й добре знав, на що здатний Вільнер; він сподівався почути зараз якусь гидку пропозицію і злякався за свою кар'єру.

— Я радий, що ви про неї такої думки, — сухо відповів він. — Мені вона теж подобається.

— Це добре, це дуже добре. Я вважаю, що тобі надзвичайно пощастило.

Вільнер хвилину помовчав, граючи на тривозі Дальма. Потім підвівся і майже вперся головою в стелю невеличкої кімнатки. Здавалося, його співрозмовник помре від задухи, — Вільнер витіснив із кімнатки все повітря.

— Надзвичайно пощастило. Ти повинен бути уважним до неї. Розумієш, жінки, — а я таки добре їх знаю, — сентиментальні створіння... Ти їй квіти даруєш? — несподівано спитав він.

— Так... принаймні деколи, — відповів молодий чоловік, спантеличений цим запитанням.

— А треба, любий мій, щодня дарувати їй квіти. Так от: я платитиму тобі на двадцять франків більше, щоб ти міг кожного ранку купувати їй букет квітів, добре?

Від подиву, радості і вдячності Дальма почервонів.

— О, дякую вам, пане Вільнер! Це дуже великодушно з вашого боку! — вигукнув він.

Уславлений драматург підняв на знак протесту свою білу руку.

— Не називай мене, будь ласка, так церемонно: «пан Вільнер», немов я начальник поліції. Хай мене так називають білетерки. А ти... ти називай, як усі...

— Дякую, метр, — сказав Ромен Дальма.

Вільнер задоволено кивнув головою.

— Отже, тепер ти одержуватимеш двісті двадцять франків денно. До речі, я вже вніс потрібні виправлення у твій контракт. Ти повинен тільки отут підписатися. Візьми моє перо, — запропонував Вільнер, роблячи нову честь облягодіянному акторові.

«Далебі, люди перебільшують, кажучи, що він поганий, — подумав той, ставлячи свої ініціали на берегах контракту. — Для тих, до кого Вільнер ставиться з прихильністю, він просто чудова людина. А як він уміє виявляти свою щедрість, як тактовно дав мені зрозуміти, що він мною задоволений...»

— Чудово. Ну, а тепер — бувай здоровий! Побачимось на репетиції, — сказав Вільнер, випроваджуючи актора.

Той вийшов, і, задоволений життям, своїм мистецтвом, своєю дружиною, своїм директором та самим собою, почав спускати сходи гвинтовими сходами, що ведуть на сцену. Дійшовши до середини другого поверху, він раптом зупинився і ляснув себе по лобі.

— Мерзотник! — прошепотів він.

Дальма згадав, що, згідно з умовами контракту, розробленими Вільнером, актор, який одержує понад двісті франків платні й грає в сучасній п'єсі, мусить сам діставати собі костюми для спектаклів.

Зал театру «Де-Віль» був круглий, витриманий у класичних пропорціях і гарний, з позолоченими ліпленими оздобами, червоним оксамитним бордюром уздовж лож та балконів і куполоподібною стелею. Еду-

ард Вільнер любив розповідати про те, звідки пішла назва театру.

— Бачте, в епоху Директорії було два актори на прізвисько Девіль...

Ряди крісел накриті довгими чохлами, зал дрімав, огорнений сутінками, і тільки сцена освітлена тьмяним, жовтуватим світлом. Декорацій іще не було, і лаштунки, підйомні грати і вся механіка сцени поставали перед очима у своєму непривабливому вигляді.

Висока постать Едуарда Вільнера безшумно пройшла по залу. Рипнуло крісло в середині другого ряду. Підстаркувате божество сіло, збираючись розпочати роботу над новими образами.

Сільвена Дюаль і її партнер Ромен Дальма, які грали ролі Естер Могар та Жака де Сімюр, репетирували прохідну сцену.

Дальма повинен був виголосити довгу, сповнену гіркоти тираду, і злий на себе за те, що спіймався на фальшиву надбавку, як слід справився із своїм завданням.

«Чудово. Краще й бути не може», — подумав Вільнер.

Поки Сімюр говорив, Естер, не спускаючи з нього очей, повинна була пересісти з крісла на кушетку, що стояла поруч.

Вільнерові добре видно було ноги Сільвени Дюаль.

«А в цієї крихітки гарні ноги, — подумав він. — Просто-таки створені для насолоди». І крикнув:

— Іще раз!

«Ну, хіба ж це справедливо, що на генеральній репетиції цими ніжками милуватимуться старі глушки, яким доводиться віддавати перші три ряди?.. А втім, хай хоч ніжками втішаються», — подумав він, пильніше дивлячись на актрису.

— Так піде, метр? — спитав Дальма.

— М-м... Не зовсім... Спробуй вкласти більше іронії у цю фразу: «Кохання — про нього бридко навіть слухати, коли перестаєш кохати!» А ти, Дюаль, іще раз пройдиш по сцені.

«Мана... Вони переслідують, як мана, як візерунок квітів на шпалерах у новій кімнаті... О! Та це, здається, непогане порівняння! До ніг, звичайно, не підходить, але для чогось іншого згодиться...»

Вільнер вийняв блокнот і про всяк випадок записав туди фразу, що спала йому на думку.

— Знаєш, Ромене, — сказав він, заховавши блокнот, — перший варіант був кращий. Повернись до нього.

Після цього настала черга вдосконалювати репліки Сільвени.

Це була третя або четверта репетиція, і в ході її Вільнер відчув, що в нього зростає цікавість до молодой актриси, яка грала дру-

горядну роль Естер. По-перше, Сільвена була руда; Вільнер теж, поки не посивів, був рудий, і тому почав симпатизувати Сільвені. Він відзначив, що в Сільвени гарна будова тіла, що вона приваблива, що в її руках і голосі є щось гіпнотичне. Крім того, вона нагадувала одну з його коханок, якій тридцять п'ять років тому він завдав чимало страждань.

«Але вона занадто холодна: претензії багато, а майстерності мало. Зовсім сирий матеріал, однак попрацювати над ним варто: з цієї Сільвени можна зробити актрису».

Кілька хвилин він мовчки слухав, аналізуючи, що в інтонаціях і жестах Сільвени правдиве, а що фальшиве, відокремлюючи усе, що йшло від серця і було цінне, від дешевого наслідування.

Потім раптом підвівся й крикнув своїм низьким громовим голосом:

— Все це зовсім не годиться! Гірше й уявити собі не можна! Справжня корова! Нічого не розумієш! Думаєш, що граєш, як богиня, а насправді — дурепа та й годі!

Сільвена гадала, що вона грає блискуче, і сподівалась почути компліменти; вона повернула до Вільнера своє обличчя, на якому застиг вираз гіркої досади. Який це сором чути такі зауваження в присутності товаришів! Вона хотіла сказати Вільнерові, що так не розмовляють з жінкою, що після таких закидів можна зовсім розгубитись, а крім того, коли вона й справді погано грала, то лише тому, що погана роль.

Але Вільнер уже піднімався на сцену маленькими східцями, і Сільвена, опинившись віч-на-віч із цим літнім чоловіком, що нагопив страх на всіх — на робітників, режисерів, білетерок, акторів, декораторів та електриків, — відчула себе зовсім безпомічною.

Пропорції сцени одразу ж змінювались, коли на ній з'являвся Вільнер. Розташування меблів, приступки бутафорських сходів, навіть механіка сцени — все набувало змісту, ставало реальним, доцільним.

І Вільнер почав пояснювати, якою має бути Естер Могар, який у неї вигляд, жести, міміка, з якої вона родини, що її турбує, за що вона вболіває; він укладав в уста своєї героїні побутові репліки й глибоко життєві сентенції. Він ходив від крісла до кушетки, від кушетки до дверей, лютував, кричав, лаявся і раптом ставав лагідним, простягав руки, підскакував до Сільвени, хапав її за плечі, різко повертав, змушував стати так, як йому хотілось, приголомшуючи брутальною лайкою. Величезні ніздрі його роздувались, повіки звисали з-під брів, — він був майже гарний у цю хвилину, як може бути гарний розлючений гігант, як буває гарний віл, коли він напружив-

ся, щоб витягти застряглий віз, як дроворуб, коли він заганяє в дуб свою сокиру, або скульптор, обтесуючи мармурову брилу.

Кого вирізьблював він у цю мить з невидимої кам'яної брили? Чий образ ліпив з баговиння слів? Кого хотів оживити своїм голосним диханням? Неіснуючу Естер чи реальну Сільвену?

Трохи сумно було дивитися на те, скільки енергії і знання людської натури витрачається на мізерну роль Естер Могар, що вкладається в якихось вісімдесят рядків звичайнісінького тексту, на персонаж, котрий протягом лише одного сезону щовечора з'являтиметься на кону й виголошуватиме ці вісімдесят рядків, а потім, мабуть, назавжди зникне, похований на неозорому кладовищі другорядних театральних героїв.

Та Вільнер розумів, що творчість не розрізняє деталей, і природа, формуючи крильце хруща, витратила на це не менше зусиль, ніж на створення мозку людини.

Присутні — машиністи сцени й актори — замовкли. Вільнер був в ударі. Ця людина, яка і в світських розмовах, і в своїх п'єсах любила із знанням справи розмірковувати про кохання, була закохана лише в такі хвилини.

Двадцять разів підряд бідолашна Сільвена, покірنا, приголомшена, очманіла, насилу пересуваючи ноги, неспроможна ні про що думати, знову й знову повторювала зовсім просту фразу:

— Ой ні, знову пережити те, що я вже одного разу пережила, — нізащо!

— Та що ти справді, невже тебе ніхто ніколи не кидав, не зраджував? — закричав раптом Вільнер.

— А вас? — вихопилося в неї від злості й страху.

Вільнер випростався на весь зріст, мить подумав.

— Так, серденько, я цього скуштував у своєму житті, — серйозно відповів він. — І добре, що так сталося! Це дало мені велику користь і, як бачиш, дає і зараз.

Сільвена згадала минулу весну і той день, коли Жілон прийшов сказати їй, що Габріель кидає її. Відтоді кохання не поверталось до неї — було кілька випадкових зустрічей, але вони не залишили після себе приємних спогадів. І Сільвена раптом відчувала себе такою нещасною, такою самотньою, такою маленькою в цьому великому світі, що вимовила, нарешті: «Знову зазнати... нізащо!» так зворушливо, що це могло б викликати сльози в цілого залу.

— Отак, мабуть, непогано, — мовив Вільнер, намагаючись не виявляти свого задоволення й гордості.

Сільвена, зіщулившись на старій кушетці,

дала волю своїм розладнаним нервам і, трясучи розкішною вогняною шевелюрою, повторювала переривистим від ридань голосом:

— Ой ні... ой ні, мес'є Вільнер... ну, гаразд, метр... якщо я корова, якщо так буде щодня... я краще відмовлюсь од ролі.

Вільнер знизав плечима, і з його рота, мов з ринви, забулькали слова:

— А ти знаєш, що казав старий Жюль Леметр? Він казав: «Актор — все одно, що сурма: не дутимеш, не гратиме...» Звичайно, — додав він, — бувають і чудеса: трапляються такі сурми, що грають самі.

І, повернувшись спиною до сцени, освітленої жовтим світлом, спустився маленькими східцями, нишком мацаючи свій пульс, щоб перевірити, чи не дуже він перевтомився.

За кілька хвилин Едуард Вільнер у хвацько заламаному м'якому фетровому капелюсі й широчезному світло-бежевому пальті, підбитому бобром, знову з'явився за лаштунками.

— Мадемуазель Дюаль уже пішла? — спитав він костюмершу.

— Ні, мес'є Вільнер, вона ще тут.

Він штовхнув двері однієї з артистичних убиралень. Сільвена сиділа перед дзеркалом, запустивши руки в своє пишне волосся; побачивши в дзеркалі Вільнера, вона розгублено схопилась.

— Хочеш пообідати зі мною завтра ввечері? — спитало Вільнерове відображення. — Я поведу тебе в «Срібну башту». Ти нічого не маєш проти «Срібної башти»? От і добре, значить, мій шофер заїде по тебе о восьмій годині.

V

На другий день о восьмій годині вечора шофер заїхав по Сільвену і так дбайливо посадовив її в автомобіль, наче то була тендітна незаймана дівка, яку він віз на заклання. Він накинув їй на ноги хутряну запону. Однак вечір був теплий, і Сільвена зробила заперечний жест, — мовляв, запона їй не потрібна.

— Ні, ні, — мовив шофер, — мес'є наказав мені неодмінно накрити ноги мадемуазель запоною. І крім того, він звелів мені передати вам ось оце.

І він простяг Сільвені чудову троянду, одну-єдину, в пакетику із цупкого, хрусткого паперу; троянда була на довгій стеблині, тому її не можна було приколотити до грудей.

У голосі шофера вчувались нотки інтонації Едуарда Вільнера; він розмовляв повільно, як його хазяїн, і, виконуючи наказ,

почував себе, здавалось, наділеним вищою владою.

У молодій актриси тремтіли коліна. Не знаючи, що зробити з трояндою, вона машинально вдихала її аромат і уявляла собі, як вона разом з драматургом увійде до ресторану, з вікон якого відкривається вид на Сену. Двадцять чоловік повернуть голови й зашепотять: «Вільнер!.. Вільнер!.. А хто це з ним?.. Ага, Дюаль, що грає в його п'єсі». Їх побачать двадцять чоловік і завтра розкажуть про це двомстам іншим парижанам.

Нерви в Сільвени напружилися від радісного хвилювання. Цей обід був новим кроком на омріяному шляху, він наближав її до того дня, коли ім'я Сільвени скрізь стане славетним, коли при її появі за плечима в неї озиватиметься шепіт, що супроводить великих акторів, чемпіонів з боксу, голів кабінету міністрів та деяких письменників у кращу пору їхнього життя.

Як же їй поводитися, щоб зацікавити Вільнера й здобути користь із цієї зустрічі? Прикинутися високоінтелектуальною або світською дамою, зробити вигляд, ніби вона нехтує мужчинами, чи бути сентиментальною? А може, удати із себе актрису, закохану в мистецтво? Останнє видалось їй найкращим. Але Сільвена не була впевнена, чи зуміє вона зіграти як слід цю роль.

Автомобіль зупинився на авеню Анрі-Мартен, шофер відчинив Сільвені дверця та й провів її до просторого вестибюля з колонами. Статечний швейцар, який поважно сидів у скляній будці, наче це було міністерство, а не ресторан, окинув оком молоду жінку, коли вона проходила повз нього. Ліфт у стилі рококо, схожий формою на сидячі ноші, повільно підняв її на другий поверх.

Лакей у білій куртці відчинив Сільвені двері й мовчки повів її через анфіладу тьмяно освітлених кімнат з розсувними дверима. Сільвена встигла помітити на ходу тільки окремі деталі обстановки: величезні мармурові копії античних бюстів, стародавні ризи — бордо із золотом — за склом вітрин, сучасні меблі, старовинні фоліанти.

Сільвена йшла з трояндою в руках, і її несміливість зростала з кожним кроком.

Тьмяне освітлення й тиша святилища, яка панувала в цьому приміщенні, таємниці всесвіту, що, здавалось, дрімали під шкірою палітурок, сточених часом, одіяння священиків, застигли обличчя мертвих богів, а головне двері, що самі безшумно зачинялися за нею, — все це створювало в Сільвени таке враження, наче вона йде залами не-

відомого храму, звідки не зможе знайти виходу.

Слуга розсунув останні двері, і перед очима в Сільвени постала святая святих, залита яскравим світлом.

Постарілий бог, кумир усього міста, підвівся з-за столу і з грацією мінотавра попрямував до нової жертви, яку йому посилало життя.

Вільнер був у довгій куртці з темно-зеленого шовку, яка підкреслювала сивину його короткого кучерявого волосся.

— О, чудово! — вигукнув він. — Саме такою я й хотів тебе бачити. Жінка завжди повинна мати в руках квіти. Та коли ти хочеш, щоб у тебе була хода принцеси, не треба так похитувати стегнами.

Кімната, куди прийшла Сільвена, була Вільнеровою опочивальнею. Широкий низький диван, що правив за ліжко, був накритий шовковистою шкурою і стояв, ніби трон, на постаменті, до якого вели дві сходинки; поряд стояв нічний столик з численними ліками — усілякими коробочками з порошками, флаконами з пілюлями, тюбиками, крапельницями, інгаляторами. Тут були також бинти і йод на випадок, якщо божество вдряпнеться, своєрідні фарфорові мисочки для промивання очей, схожі на підставки для яєць, і медикаменти для лікування всіх зовнішніх та внутрішніх органів і залоз.

У каміні повільно догоряло поліно, сповнюючи кімнату, нагріту радіаторами, запахом тліючого дерева. На великому письмовому столі лежали за алфавітом у різноколірних папках рукописи, тексти, надруковані на машинці, записні книжки з нотатками — і все в такому порядку, немов тут працював досвідчений бухгалтер.

Сільвена одразу ж помітила столик для бриджа, накритий на дві особи.

Раптом Вільнер обернувся до Сільвени:

— То де ж ти хочеш обідати: у «Срібній башті» чи тут?

— Далєбі, я не знаю, метр... як ви скажете... — розгубилася вона, скося глянувши на столик для бриджа.

І тут же розсердилась на себе за свою нерішучість: згадала, як одного разу ось так прогавила нагоду одержати чудові перли — це було того дня, коли вона познайомилася з Люсьєном Мобланом.

«Мабуть, мені судилось усе життя робити одні й ті самі помилки», — подумала вона.

— Не називай мене, будь ласка, так церемонно — «метр», неначе я родинний нотаріус... — мовив Вільнер. — Називай «Едуард», як усі мої близькі друзі. І, приголомшивши її цим привілеєм, додав: — Ти маєш

рацію: ми пообідаємо тут. Це буде набагато приємніше.

Вільнер подзвонив і звелів подавати на стіл.

— Погасить світло в інших кімнатах, — наказав він.

Сільвена незабаром зрозуміла, що Вільнер зовсім не збирався обідати десь-інде. Обід був готовий і складався з таких страв, які не зробиш нашвидкуруч.

Вона приховала свою досаду і, перебо-
ровши розчарування, вирішила виконати хоча б другу частину програми, запланованої на цей вечір, — зацікавити, заінтригувати, причарувати Вільнера.

Але він не давав їй і слова вимовити. Мов вогню, Вільнер боявся людей, які, познайомившись з ним, заявляли: «Знаєте, моє життя — чудовий сюжет для п'єси».

Йому здавалося, що Сільвена якраз і належить до цієї категорії людей.

Він волів говорити сам — виголошувати старі думки, сипати парадоксами п'ятдесятирічної давності, що стали вже істиною, наприклад: «не в молодості щастя». Він умів причепити до заялжених, давно відомих усьому світові афоризмів такий поплавець, що вони твердо трималися на поверхні.

— Найщасливіша пора життя — це старість, — казав він. — І шкода, що вона така коротка.

Вільнер не цікавився думками співрозмовника. Він робив висновок про людей залежно від того, як вони ставились до його монологів. Про Сільвену Вільнер подумав:

«Її чекає або «Комеді франсез» (там ставлять такі погані п'єси!), або шиночок, закохався в якого-небудь швейцара чи кухаря й відкриє шинок «У Сільвени». Туди ходитимуть люди (не я, то інші)... Ні, мабуть-таки «Комеді франсез»: вона — типова егоїстка й дуже непокоїться за своє майбутнє».

Він накапав собі в чарку двадцять крапель ліків і поклав на скатерть дві стимулюючі пілюлі, які збирався прийняти після печені, разом із таблеткою заспокійливого.

Сільвена скористалася з його мовчанки і вимовила приготовлену заздалегідь улесливу фразу — висловила подив, чому Вільнер досі не академік.

— А навіщо це мені? — спитав він, підвівши голову. — Ну, що може дати мені це звання? Я ж сказав тобі, що почуваю себе цілком щасливим, — додав він, потягаючись. — Поглянь на мене. Я маю все. Я творю. А бути першим драматургом свого часу не так то вже й погано. У мене є свій театр, і, сидячи в його кріслах, мені аплодують і розумні, і багаті, і дурні, і бідні, і молоді, і літні, і люди досвідчені, і не-

досвідчені. І я радію, коли мені щастить відкрити талант, витягти його із шкаралупи, показати юрбам дурнів...

Останні Вільнерові слова підбадьорили Сільвену.

— А головне, — глухо вів далі Вільнер, нахилиючи до тарілки свою пику, — мене туди ніколи б і не прийняли, бо я єврей.

— А Порто-Ріш?

— Ну, Порто-Ріш нікому не заважав: це був талантик другого гатунку!

Він узяв зубочистку й почав длубатися нею в зубах.

— Може, ти все-таки хочеш пообідати у «Срібній башті»? — спитав він. — Ні, справді?.. Так, звичайно, у «Срібній башті» чудово годують, але страшенно дорого — справжнє здирство... Про що це я говорив? Ага: що я надзвичайно щаслива людина. І найбільше, найглибше джерело радості для мене — те щастя, яке я дарую жінкам... усім без винятку, розумієш: усім...

Сільвена відчула під столом дотик високих Вільнерових колін.

— Усі мої дами листуються зі мною і називають мене «мій великий Едуард». Вони й досі присилають мені подарунки і тільки й чекають того дня, коли знову будуть належати мені. Бачиш оцей золотий годинник — мені його подарувала одна жінка тиждень тому. Он у тій шухляді лежать десять таких годинників. Я б міг, коли б хотів, відкрити крамницю годинників. — Він ковтнув вина і провадив далі. — Я пам'ятаю кожну жінку, з якою був близький...

— Я б не сказала, що мені дуже приємно це слухати... Едуарде... — мовила Сільвена, намагаючись не зустрічатися з ним очима і граючись краєм скатертини.

«Ага, вже ревнує!» — подумав Вільнер.

— Чого, моя крихітко? — удавано наївно спитав він.

— Якщо у вас така пам'ять, то невже ви не пам'ятаєте... у двадцять другому році?

— Що, в двадцять другому році? — спитав Вільнер. — Хіба... Хіба... ми були з тобою в близьких стосунках?

Сільвена злегка нахилила голову.

В очах у Вільнера промайнув сумнів.

«А може, вона глузує з мене?..» Потім сумнів змінився тривогою і навіть страхом.

— Я не наважилася нагадати вам про це, коли ви мене ангажували, — сказала Сільвена. — Мені здавалося, що це буде нескромно. Але все-таки я вважала... Правда, я була тоді ще дівчишкою!

— Стривай... стривай... А й справді... тепер я згадав... Ми зустрілися з тобою в нічному ресторанчику, і я потім одвіз тебе додому машиною, правда ж? Тобі дуже хотілося мати дитину, але нічого не виходило... А мені хотілося зробити тобі приємність...

Ти ж нічогісінько не тямилася в коханні. Значить, це була ти? Але відтоді ти так змінилася, стала така гарна...

В цю хвилину до кімнати ввійшов дво-рецький.

— Месьє просять до телефону. Месьє Лашом.

— Гаразд, переключіть сюди, — сказав Вільнер, радіючи, що можна припинити цю розмову із Сільвеною.

«Ні, це справді дуже дивно. Такого зі мною ще ніколи не траплялось», — подумав він і підійшов до телефонного апарата.

— Добрий вечір, мій друже і наш дорогий депутате... — сказав він, знявши трубку. — Дякую, так, чудово... Пообідати з вами в п'ятницю? Буде чоловік вісім? А де? Так, так, я люблю це місце. Там дуже весело. У смокінгу? А хто буде?.. Ні, я маю на увазі жінок. Наша мила Марта, звичайно, так, княгиня Торредж'яно — так, добре... Інесса Сандоваль, поетеса, так, так... — Вільнер записував ці імена в блокноті. — Добре, друже, домовились: у п'ятницю, о восьмій, неодмінно, — сказав Вільнер і повісив трубку.

«Маленька Сандоваль... Ні, з цією я ніколи не був близький».

Вільнер підійшов до невеличкої дерев'яної скриньки, пошукав у картках, вийняв одну з них, на якій стояла літера «С», і прочитав:

«12 грудня 1908 року. Обід у герцогині де Жіверні. Маленька Сандоваль, двадцяти років, недавно вийшла заміж за Жюля Сандовала. Гарненька, досить розумна брюнетка. Була в сукні кольору морської хвилі та в кольє з димчастих топазів. Порадив їй не носити сережок, бо вуха не потребують прикрас...»

На картці було ще дві позначки: одна зроблена 1913, а друга — 1924 року. Старий спокусник зберігав у цій дерев'яній скриньці записи, що стосувалися близько восьмисот жінок; деякі з них були його коханками, а деякі ні. Ці записи охоплювали п'ятдесят років його життя в Парижі і взагалі в Європі.

Перш ніж іти куди-небудь на обід, він завжди цікавився іменами запрошених і перевіряв дані про них у своїх картках. У п'ятницю, на цьому обіді, де буде вісім чоловік, він після кофе сяде з Інессою в куточок, і з його рота, мов із ринви, поллються чарівні слова.

«А знаєте, де ми з вами вперше зустрілись? — скаже він. — В милої Сесіль де Жіверні... Атож. Двадцять років тому, абсолютно точно, люба. На вас була тоді сукня кольору морської хвилі, шовковиста, як водорості... Так, я це дуже добре пам'ятаю! Хіба я міг забути... Я тоді очей не міг відір-

вати од ваших вух. І ви люб'язно зняли на хвилину ті прегарні коштовності, що були на вас, і дали мені змогу насолодитися ще прекраснішими коштовностями».

Мало хто з жінок міг устояти проти такого залицяння. Вільнер про всяк випадок порився в картках на літеру «Д». Знайшов записи про багатьох небіжчиць. Але про Сільвену — нічого.

«Ось що значить зневажати жінок, якщо вони не графині», — розізлився він на себе, повертаючись до столу.

VI

Посуд було прибрано, столик для гри в бридж складено, слуга щез у глибині храму. Тільки автомобілі, які час від часу проїжджали під вікнами, нагадували Сільвені про те, що десь поряд є люди.

Вільнер узяв її за руку й несподівано патетичним тоном мовив:

— Ти так потрібна мені, люба! Ти повинна допомогти мені піти з життя. — І глибоким проникливим голосом почав снувати навколо своєї полонянки павутиння, вплітаючи в товсті, мов канат, нитки то обіцянки щастя, то розпачливі вигуки, ремствуєючи, що надмірна слава й талант прирікають його на довічну самотність. Він розставив найрізноманітніші сильця, щоб у самого себе створити враження, ніби йдеться про дичину, яку не так легко спіймати.

«І, крім того, таким, як Сільвена, завжди подобається, коли їх намагаються завоювати», — подумав він і раптом сказав:

— Але перш ніж здохнути, я їх іще всіх здивую. Напишу п'єсу про Мойсея, з якою не зміг дати собі ради цей осел Шатобріан. І це буде мій єдиний, справжній автобіографічний твір.

Говорити про себе — то був один із його способів зваблювання. Він не боявся ні перебільшень, ні небезпеки видатися смішним. Він вдавався до всіляких прийомів, розкриваючи всю багатогранність своєї натури і все багатство свого розуму перед тією, яку глибоко зневажав і яка не могла оцінити й половини того, про що він їй говорив. Вільнер робив це для власної втіхи, а Сільвена була тільки глядачем, без якого не змогла б відбутися ця тисячна вистава.

«Ще одна пам'ятатиме про мене, ще одна зможе сказати, що бачила Вільнера без машкари, і сприятиме цим поширенню легенди про мене».

А Сільвена й справді мимоволі піддалася чарам цієї людини, що мала таку незвичайну життєву силу, і в міру того, як минав

час, ставала наче ще величнішою і вагомішою.

Наставала хвилина, коли Вільнеровому співрозмовникові починало здаватися, ніби перед ним сидить чи то прототип тих давніх витворів природи — істот, котрі є чимось середнім між людиною і звіром (їхні зображення збереглися на священному посуді доізраїльських часів), — чи то плід її нових дерзань, але ще досконально не викінчений — щось середнє між людиною і богом.

Сільвена зовсім забула про свої надії, які вона покладала на цей обід. Могутня індивідуальність хазяїна зламала її.

«Він зробить зі мною все, що схоче, — подумала вона. — От тільки чи не застарий він? Чи потрібні ще йому жінки? Може, він тільки туману мені пускає?»

Почасти із цікавості, а почасти прагнучи звільнитися від його чарів, Сільвена підвела.

— Вже пізно, — сказала вона. — Мені час додому.

На Вільнеровому обличчі застиг вираз справжнього страху. Він схопив Сільвену за руки.

— Ні, ні, ти не можеш зараз покинути мене. Адже ми тільки-но почали розуміти одне одного. Ти теж нещаслива... я це знаю, бачу.. а зараз, повір, ти зазнаєш щастя. Не треба порушувати ритм. — Голос його став глухіший, у ньому з'явилися вимогливі й благальні нотки. — Зі мною ти зазнаєш розкоші, рівної якій немає на землі, — провадив він далі. — Тоді ти була ще занадто юна, не розуміла, з ким твориш любов. І не могла бути щаслива, бо не розуміла, що це означає, коли я кохаю когось.

Коли в компанії хто-небудь розповідав, як висловлюється в таких випадках Вільнер, всі аж заходилися сміхом. Але та, що слухала його, ще довго була охоплена надією і страхом, навіть коли б уже наступного дня глузувала з Вільнера.

— І я зроблю з тебе велику актрису, — прошепотів він і тут же подумав: «Хоч би ця дурненька не пішла. Надто багато сили витратив я на неї. От йолоп: треба було йти навпростець».

Вільнер знав: якщо Сільвена піде, він зненавидить її; знав, що відчуватиме приниження й сором за те, що розіграв перед нею цю безплатну виставу. А головне, він знав, що, мабуть, не засне до ранку і мацатиме пульс, докоряючи собі за те, що надто багато пив, надто багато говорив, надто багато хвилювався. Прислухатиметься до биття свого серця і з тривогою стежитиме за роботою цього органа, яким керують на відстані нерви і на який вплива-

ють і отрути, і зворушення, і просто роки. Яка ж невідома сила керує серцевим м'язом? І від якої хвилиної неухвально цієї сили серце може раптом завмерти й зупинитися?

Якщо «ця дурненька» не повернеться зараз од дверей, біля яких вона стоїть і, трусячи своїми чудовими рудими кучерями, повторює: «Ах, ні, прошу вас, Едуарде... далі...», Вільнер знав, що не заспокоїться до ранку, раз у раз перевірятиме, чи жевріє ще в його грудях життя.

Заполонений думками про тлінність своєї земної оболонки, наляканий її тендітністю, ясно розуміючи, що його велетенське тіло — лише складне з'єднання безформних клітин, де циркулюють густі, забарвлені в різний колір рідини, де відбувається повільний безупинний розпад тканин, він боротиметься з безсонням і страхами, а від них можна врятуватися хіба тільки перебираючи в думці рік за роком список своїх коханок, додавши до них Сільвену в 1922 році... Нарешті, крізь щілини у віконницях проб'ються перші промінці денного світла, нарешті, остання доза снотворного, прийнятого надто пізно, заспокійливо вплине на незрозумілий орган...

Вільнер глянув на годинник. Мине ще шість довгих годин, перш ніж сіруватий світанок торкнеться неба.

— Невже ти відмовиш літній людині? — сказав він їй, вдаючись до крайнього способу, став на коліна.

Сільвена одійшла від дверей і присіла на край ліжка.

Вільнер зажадав, щоб вона роздягалася повільно, і, немовби поступово підготовляючи її до майбутнього раювання, обцілював своїми товстими губами все тіло Сільвени. Тепер він був навіть вдячний їй за те хвилювання, яке викликала в ньому її відмова. Молодець, чудово зіграла свою роль, зате тепер він міг досхочу дивитись на неї, торкатись її — вона була його здобиччю.

Сільвена лежала на хутряному укривалі, і їй здавалося, що зараз вона задихнеться; на нічному столику неприємно пахнули ліки.

Вона щиро вдала, ніби знемагає від насолоди, втім, у неї вистачило розуму і справді тішитися цією хвилиною: адже тепер вона розуміла, «з ким творила любов».

Тим часом старий мінотавр розмірковував. Його думка ширяла в холодній височині, де Сільвена важила стільки ж, як черв'як, придушений підбором черевика: Вільнер намагався знайти відповідь на питання, що здавна цікавило його: «Чому тільки любов здатна заглушити страх перед смертю?»

VII

Напередодні святого Юбера, другого листопада, в день поминання померлих, маркіз де ла Моннері викликав до себе подружжя Лісовиків.

Леонтіна Лісовик, — прізвисько доїжджачого поширилося і на його дружину та трьох синів, і тепер ніхто вже не пам'ятав, що їхнє справжнє прізвище Буйо, — була маленька, чорнява й криклива жінка; вона безперервно кліпала віями, як метелик крильми, і весь час бурчала на чоловіка. Втім, точнісінько так само бурчала вона під час молитви на всіх святих і навіть на самого господа бога.

— Отже, Лісовиче, завтра ви заженете свого двохтисячного оленя? — спитав маркіз.

— Будемо сподіватися, пане маркіз, будемо сподіватися, — відповів доїжджачий. — Прогавити оленя в день святого Юбера було б дуже прикро. За тридцять дев'ять років служби таке зі мною сталося тільки раз. Пан маркіз пам'ятає, це трапилось через рік після війни, коли собаки в нас були немущтровані... Атож, двохтисячний олень — це не жарт...

Лісовик похитав головою, схвилюваний спогадами про минуле. Він любив справу, якій присвятив своє життя, приятелював з деревами й лісом, і місце в його маленькому світі належало йому по праву. Він знав, що скрізь від Артуа до Гійєнни, від Пуату до Морвана поважні панове казали: «Лісовик? Той, що з Моглева? Та це ж перший доїжджачий Франції!» Він полював на баских конях, гордо гарцював по селах у своїй жовтій лівреї, разом з принцями й особами королівської крові заганяв оленів. Хазяїн його був добрий, шанований усіма чоловік; крикливий голос чудової дружини здавався йому небесною музикою, гімном захоплення і любові; він виростив трьох синів; усі троє були здорові, посідали скромне, але цілком пристойне становище. Один із них уже мав дітей.

«Все-таки я прожив щасливе життя», — не раз казав собі Лісовик. Ось на які думки наводила Лісовика перспектива загнати двохтисячного оленя, про що він так часто говорив і чого чекав уже багато тижнів, вбачаючи в цьому певну мету, апофеоз... «Скоро, пане маркіз: загнали вже тисяча дев'ятсот вісімдесят восьмого». Або: «Бачиш, Леонтіно, залишилося тільки шість штук...»

І от настав переддень великої події.

За збігом багатьох непередбачених обставин, які не можна було врахувати заздалегідь (повільне танення снігу, витівки весни, — ставало то тепло, то знову холод-

но, — хитрість тварин, на яких полювали, більша чи менша чутливість собак), довгождані лови припали на день святого Юбера. Лісовикові це здалося приреченням самого неба.

До того ж, він розумів, що йому вже недовго залишилося полювати.

«Ну, зажену ще сто, сто п'ятдесят оленів, а потім стану лісником, якщо, звичайно, пан маркіз чи пані графиня погодяться. А для доїжджачого, щоб добре працювати, я вже застарий: адже мені минуло вже шістдесят три».

— Так от, Лісовиче, — промовив маркіз, погладжуючи сиві вуса, — я звелів прийти вам і вашій дружині, щоб відзначити разом з вами цю подію і дещо подарувати вам.

«Невже Флоран сказав йому, що я мрію про пральну машину? — промайнуло в голові у Леонтіни. — А може, він дасть нам грошей? Тоді, звичайно, ми не будемо купувати машину, а заховаємо гроші на чорний день».

— Адже ви не тутешні, — вів тим часом далі сліпий. — А старість наближається з кожним днем, і я хочу, щоб ви спокійно доживали свого віку, знаючи заздалегідь, де спатимете вічним сном. Тому я вирішив подарувати вам місце на кладовищі.

Ця звістка надзвичайно схвилювала літнє подружжя: Лісовик увесь почервонів, а Леонтіна ще швидше закліпала віями.

— Ах, пане маркіз! — вигукнув доїжджачий. — Ні, справді-бо, це дуже великодушно з вашого боку! Більшої радості дати нам ви не могли!

— Вам залишається тільки вибрати собі місце, яке самі захочете, — сказав маркіз.

Доїжджачий обернувся до дружини.

— Це вже ти вибирай, Леонтіно, — мовив він, наче йшлося про будинок.

Дружина Лісовика, витираючи кінчиком фартуха очі, озвалася крикливим голосом, різкості якого не змогли пом'якшити навіть сльози:

— Це вже де пан маркіз звелить, наш благодійник. Мені б тільки хотілося, щоб ноги були на сонці.

Сліпий мимохить кашлянув, прочищаючи горло.

— А на завтрашній день усе готове? — спитав він.

— Так, пане маркіз, як завжди, — відповів Лісовик. — Пані графиня бере на себе церкву — разом з паном графом.

— А яких собак ви візьмете до церкви?

— Саме про це я і хотів з вами порадитись, пане маркіз. Найгарніший у нас Ганнібал, його можна дати Жолібуа. А сам я, коли пан маркіз не заперечує, взяв би Валансея. Звичайно, стать у нього вже не та, що колись, та й звичай не велить брати ста-

рих псів. Але такі собаки, і пан маркіз це добре знає, — рідкість. Люди, які розуміються на цьому, погодяться з нами. Йому дванадцять років, а який це ще пес, просто диво. Це його останній сезон, і я боюся, що він не доведе його до кінця. Сеча в нього погана, видно, з міхуром негаразд чи щось інше... По справедливості, його треба взяти до церкви.

— Гаразд, Лісовиче, беріть Валансея... Адже в мого молодшого брата теж... — промовив маркіз і злегка згорбився у кріслі.

Чи то в Урбена де ла Моннері погана була вже пам'ять, чи, може, він лінувався пояснити свою думку або був просто безсилий це зробити, важко сказати, але, стомившись після тривалої розмови, він дедалі частіше вдавався до дуже дивних порівнянь, незрозумілих ні для кого, крім нього самого.

Лісовики побачили, що маркіз стомився, і тихенько вийшли в кухню, де вони залишили свої сабо.

Повертаючись до свого будиночка неподалік од псарні, Леонтіна, не переставши шморгати носом, сказала чоловікові:

— От бачиш, татку (вона запозичила в дітей звичку називати так чоловіка), бачиш, у нас все-таки буде свій клаптик землі.

Лісовик мовчав, про щось зосереджено думаючи.

— Це він згадав свого брата генерала, коли я про міхур сказав, — несподівано мовив він. — Той так і вмер од уремії. І як тільки в людей вистачає нахабства говорити, що панові маркізу відібрало пам'ять!

VIII

Низьке темне склепіння; стрілчасті вікна із свинцевою рамою не пропускають денного світла. Величезні голови вбитих оленів, обвіті падубовими гірляндами, чергуються з картинами хресної путі. З-під рясного листа видно то Жанну д'Арк з благально здійнятими руками, то гіпсову голову кюре з Арса, то німб святої Терези. При мерехтливому світлі свічок здається, ніби гіллясті роги мелькають серед кущів, крізь які намагаються продертися невидимі тварини. Наче це зовсім не церква, а лісові хащі.

Пахне осінню, туманом, ладаном і хутом.

У нефі зібралося стільки людей, що запізнілі гості насилу змогли проштовхатися до своїх місць у останніх рядах запрошених. Ні на великдень, ні на різдво, ні на яке інше церковне свято у кюре невеличкого сільця Шанту-Моглев не було такої

кількості пишно вдягнутої пастви. Тут зібралась уся висока й дрібна знать провінції, серед неї й найменіші вельможі та молоде покоління, не зв'язане ще шлюбом, — триста чоловік, чий родовід бере початок у глибинах французької історії, а імена нагадують про далекі битви, знамениті полотна, коннетаблів, дуелі, договори, зради королів. Між аристократів пролізло і кілька багатих торговців лісом та хлібом, два чи три паризькі банкіри, відомий нотаріус із породистим обличчям, у руках якого були акти, що свідчили про збагачування чи повільне зубожіння майже всіх присутніх, а також охоронці історичних пам'яtnиків, вод та лісів.

Біля східців, що вели до вітваря, стояли в чоботях з розтрубами двоє доїжджачих; кожен з них тримав на смику великого мисливського пса.

Старий Валансей, побурілий, з роздутими боками та вигнутим хребтом, прикритим величезним рюшем із чорних і жовтих стрічок, тряс задом і через кожні три хвилини випускав на кам'яні плити кілька краплин кров'янистої сечі.

Кюре нервувався—цей пес непокоїв його набагато більше, ніж уся меса: він боявся, що хлопчики-співачи реготатимуть, дивлячись на Валансея.

Кілька сурмачів у червоному, яких спеціально викликали з Буржа, стояли перед закритою фісгармонією.

Обабіч хорів, на місцях, призначених, як правило, для священослужителів, сиділи нагониці — чоловіки ліворуч, жінки праворуч. У каптанах, через колір яких моглевські лови називали «ловами сонця», закриті нижче пояса різьбленою дубовою загорожею, вони скидалися на зображення дарителів у куточках старовинних вітражів.

Двох братів-капуцинів, які прийшли проповідувати пустельництво, натовп поступово відтіснив у темний куток; на їхніх зарослих обличчях горіли від здивування й цікавості очі; брати весь час перешіптувались між собою, ділилися один з одним своїми враженнями.

На передньому місці ліворуч, трохи піднятому й схожому на кафедру, нерухомо сидів маркіз де ла Моннері; повіки його були напіврозтулені, і під ними виднілися затуманені білястою плівкою зіниці; гордо піднесена голова із щіточкою волосся на потилиці лежала на спинці стільця. Поряд з ним куняв, погладжуючи свою камергерську цапину борідку, обрзклий товстун з блідими одутлими щоками і головою, наче спеціально створеною для мереживних комірців. Це був віконт де Дюе-Душі; свого часу він був представником у Франції покійного претендента на трон, герцога Ор-

леанського, саме тому йому і було виявлено честь сидіти поруч господаря. Далі сидів красень Габріель Де-Воос, минулого сезону він був тут звичайним гостем, а тепер став племінником маркіза й фактичним хазяїном ловів; за ними рядами сиділи мисливці — горбоносі, з жилавими шиями, кістлявими руками і кущастими бровами, всі абсолютно схожі один на одного, крім майора Жілона з круглою, мов куля, головою, і недоречно червоного, наче цегла, голландського барона-велетня, котрий у ловах нічого не тямив і вже з самого ранку був під чаркою.

Жіноча половина являла собою суцільні ряди трикутних капелюшків, оздоблених короткими пір'їнами, гаптованих золотим позументом і посаджених під різним кутом на сивому з синюватим полиском волосся графині де ла Моннері, на каштановому волосі Жакліні, на чорному, як вороняче крило, волосі її двоюрідної сестри Ізабелли, на тьмяному волосі, що облямовувало ненапудрені щоки багатьох поміщиць, змучених частими родами, над високим чолом довгообразної мадемуазель де Лонгуаль, п'ятдесятилітньої дівчи з турнюром амазонки й чоловічими руками.

Габріель був похмурий. Він почував себе сковано в новому убранні, яке так різко виділялося на тлі старих каптанів, виляглих від снігу та березневих дощів, вицвілих під сонцем, роз'їдених кінським потом, вкритих плямами від кінської слини.

Та ще пані де ла Моннері надало сказати вранці Жакліні в його присутності:

— Як же він схожий у цьому одязі на Франсуа — просто двійник! Адже твій перший чоловік теж любив ці маскаради.

Сама пані де ла Моннері ненавиділа полювання і їздила на нього тільки раз на рік, у день святого Юбера, наче імператриця-вдова, що робить поступку дворові.

З самого початку церемонії Габріель не відривав очей од дружини: він дивився на неї так, як дивиться на свою дружину-маніристку ревнивий чоловік, немов сподівався перехопити погляди, якими вона обмінюється з потойбічним світом.

«Не може бути, щоб вона зараз не згадувала його, — думав Габріель. — Вона дивиться на мене, але бачить на моєму місці його».

Він не любив ходити з нею до церкви — до будь-якої церкви, не любив також, коли вона ходила туди сама. Він знав, знав твердо, без найменшого сумніву, що там перед нею постає образ покійного чоловіка, і вона провадить із ним таємну розмову.

Коли, повернувшись з Італії, Жакліна запропонувала Габріелеві жити в різних кімнатах, вона необачно пояснила своє бажан-

ня тією причиною, яка й справді штовхала її на цей крок:

— Коли ви лежите поруч, я не можу молитися.

Габріель одразу ж збагнув, що вона мала на увазі: «У вашій присутності я не можу молитися за Франсуа». Тим-то йому були такі осоружні всі церковні обряди, будь-який прояв віри.

Згодом йому ставало за це соромно, але перебороти себе він не міг.

Габріель бачив, як перший доїжджачий шанобливо підійшов до Жакліні, щось шепнув їй, і вона кивнула головою дітям, що стояли недалеко від хорів.

Марі-Анж і Жан-Ноель, тримаючись за руки, підійшли до матері й уважно вислухали її повчання. Марі-Анж була трошки вища за брата. Та Жан-Ноель все одно тримався надзвичайно гордо: адже йому вперше дозволили надягти штани для їзди верхи.

Діти на хвилину вклякли перед вівтарем і попрямували до чоловічої половини.

— Татусю, дайте мені, будь ласка, вашу шапочку для збору пожертв, — звернулася до Габріеля Марі-Анж. Жан-Ноель з таким же проханням підійшов до майора Жілона.

— Бери, бери, — відповів Габріель, неприязно глянувши на дівчинку.

Діти на мить завагались, не знаючи, кому куди йти, потім, цілком природно, Жан-Ноель попрямував на жіночу половину, а Марі-Анж залишилася на чоловічій.

Вони йшли повільно, збирали банкноти й намагалися не випереджати одне одного. Краса дітей, їхня юність і навіть їхня соромливість не могли не зворушити це збіговисько, де переважали старість і потворність; всі погляди й думки звернулись до них, молитви застигли на устах святенників, а ті, що нудьгували й заради розваги лічили кількість відростків на рогах оленів, облизали своє заняття. Тиша в церкві, яку порушувало тільки рипіння стільців, покашлювання присутніх чи співуче бубоніння священника, стала ще лункішою.

А Габріель мимоволі подумав, де були зачаті ці діти — на авеню Мессін чи тут, у Моглеві.

Хлопчик на хорах закалатав у дзвіночок. І ряди дарителів із старовинних вітражів опустилися на коліна: чоловіки — з зусиллям, бо заважали незграбні чоботи, хлисти й мисливські ножі, а жінки — всі, як одна, затуливши руками обличчя.

Сурмачі в червоному, що стояли перед фісгармонією, одночасно підняли дванадцять сурм і піднесли дванадцять мундштуків до губ. Здрігнулися церковні мури. Звуки, видихнуті дванадцятьма грудьми в

червоному, пройшли через мідні завитки сурм, застрибали в повітрі, наче бульбашки на поверхні окропу, спіраллю шугнули вгору, завихрилися навколо свічок і рук статуй, пропливли круг гірлянд та оленячих рогів і знову ринули вниз, оглушаючи людей.

Шоки в сурмачів почервоніли й роздулись, наче в ангелів судного дня.

«Гаразд, можеш молитися за нього, — подумав Габріель. — Проси, щоб бог простив йому самогубство і з'єднав вас на тому світі, коли ти тільки про це й мрієш... А я хай уже буду його заступником на землі, тим паче, що нарікати на тебе мені немає чого: ти оплачуєш мій гардероб...»

А Жан-Ноель, уклакнувши посеред центрального проходу й притискаючи до грудей шапочку, повну банкнотів, шептав:

— Господи, спасіть душу нашого татуса, передчасно загиблого через нещасний випадок... І ще спасіть душі Нюнгессера та Колі¹.

Хоч у Франції ще й досі щороку відбувалося понад триста полювань із псами, і старий сліпий поміщик все ще благав у бога благословення для своїх псів, коней, гостей та слуг, льотчики вже рік тому перелетіли через Атлантичний океан, і Жан-Ноель щодня згадував їх у своїх молитвах.

«І, крім того, зробіть так, господи, — провадив він далі, — щоб я теж, як дядько Урбен, став господарем полювання. І, звичайно, я ним буду, бо мама успадкує це право після дядька, ну, а я успадкую після неї. Господи, зробіть мене найголовнішим».

А Лісовикова дружина звернулася до бога із зовсім скромним проханням:

«Господи, зробіть так, щоб мій Лісовик загнав сьогодні свого двохтисячного оленя. Бо якщо він цього оленя прогавить, то це його вкрай засмутить... А мій чоловік цього, далекі, не заслужив!»

Схилені голови підвелись. Жан-Ноель і Марі-Анж закінчили збирати пожертви і пройшли до ризниці.

Дрібненький старигань, безглуздо усміхаючись своїм беззубим ротом, дав їм рештки проскури.

— Ваша родина дарує нам хліб насущний — вам його і вкушати, — звернувся він до дітей, які стояли серед стихарів, риз та кадилиць і жували маленькі шматочки білого хліба

Меса закінчувалася. Дарителі зійшли з вітражів і повільно й поважно, мов королівська сім'я після «Te Deum», рушили до виходу.

Першим ішов сліпий, і всі з пошаною дивилися на нього. В одній руці він

тримав товсту палицю і мацав нею дорогу поперед себе, а другою злегка спирався на руку своєї племінниці.

З кокетства, яке ще в нього залишилося, маркіз, як господар полювання, єдиний з усіх чоловіків надів заради цього дня величезний трикутний капелюх, і — клишоногий, у чоботях на зборах, в одязі епохи Людовіка XV, — більш ніж будь-коли скидався на своїх предків, чиї кістки спочивали під вапняковими плитами, на яких Валансей залишив червонуваті плями.

Всі, хто був у церкві, висипали на сільський майдан, захаращений торпедо, лімузинами, англійськими бричками та місткими екіпажами. Світило скупе листопадове сонце, по землі пробігав холодний «підсушливий вітрець», як казали горбоносі дрібноземельні дворяни. Багато які з присутніх зустрічалися тільки раз на рік і приїжджали сюди лише заради розваги та щоб поглянути на інших і себе показати. Всі намагалися підтримувати нікому не потрібну розмову, обмінювалися пустими, беззмістовними словами, люб'язностями, спогадами.

Де-Вооса познайомили з безліччю людей, імена яких і обличчя, звичайно, він не міг запам'ятати, хоча б і хотів. Його оглядали, вивчали, лихословили за його спиною. Він був найцікавішим персонажем цього дня. Ще б пак: «Новий чоловік маленької де ла Моннері». Старі із сльозавими очима вважали, що вони далекі родичі Жакліні, підходили до Габріеля і, тиснувши йому руку, казали:

— Ми такі раді за неї!

Він був гарний, елегантний, повен сил, чарівний і викликав загальну заздрість. Його одруження здавалося казкою. Молодь могла тільки мріяти про таку долю, а літні — шкодувати, що їхня пора минула. Але нікому навіть на думку не спадало, що в душі у нього оселився неспокій, який постійно мучить його.

Урбен де ла Моннері, спираючись на руку Жакліні, повільно йшов поміж групами запрошених і час від часу, зачепивши когонебудь ручкою своєї палиці, питав:

— Це хто?

Сухенька бабуся, щільно закутана в сіре пальто, немов гілка в кору, підійшла до сліпого.

— Це я, Урбене, Оділія, — сказала вона.

У неї був ніжний, надзвичайно співучий голос і пооране зморшками обличчя.

— Нарешті! А я сподівався зустріти вас перед месою, — докірливо мовив маркіз.

— У мес'є Сежаррі, який люб'язно погодився підвезти мене, по дорозі лопнула шина, — виправдувалася бабуся.

Легке тремтіння рук господаря полюван-

¹ Нюнгессер і Колі — французькі льотчики, які загинули під час спроби перелетіти через північну частину Атлантичного океану

ня раптом стало помітніше. Літню даму, пані де Бондюмон, мучила така сама недуга, тільки її трясло по вертикалі, од плечей до колін.

Жакліна тихенько вивільнила руку з-під дядькової руки; гості, що були поблизу, мимоволі відступили, і місцева знать, утворивши коло, мало не з захопленням дивилася на двох літніх людей, які, обмінюючись пустими словами, стояли одне навпроти одного. Обоє ще грілися в останніх променях свого щирого й чистого кохання, але одне з них уже не могло побачити риси обличчя коханої людини.

IX

Замок Моглев було споруджено на своєрідній природній терасі, яка височіла над селом. З цього боку він із своїми сторожовими та наріжними баштами здавався величезною похмурою будівлею, голі сірі мурі якої були порізані тільки вузькими, мов щілини, вікнами та низенькими дверима. Зелені лужки навколо замка з кількома високими в'язами, верховіття яких не сягало й середини мурів, увінчаних черепичним дахом, не пом'якшували суворого враження від цієї фортеці.

Та коли обійти будинок навколо, перед вами у всій своїй красі поставав знаменитий західний фасад, позначений генієм Відродження. Саме завдяки цьому фасаді Моглев і прославився не тільки як один з найбільших мурів, увінчаних черепичним дахом, не пом'якшували суворого враження від цієї фортеці.

Весь фасад був оздоблений ліпленням та різьбою; колони обвивали плющ та виноград. Перед очима поставало живе плетиво двостулкових вікон, лоджій і галерей, ажурних сходів, де в давні часи чинилися злочини.

І скільки б ви не приїздили до Моглева, вас щоразу вражав цей контраст між задньою частиною замка, феодальною, войовничою, ворожою, і цим щедрим розсипом краси.

Великий парадний двір, із церквою вглибині, посипаний золотистим піском, начебто ще більше підкреслював легкість славнозвісного фасаду.

За ним одразу ж починався англійський парк XVIII століття; по ньому в мальовничому безладді були розкидані дерева чудесних порід; далі парк поступово переходив у ліс.

В невеликій балці виблискував ставок, і в його зеленому плесі, облямованому високим очеретом, віддзеркалювалися хмаринки.

Кюре тільки-но благословив коней, со-

бак і їхніх власників, що вишикувались буквою «П» на парадному дворі, ніби під час огляду.

Слуги насилу стримували зграї собак. Коні теж не хотіли стояти: шкіра свербіла після недавньої стрижки, і вони ставали дибки під товстими попонами з вишитими по кутках коронами та ініціалами.

— Рапорт, Лісовиче! — крикнув маркіз.

Лісовик, у супроводі другого доїжджачого та двох лісних сторожів, знявши шапочку, виструнчився перед сліпим.

— Пане маркіз, — почав він, — доповідаю, що в лісі Мальвуа є олень, якому, на мою думку, близько чотирьох років. Але я гадаю, що сьогодні знайдуться і кращі тварини, — чесно додав він.

Жолібуа, другий доїжджачий, високий сухорлявий парубок, кривобокий, з пасмом чорного волосся, що раз по раз спадало йому на лоба, вистежив у лісі десятирічного оленя.

— Він увійшов у ліс біля великої алеї, — пояснив другий доїжджачий, — вийшов до Панського кола і знову шез у лівому заповіднику. Там він, мабуть, і досі. Бо якби вийшов звідти, загавкав би собака.

— А він сам чи із стадом?

— Сам, пане маркіз.

Маркіз розпитав також лісових сторожів. З'ясувалося, що на ділянці одного з них, у напрямі Бордье, є ще й олень-одноліток.

Нарешті, дядько Плантроз, дрібненький хитрий дідуган із слюзовими очима, який служив у Моглеві близько шістдесяти років, прошамкотів беззубим ротом:

— А на моїй ділянці по дорозі в хаші є самка дикого кабана. Я гадаю, що коли не піднімуть оленя, можна буде й свинею побавитися...

Дорога в хаші вела повз хатину, де мешкав літній сторож, а робити далекі переходи йому, звичайно, було вже несила.

— Дякую, Плантрозе, молодець, — великодушно похвалив його маркіз.

І на хвилину замислився. Лісовик, трохи засмучений тим, що не він доповів про найкращого оленя, чекав рішення господаря, сподіваючись, що маркіз заради такої нагоди — це ж буде його двохтисячний олень! — дозволить йому полювати на звіра, якого він сам вистежив.

— Ну, що скажете, панове? — поцікавився маркіз, із ввічливості звертаючись до товстуна-віконта, Жілона та Де-Вооса, які стояли біля нього. Не чекаючи їхньої відповіді, спитав: — Чи є у вас димові шашки, Жолібуа?

Другий доїжджачий витяг із кишені штанив маленькі чорні кульки й підніс до руки

маркіза, щоб той міг їх помацати. Жілон нахилився, надів окуляри.

— Так от, Лісовиче, — мовив маркіз, — ідіть піднімати оленя Жолібуа.

— Слухаю, пане маркіз.

— І спустіть на нього собак... Я кажу це не для годиться, — додав маркіз, — а тому, що вже пізно, і ви тільки згаєте час, якщо будете стримувати псів.

— Гаразд, пане маркіз, — сказав Лісовик і подумав: «На його місці я вирішив би так само. Хіба тут можна сумніватися, кого вибрати — чотирирічного чи десятирічного оленя, особливо в день святого Юбера? І потім, це ж я послав Жолібуа до Панського кола... — заспокоював він себе. — Він працює під моїм керівництвом. Отже, це все одно, що я сам вистежив оленя».

— Жюльєне! — покликав маркіз.

Підійшов літній кучер з Моглева; він тримав за гнuzдечку стару шкапу. Вона ледве переставляла ноги, з її запалих очей дивився сум.

— Я слухаю, пане маркіз, — мовив кучер, скидаючи циліндр.

Він говорив з англійським акцентом, який запозичив півстоліття тому в одного жокея з товариства «Лаффіт».

— Я сьогодні не поїду, — повторив сліпий фразу, яку вже чотири роки підряд вимовляв на початку кожних ловів.

— А пан Жан-Ноель може прокататися на Ежері?

— Так... може, — неохоче погодився маркіз. — Тільки хай не поспішає. А ти супроводь його. — І, не кажучи більше ні слова, він рвучко повернувся і, знаючи, що в цю хвилину всі дивляться на нього, несподівано твердим кроком попрямував до входу в замок; там його чекав Флоран.

Спершись на руку слуги, маркіз шез за дверима; величезний фасад епохи Відродження проковтнув старого разом з його старістю, сліпотою і горем.

X

Оленя вигнали одразу ж, «одним духом», як казали доїжджачі. Сигнали ріжка сповіщали, що це і справді десятирічний олень.

Олень перетнув одну за одною три алеї, так близько від вершників та екіпажів, що майже всі могли помилуватися на нього, коли він пролетів у повітрі на висоті двох метрів, підібгавши передні ноги, роздувши ніздрі й закинувши свої чудові роги.

Шістдесят гончаків з виском і гавкотом гналися слідом за ним; коли вони перетинали алеї, здавалося, що по землі стелеться плямистий килим.

Потім з'явився Лісовик; витрушуючи з

ріжка краплі слини, він галопом мчав через зарості, перестрибуючи на всьому скаку канави. Обличчя побагровіло, щоки позападали; в'їхавши в ліс, він обережно виплюнув у хустинку вставну щелепу, бо вона заважала йому сурмити.

Діти, радісно вигукуючи, дерлись угору по схилу.

Полудневе сонце зачісувало дерева золотавими гребінцями.

Вершників було чоловік п'ятдесят. Коні гостей, незвичкі до звуків ріжка, до нагая й метушні, несподівано здиблювалися, тіснили сусідів і, відчувши навіть легенький дотик хазяїнової руки, летіли вперед, наче камінь, випущений із праці.

Горбоносі дворяни в жовтих каптанах із зневагою та досадою дивилися на це видовище.

— Щороку в день святого Юбера одна й та сама картина, — буркотіли вони. — Гляньте-но на цей цирк!

Відважний Жілон, зручно вмовившись на гнідій кобилі, насупився, немов досвідчений мисливець, що побачив здобич.

— Знаєте, панове, я не люблю, коли мені наступають на п'яти! — крикнув він, звертаючись до молодих мисливців, що їхали позаду.

За традицією, гостям не дозволялось випереджати постійних мисливців, отож вони змушені були або зупинитись і зачекати, або звернути вбік.

Сам Де-Воос, гордовитий і владний, бажаючи якнайшвидше показати себе в новій ролі, досить-таки нелюб'язно звернувся до автомобілістів, сидячи на своєму Командоріві, чистокровному рудому скакуні:

— Будьте такі ласкаві, панове, вимкніть мотори. Ми ж полюємо!

— Ви маєте рацію: вони просто нестерпні, — підтримала його мадемуазель де Лонгбуаль, яка теж була завзятим мисливцем і не гірше за чоловіків сурмила в ріжок.

Навіть Лісовик, який прагнув загнати свого двохтисячного оленя, і той посміливішав і, — правда, скинувши шапочку, — зажадав, щоб панове гості не юрмилися на алеях і не заважали собакам іти по сліду.

Дивлячись на цих похмурих, зосереджених, насторожених мисливців, ніхто навіть не подумав би, що вони полюють заради розваги, а не виконують якусь важливу місію і бояться в чомусь схибити, щоб не викликати гніву короля.

Незабаром олень уповільнив біг і, на радість собакам, затюпав перед самим їхнім носом, трохи попетляв по кущах, шукаючи стадо, потім вернувся до того місця, звідки його вигнали і де на його появу спокійно чекали горбоносі дворянчики; тим ча-

сом молодь, проїхавшись лісом, уже встигла загнати коней і сама теж добре-таки стомилась.

Раптом олень вискочив на галявину, де його ніхто не чекав. Тепер відстань між ним і собаками збільшилась, і їм потрібно було мінімум десять хвилин, щоб подолати її.

Габріель у цей час повільно їхав грузькою стежкою, що вилася поміж стрімкими схилами, слідом за кількома літніми мисливцями, яких йому не вдавалося випередити, а вони неквапливо тупали за товстунном Мельхіором де Дуге-Душі, що здавався на коні ще монументальнішим, ніж Едуард VII. Їзда галопом уже назавжди відійшла для них у минуле, і тому вони покладались на своє знання місцевості та на мисливське чуття: якщо не собаки, то воно рано чи пізно введе їх на галявину.

Досі Жакліна весь час трималася біля Габріеля. Та раптом озирнувшись, він не побачив позаду дружини.

Він стривожився, чи з нею чого не скоїлося; хвилину зачекавши, він навіть трохи проїхав назад. Однак, незважаючи на тривогу, невідступне відчуття якогось лиха, Габріель усе-таки вирішив їхати вперед. Голосів уже зовсім не було чути, тільки звідкись здалеку долинав слабенький звук Лісовикового різка.

«Ні, це нісенітниця, — переконував себе

Габріель. — Якби вона впала з коня, то покликала б на поміч. Адже нас було багато».

Проїхавши з півмилі, він раптом побачив Жакліну, яка зупинила коня на роздоріжжі й до чогось прислухалася. Габріелеві вона дала знак мовчати.

— Будьте такі ласкаві і їдьте далі слідом за мною, гаразд? — різко сказав він, ображений такою поведінкою дружини.

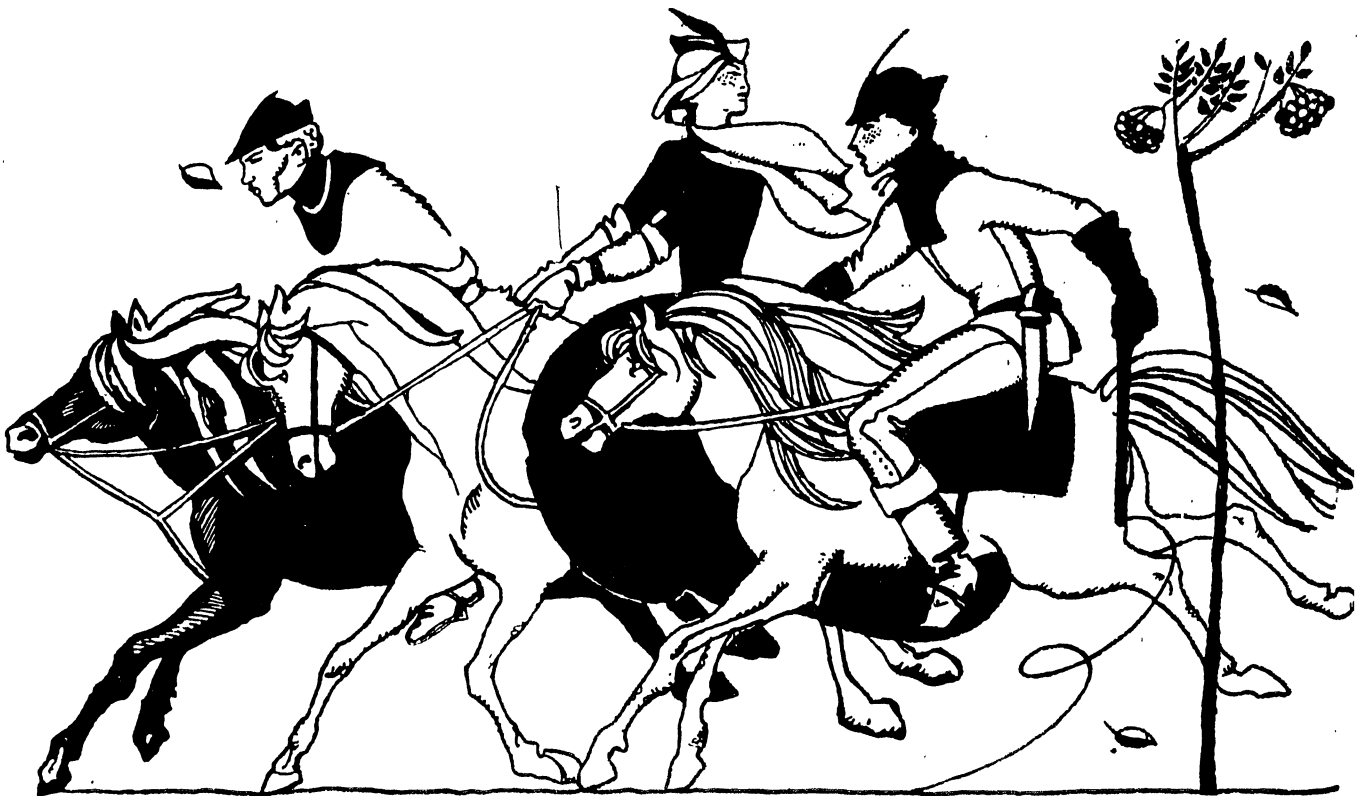
— Але ж ви їхали дуже поволі, — заперчила Жакліна.

— Не міг же я, щоб догодити вам, скинути з коня те барило, яке зветься Дуге-Душі!

— Зате ви могли перетнути канаву і взяти трохи праворуч, як це зробила я. А зараз помовчіть, будь ласка, бо нічого не чути.

У тоні Жакліни не було нічого образливого — просто це була відповідь знервованого мисливця, що не знає, де ділись його собаки. Та навіть цього незначного заперечення вистачило для того, щоб оживити невідступну ідею, яка не давала Габріелеві спокою.

— Мені начхати на те, що ви не чуєте! — крикнув він. — Ви самі казали мені, що під час полювання завжди їхали слідом за своїм першим чоловіком. А їхати за мною, мабуть, нижче вашої гідності!

— Ах, он воно що! Ви знову своєї! — обурилася Жакліна, і в очах її блиснув гнів. — Та якби я навіть і забула про минуле, то своїми розмовами ви змусили б мене шкодувати за ним. Я їхала за Франсуа, поперше, тому, що була тоді на десять років молодша, а по-друге, тому, що він був досвідченим мисливцем, а не вдавав із себе вельможного пана на сміх усім.

Якусь мить вони дивилися одне на одного. Обличчя в обох розчервоніли, лоб і шия спітніли від швидкої їзди. Шкіра в Жакліни блищала, трикутний капелюшок з'їхав трохи набік.

— От і прекрасно, можете полювати на свій страх і ризик, коли ви такий досвідчений мисливець! — сказав він. — Але того дня, коли ви скрутите собі в'язи, мене поруч не буде, щоб подати вам руку!

І, люто стиснувши острогами боки коня, Габріель помчав галопом геть. Кінь Жакліни хотів рушити слідом за ним, але молода жінка владною рукою затримала його, і кінь загарцював під нею на піщаній дорозі.

«Унтер — ось за кого я вийшла заміж! Справжнісінький штабний унтер!» — подумала Жакліна, шкодуючи, що не сказала це чоловікові хвилину тому, й уявляючи собі із страхом і задоволенням водночас,

як вона це кине йому в обличчя, коли між ними знову виникне сварка.

Габріель спустився з пагорка й помчав навпростець, не вибираючи дороги.

Осадивши коня, він поїхав спокійним аллюром і вже хотів був зорієнтуватись, куди це він заїхав, як раптом Командор загубив з передньої ноги підкову. Ця звичайна, хоч і дуже прикра, подія знову розпалила в Габрієлеві гнів. Тепер йому доводилося хоч-не-хоч їхати ступою, сподіваючись, що, може, пощастить зустріти який-небудь екіпаж і пересісти туди, доручивши кучерові подбати про коня.

Цілих п'ятнадцять хвилин Габріель божився, що більше ніколи не братиме участі в полюванні із псами, ще сьогодні ввечері поїде до Парижа, розлучиться із Жакліною і домагатиметься, щоб його знову прийняли в полк спагі.

Саме в цей час він і зустрів огрядного барона ван Херена; той, як завжди, через п'ять хвилин після початку гонів втратив з очей решту вершників і тепер їхав узліссям, сподіваючись зустріти кого-небудь, хто показав би дорогу до найближчого готелю, де він міг би закінчити свої лови. Власне, було трохи дивно, чому цей чоловік двічі на тиждень постійно їздив по Молоні, Бер-

рі або Сансруа, наче баржа, що втратила керування, — адже, без сумніву, можна було знайти якийсь інший привід, щоб утекти з очей дружини і потихеньку напиться.

Зрадивши, що доля послала йому компаньйона, барон сказав Габрієлеві:

— Давайте пошукаємо село — чого доброго, там знайдеться коваль і підкує вашого коня. А ми з вами тим часом посидимо в шиночку.

Барон так уже просочився алкоголем, що після першої ж чарки зовсім п'янів, ставав надзвичайно відвертим і починав робити безглузді признання. До цього всього, на підпитку він відчував щирю приязнь до співрозмовника. А Габріель у ці хвилини, глибоко ображений на Жакліну, почував себе таким нещасним, йому все остогидло.

Було випито вже одну пляшку коньяку, відкоркували другу; підкований кінь давно стояв прив'язаний під дверима, а ван Херен, раз по раз підводячи з почуттям власної гідності побагровіле обличчя на свого співбесідника, виливав душу:

— От повернуся додому, — адже всяке може бути, — і ляжу спати з нянькою. Вона, знаєте, така пампушечка! Дружина, — вона спить унизу, — звичайно, почує, але не скаже й слівця. Дружина, знаєте, в мене трохи сухорлява!

А Габріель у відповідь вів своєї:

— Так, звичайно, але ж це ваша перша дружина... у всякому разі, ви в неї перший чоловік. Ой, не кажіть, дорогий мій, ви навіть не уявляєте собі, не знаєте, що значить бути другим чоловіком овдової жінки!

Він уже багато днів відчував потребу вилити перед кимось душу, відкрити свою таємницю, незалежно від того, слухатимуть його чи ні!

Незабаром вони дійшли повного взаєморозуміння — домовилися про те, що світ належить чоловікам і що це велике щастя, коли зустрічаються отак двоє людей, котрі як слід розуміють один одного.

І лише тоді, коли їм, для більшої схожості з героями дешевих англійських графюр, збрело в голову просурмити серед залу в ріг, хазяйка готелю випровадила їх.

— Такі гарні, багаті чоловіки, — сказала вона, дивлячись їм услід, — і просто шкода, що вони самі себе занапащають!

Виходячи, ван Херен налив у велику срібну флягу вина і дорогою чесно поділився ним із своїм супутником.

XI

Жакліна раптом відчувала втому, пощипування холодного повітря, скупість листопадового сонця, яке світило над голими де-

ревами. Неподалік озвався гавкіт собаки — певно, поблизу була якась ферма, — але він нагадав Жакліні про її відірваність од решти світу. Вона несподівано усвідомила всю марність і безглуздість цих розваг у першій третині XX століття, цієї тривалої гонитви за оленем, шукання на ріллі та на вологих луках слідів маленьких роздвоєних копитець.

«Он як воно все вийшло! Габріель зіпсував мені весь настрій, а тепер я з його ласки ще й полювання прогавлю. Він буде на місці, коли загонять оленя, а я ні. Та нічого, він мені за це заплатить!»

Вона зняла з правої руки рукавичку; як неприємно торкатися голими пальцями липких вологих поводів, хлиста, змоклої кінської шерсті. Із сумочки, прив'язаної до дамського сідла, Жакліна вийняла сендвіч, відкусила од нього кусень і погнала коня в тому напрямі, де, як їй здавалося, вона швидко натрапить на мисливців.

Жакліна шанувала пам'ять Франсуа і не хотіла, щоб хтось вривався у той світ, який вона, сама не знаючи чому, ховала від інших. Вона змушена була визнати, що Габріель має підстави для ревності.

«Кінець кінцем це ж я зраджую його з Франсуа, а не навпаки».

Франсуа теж завжди вимагав, щоб на полюванні вона не відставала од нього, і Жакліна їхала позаду, щаслива й покірна, відчуючи, що від мінливості долі її надійно захищає спина Франсуа. Вона переїжджала брід там, де пройшов його кінь, переплигувала через огорожі там, де їх долав його кінь. Вона знову бачила, як він їде попереду, злегка піднімаючись на стременах, і поли його золотистої куртки розвіваються на вітрі. В обличчя їй бризкала грязюка, яка розліталася з-під копит його коня. Він був її володар, вона їхала за ним, і це було чудово.

Жакліна згадувала повернення додому пізно ввечері, коли змучені, стомлені, вони так раділи одне одному і своєму кохання. Вона чула голосний сміх Франсуа. Вони пускали поводи, коні йшли поруч, і вершники, нахилившись одне до одного, бралися за руки й махали ними в такт рухові.

— Хіба мисливці так їздять? — усміхався Франсуа.

...Вони їдуть удвох нічним лісом. Якесь звірятко гризе кору, шарудить у траві їжачок, з легким тріском упала суха гілка. Ліс сповнений таємничим шурхотом, міцними п'янкими пахощами торішнього листя та грибів, звірини і диму...

До горла Жакліні підступили сльози. Чому вона не може бути знову щаслива в тих місцях, де такої ж пори зазнала стільки радості?

Вона докоряла собі за те, що почала во-
рушити мертве листя, відживляти навіки
поховані втіхи.

Несподівано ліворуч почувся гавкіт со-
бак, звуки різка та крики доїджачих:

— Ану, бери його, бери!

«Ага, олень повернувся до лісу», — по-
думала Жакліна з полегкістю, наче їй уда-
лося уникнути великої небезпеки, і, при-
шпоривши коня, разом з десятком інших
мисливців помчала за оленем.

— Він помчав у бік Моглева. Тепер він
уже од нас не втече, пані графине! Ні, не
втече! — крикнув їй Лісовик, скинувши з
голови шапочку. І на всьому скаку спря-
мував коня на широку алею. За ним помча-
ли і всі інші.

Впевнившись у тому, що тепер вона не
прогавить найважливішого моменту, Жак-
ліна заспокоїлась. «Ми з Франсуа теж ча-
стенько сварилися на полюванні, — поду-
мала вона, пришпорюючи коня. — А потім
усе кінчалося сміхом... Так і з Габріелем —
ми посміємося з нашої сварки, коли зустрі-
немось...»

XII

Пані де Бондюмон провела кілька приєм-
них годин біля каміна з грифонами; спочат-
ку вона і її колишній коханий поринули в
спогади, потім він задрімав, а вона сиділа
й дивилася на нього. Двічі підходила вона
до крісла з високою спинкою, гладила ру-
ку, на якій був перстень з великим сердо-
ліковим каменем, піднесла її навіть до губ
і, вся трусячись, наче у неї в колінах були
заховані пружини, квапливо повернулася на
своє місце, боячись, щоб не ввійшов слуга.

Вони любили одне одного вже тридцять
років чи, вірніше, тридцять років тому бу-
ли закохані одне в одне; відтоді в них збе-
реглася щира прихильність, яка замінює ко-
хання тим, хто вже вийшов з його по-
лону.

Урбен де ла Моннері овдовів 1875 року.
Його молода дружина померла під час по-
логів разом з дитиною. Урбен сказав тоді:

— Після такого горя я вдруге не зможу
одружитись.

Оділія де Бондюмон була ще одружена,
коли вони покохали одне одного. Але й
після смерті пана де Бондюмона вони з Ур-
беном так само старанно приховували від
усіх свої взаємини і протягом тридцяти ро-
ків зазнали стільки ж щасливих годин, як і
звичайні коханці, котрі встигли за тридцять
місяців зненавидіти одне одного.

Минули роки. Обое постарілись, потім
стали каліками. Тепер вони вже стояли на
порозі смерті. І коли пані де Бондюмон

обережно підіймала висохлу руку сліпого
й прикладала до своїх зморщених губів, а
сліпий удавав, ніби нічого не помічає, обох
їх охоплювали такі ж почуття, як у хвили-
ни найпалкішої пристрасті. «Втішаймося
цією миттю, бо це все, що нам залишилось,
і, може, ми бачимося востаннє», — думали
вони.

Раптом маркіз прокинувся із своєї дрі-
моти.

— Оділіє, Оділіє — вигукнув він. — Я
чую у парку сурмлять, що загнали оленя.
Я не помиляюсь? Дайте руку і швидко про-
ведіть мене туди!

— Але ж, Урбене, вам не можна йти без
пальта!

Він закалатав бронзовим дзвіночком.

— Флоране! Трикутний капелюх, палицю,
пальто!

За дві хвилини він уже квапливо кроку-
вав парком, спираючись на руку своєї дав-
ньої подруги.

— Не поспішайте так, — умовляла вона
його, — ви стомитесь.

Біля ставка Жакліна і решта мисливців
безперервно сурмили в різок. Олень сто-
яв посередині ставка, а навколо нього пла-
вали собаки. Звідусіль поспішали слуги й
сторожа.

— Бачиш, татку, — кричала Леонтіна Лі-
совик. — Ось він, твій двохтисячний! А ти
ще хвилювався, стільки крові собі зіпсував.

— Спускай човна, Карле! — звелів Лі-
совик. Побачивши маркіза, він підійшов до
нього. — Цей олень плаває, наче риба, па-
не маркіз, наче справжня риба, — сказав
він. — Шкода, що пан маркіз не може його
бачити.

— Що ти, Лісовиче, я все бачу. У всяко-
му разі... бачу контури. Олень, заколотий
у моглевському ставку, — це справді чу-
дово! Давно вже цього не було!

— Та ще й після такого вдалого полю-
вання! Сьогодні ввечері я доповім про все
панові маркізу й покажу на його ящику.
І пані графиня, як завжди, примчала пер-
ша. Пан граф так гарно розпочав лови...
але, далекі, йому, видно, не дуже подо-
бається заступати молодого господаря...
ніхто не бачив, куди він подівся.

Під'їхало кілька колясок. З них вийшло
багато вершників, які давно вже спіши-
лись.

— Свято сьогодні вдалося на славу, Ур-
бене. Ти цілком можеш бути задоволений
тим, як пройшов для тебе день святого
Юбера, — мовив товстун Мельхіор де Дюе-
Душі.

Всі були задоволені собою та одне од-
ним, веселі й сипали компліментами.

— Ідіть, Лісовиче, й порішіть оленя, — на-казав маркіз. — Я не люблю, коли тварини мучаться.

Лісовик вскочив у човен, яким Карл правив за допомогою жердини.

«Боже, зроби так, щоб нічого не сталося!» — молилася Леонтіна. Вона вже не раз була свідком того, як олень в агонії перекидав човен. Але тоді Лісовик був ще молодий.

Навколо ставка зібралися мисливці. Горбоносі дворянчики, спішившись, попустили в коней попруги і, перекинувши через руку поводи, стояли, розтираючи стегна. Запала напружена тиша — тільки чути було, як пливе по воді човен.

Кілька секунд човен і олень пливли поряд, немов два кораблі, що готуються до абордажу. Потім Лісовик схопив лівою рукою оленя за хвіст і двічі встромив йому в груди ножа. Олень виринув і знову пішов під воду. Роги його похилились, наче збита щогла, і вода в ставку навколо них почервоніла.

Лісовик скинув шапочку. На березі знову засурмили в ріжок.

Бенкет було влаштовано перед замком, за кілька кроків від того місця, де вранці відбувалося благословення ловів. Розібрана туша оленя лежала на галявині. Плантроз, літній сторож, довго дражнив головою тварини зграю жадібних собак, потім відкинув «скатерку», оленячу шкуру, відкриваючи перед ними закривавлені нутрощі, і собаки накинулись на здобич.

— Жакліно! Жілон! — гукнув маркіз. — Підійдіть до мене. То кому ж сьогодні буде виявлено велику честь? Назвіть-но мені прізвища тих, хто тут присутній.

— Дорогий маркізе, — сказав Жілон, — серед нас сьогодні присутній великий знавець ловів, і йому по праву належить ця честь.

— Хто ж він?

— Один із найдосвідченіших мисливців. Правда, Жакліно?

— Так, так, звичайно, — підтвердила Жакліна, усміхаючись.

— Але хто ж він, хай йому грець? — вигукнув сліпий.

На знак Жілона до них підійшов Лісовик. Його про все попередили заздалегідь.

— Пане маркіз, — почав він. — Оленя цього взято в Моглеві, і це двохтисячна тварина, загнана при мені у вас на полюванні. От усі панове й вирішили, що ногу цього оленя слід піднести вам, пане маркіз.

— Але ж це смішно, просто смішно! — промимрив зворушений маркіз.

Лісовикові у двохтисячний раз за час його успішної кар'єри доїжджачого потисну-

ли руку; але це був перший по-людському теплий потиск руки, коли руку хазяїна і його слуги не роз'єднувала банкнота.

Потім маркіз удав, ніби пильно вивчає оленячу ногу, і почав обмацувати копито, а Лісовик заходився обтрушувати свою шапочку.

— Погляньте, Лісовиче, у вашого оленя, здається, були міцні ноги!

— Так, пане маркіз, ноги в нього були надзвичайно міцні.

— Ви завжди були чудовим компаньоном на полюванні, Лісовиче, — тихо сказав маркіз.

Знову озвалися звуки ріжків і, відбившись од високого фасаду в стилі Відродження, летіли через парк, падали на дахи невеличкого сільця; саме в цей час удалині з'явилися двоє вершників у жовтих куртках і клусом наближались до будинку. То були Де-Воос і огрядний голландський барон.

Обидва вершники недбалим жестом кинули слугі поводи і зіскочили долі; потім, дивлячись на всіх осовілими очима, заточуючись у своїх високих чоботях, вони, мов змовники, які вирішили досхочу розважитися, приєдналися до мисливців, кидаючи дамам іронічні і незграбні компліменти. Втім, голландець белькотів щось взагалі мало-зрозуміле.

«Ти ба, наш барон знову набрався, як чіп, — подумав Лісовик. — Добре, що його супроводив пан граф. Очевидно, тому графа й не було з нами, коли ми загнали оленя».

Коли Габріель побачив Жакліну, обличчя його, привітне й лагідне, посуворішало.

— Ви вже тут, — вигукнув він. — Перше, я вимагаю, щоб Жюльєна вигнали під три чорти. Він не може простежити навіть за тим, щоб як слід підкували коней. Під три чорти, чуєте?! Ця стара казарма — справжній дім розпусти. Та заждіть: я тут наведу порядок, як у себе в ескадроні.

— Добре, добре, домовились. А зараз я прошу вас замовкнути, — обірвала його Жакліна, — ви п'яні, і мені боляче дивитися на вас. Я навіть не сподівалася, що ви можете до такого дійти.

— Я зовсім не п'яний! — вигукнув Габріель. — А якщо колись нап'юся, то жінки нехай міцніше тримають свої спідниці.

На щастя, сурмачі не переставали сурмити в ріжки і заглушали його голос.

— В чому річ? — раптом спитав Габріель, знову переходячи на іронічний тон. — Чому не чути традиційної шудлерівської мелодії на честь Франсуа? Ну й народ тепер пішов!

І, піднісши до губ металевий мундштук, фальшиво вивів мотив, який сурмлять, ко-

ли беруть десятирічного оленя, на відомі всім жартівливі слова:

Хоч він надто гарний, наш любий олень,
Проте рогоносець, сердега...

Якби навколо не було стільки людей, Жакліна гірко заплакала б.

Спадали сутінки, а разом з ними і холод. Гості сідали в коляски або йшли підкріпитись до замка — там у їдальні було влаштовано буфет.

Жакліна хотіла врятувати Габріеля від цієї небезпеки й порадила йому йти спати.

— Ван Херен, ван Херен, друже мій, ходімо вип'ємо з тобою! — крикнув він. — І хай усі жінки йдуть під три чорти!

— Ну, що ж, поведіться і далі так само, якщо хочете, щоб вас прийняли за лакея Франсуа, — мовила Жакліна і злякалася своїх слів, побачивши, як спотворилось його обличчя. Але мети було досягнуто. Слова її розвіяли п'яний одур Габріеля і влучили в його єдине дошкульне місце. Та він не зняв руки на дружину.

Герой сьогоднішнього ранку, яким усі захоплювались, якому всі, виходячи з церкви, заздрили, побрів геть, ледве тримаючись на ногах, похнюпившись і весь час повторюючи: «Лакей Франсуа... лакей Франсуа...»

— Сердешна, — шепотілися гості. — Який жах: вона вийшла заміж за п'яницю. Жакліна потягла пані де ла Моннері до маленької вітальні.

— Скажіть, мамо, що мені тепер робити? Не можу я з ним жити, коли він такий!

— Тільки не роби з цього драми, — мовила мати. — Він випив зайве — це може статися з будь-ким. І потім, він же служив у колоніальних військах!

Повернувшись до себе й роздягшись, Жакліна довго плакала. Серед ночі до неї прийшов Габріель.

— Ах, ні, тільки не сьогодні! — скрикнула вона. — Так поводитись, а потім прийти до мене! Я ніколи не забуду сьогоднішнього дня, ніколи!

Габріель проспав уже п'ять годин, проте остаточно він ще не протверезився. Не задумуючись над словами, він заговорив про свої претензії, пережовуючи ревниві нарікання, ставлячи вимоги. Потім, не звертаючи уваги на протести Жакліни, ліг до неї в ліжко.

— Я лакей Франсуа, так? Я лакей Франсуа? — повторював він, роздягаючи її і лягаючи поруч неї. — Гаразд, у такому разі ти зараз побачиш, який я, зараз побачиш.

Він говорив, не вмовкаючи. Рештки соромливості зникли з їхніх відносин: тепер Жакліна й Габріель не соромилися вже і своїх слів. Тієї ночі Габріель відкрив Жакліні радість лихослів'я

Змучена, приголомшена, соромлячись свого гріхопадіня на подружньому ложі й водночас захоплена ним, Жакліна дивилася в темряву широко розплющеними очима: тільки тепер вона зрозуміла, що ні разу не зазнала з Франсуа таких радощів.

Після тієї ночі Жакліна завжди знаходила виправдання вчинкам свого другого чоловіка.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

КРАХ ШУДЛЕРА

На початку весни 1929 року в Парижі з'явився чоловік, про якого газети майже не писали, він не бував на прийомах, однак його присутність відчувалася в місті. Він найняв півповерху в готелі «Ріц», вікна якого виходили на Вандомську площу, до його послуг була окрема телефонна лінія, і не минало й години, щоб посильний не піднімався до нього в номер з тацею листів та телеграм. Проте слуги, які прибирали у нього в кімнатах, не знаходили ніде жодного клаптика паперу, навіть на дні кошиків. Він обходився без жінок — єдиним винятком була сива, підстрижена, мов хлопчик, секретарка з розумним, жорстоким, змученим обличчям. Зате чоловіків ходило до нього багато, різного віку й вигляду; своїми манерами вони скидалися то на охоронців, то нагадували завідуючих відділами в універсальних магазинах. Біля готелю його завжди чекав автомобіль з товстим склом.

Цей чоловік міг довести до краху сотні промислових фірм і приректи на злиденне існування десятки тисяч робітників; він міг не з'являтися на запрошення королів, міг організувати революцію в Південній Америці, поскидати міністрів у Європі, володів фортецею на одному з островів Балтійського моря і найбільшою в світі яхтою, що стояла на якорі у Трієсті; він мав чотири закордонних паспорти, в тому числі й ватиканський, і був нагороджений усіма можливими орденами. Йому було шістдесят років, і звали його Карл Стрінберг.

Чутки, пов'язані з його ім'ям у «партері» біржі, в кулуарах парламенту, в залах, де збирались адміністративні ради акціонерних товариств, і навіть у модних салонах під час демонстрації моделей, мало що говорили про нього: яхта, фортеця, дов-

железні, двадцятисантиметрові турецькі сигарети з золотим мундштуком, які він курив безперервно, рояль, який ставили до нього в номер у кожному готелі напередодні його приїзду, його сварка з Пірпонт-ом Морганом, кілька банкрутств, що приписувались йому, його самотність...

Та коли мова заходила про його походження, невпевнено показували на північний схід Європи.

Ніхто не міг похвалитися, що знав його замолоду. Здавалося, цього чоловіка, який об'їздив увесь світ під ім'ям Стрінберга, народила не жінка, — ні, він начебто смердюче породження скандинавських туманів, покликане виконувати на землі певну таємничу руїницьку місію.

Та й тепер мало хто знав його в обличчя, знали тільки, що голова його має форму яйця, волосся сиве, змочене туалетною водою, пригладжене, лице довге, з квадратною щелепою, шкіра — кольору мокрого паперу, очі — світлі, з невидючим поглядом, який майже неможливо витримати, такий він пильний та холодний, і, на додаток до всього цього, — величезні руки, вузькі й червоні, руки візантійської фрески, що, здавалось, помилково були приліплені до його тіла.

Будь-якої пори року і будь-якої години дня його бачили в одних і тих самих черевиках з чорного блискучого шевро, причому він злегка шкутильгав; якби Стрінберг був провінціальний суддя, це можна було б витлумачити, як за давнини артрит коліна, а в нього це скидалося на шкутильгання диявола.

Часом наприкінці дня, коли сонце сідає за Триумфальною аркою і на Єлісейських Полях автомобілі мчать один повз одного у призахідному промінні світла, який-небудь дипломат, виглянувши з машини, говорив із гордістю й тривогою, а також і з деяким соромом, породженим цими почуттями:

— О, та це ж Стрінберг!

Цієї пори фінансист прямував на берег Сени, в Рюель або Бужіваль. У всіх столицях, де він тільки бував, Стрінберг любив їздити по берегах рік, цих могутніх артерій, де заводські димарі, колеса генераторів, підіймальні крани та вагонетки на пристанях чергуються з довгастими зеленими острівцями, з великими парками навколо старовинних замків, з поетичними старими сільцями.

Машина мчала у вечірній прохолоді. Стрінберг, зручно вмотився на задньому сидінні й, пробігаючи неуважним поглядом по пейзажу за вікном машини, диктував листи секретарці, яка влаштувалася на відкидному сидінні навпроти нього.

Потім у якому-небудь ресторані біля ріки він мовчки обідав, запиваючи страви мінеральною водою, а секретарка в цей час попивала французькі вина й поступово, — особливо це підкреслювало її сиве волосся, — ставала схожа на хлібну м'якушку, вмочену в лілову фарбу.

Повернувшись до готелю, відокремлений од світу тишею порожніх кімнат, він відкривав рояль і своїми величезними червоними ручиськами з міцними грубими пальцями та безбарвними нігтями грав що-небудь німецьке, переважно якийсь твір Баха або Моцарта, а в цей час дивовижна лічильна машина, схована в його яйцеподібній голові, рахувала й підраховувала із швидкістю й точністю магнітного робота.

Ця людина, будь-яку мить могла визначити обмінний курс валюти першої-ліпшої держави і одним-єдиним своїм словом змінити цей курс, але ніколи не мала при собі жодної банкноти й ніколи нічого не платила сама. Секретарка або хто-небудь із його охоронців розплачувався за дрібниці. А його величезні рахунки за готелі, де б він не був, оплачував банк. Для цього йому не треба було навіть чек підписувати.

Гроші не існували для нього ні в загальноживаній і банальній формі кредиток, ні у вигляді дорогоцінного металу. Звичайне поняття багатства не можна було застосувати щодо нього. Як Пірр, як Олександр Македонський і Карл Великий не могли б продати свої імперії, навіть коли б хотіли, так само він не зміг би «реалізувати» своє багатство, бо на всьому світі не знайшлося б людини, у якої вистачило б грошей, щоб купити його.

II

Анатоль Руссо, який уже чотирнадцятий раз за свою кар'єру був міністром, але портфель міністра фінансів (він багато років подвизався на ниві освіти) дістав уперше, збирався саме вийти із свого кабінету на вулиці Ріволі й піти снідати.

Квапливо випровадивши останнього відвідувача («На все добре, дорогий друже... Так, так, можете цілком покладатися на мене»), він глянув на великий настінний годинник у стилі Буль («Інвентарний номер два, реєстр Людовіка Чотирнадцятого» — промайнуло у нього в голові, як завжди, коли він дивився на цей годинник) і побачив, що можна ще почекати цілих п'ять хвилин, перш ніж іти на побачення.

Іншим разом він негайно взявся б за будь-яку справу, щоб прийти трохи пізніше й мати змогу пояснити своє запізнення великою переобтяженістю.

Але сьогодні він тільки зібрав розкидані на столі папери й став чекати, поки помалу сплинуть п'ять хвилин.

«Він, здається, не любить чекати, — подумав Руссо. — Але це ще зовсім не означає, що треба приходити заздалегідь».

Він підійшов до вікна. Підвіконня було мало не на рівні його грудей: замовлені черевики з високими підборами майже не збільшили його зросту. Руссо спрямував погляд на знамените подвір'я.

Щоразу, коли в нього з'являлося кілька вільних хвилин, протягом яких можна було радіти на самоті від думки про своє високе становище, він любив уявляти собі двір Лувра, де юрмляться мушкетери, охорона, сановники із шпагами, на змилених конях під'їжджають кур'єри, і коло цього самого вікна — довгу шереду королів, що змінили один одного, — розумних, недоумкуватих, маніакальних, хтивих королев-регенток, фаворитів, міністрів-кардиналів, котрі, як і він, стояли тут, думаючи про долю держави й свою власну долю.

«Коли я очолю кабінет, — подумав він, — то неодмінно візьму собі також портфель міністра фінансів, щоб мати змогу працювати тут. А які я проведу реформи!».

Ось уже одинадцять років Анатоль Руссо після падіння кожного кабінету сподівався, що йому доручать сформуванню новий, і досі не втрачав надії.

— А, Дюпеті, — сказав він, коли до кабінету зайшов досить молодий, але вже сильний, довгов'язий чоловік. — Покладіть усі ці папери мені в шухляду й замкніть її на ключ... І, звичайно, ні слова пресі і взагалі будь-кому про те побачення, на яке я зараз їду, зрозуміло?

Дюпеті, начальник канцелярії міністра, слухняно схилив свою лису голову.

Два автомобілі — машина міністра й машина Стрінберга — майже одночасно в'їхали у двір Шудлерового особняку. Обидва чоловіки вклонились один одному у вестибюлі, але знайомитися не захотіли. Руссо зразу відчув неприязнь до фінансиста, якийсь інстинкт підказав йому не починати нічого разом із цією людиною. Сходами, засланими великим червоним килимом, вони піднялися поруч нагору.

III

Шудлер їв лівою рукою і коли брався за ніж, метал неприємно скреготів по тарілці.

— Коли моя дружина Адель, яку ви добре знали, мій дорогий Руссо... — несподівано почав він і не докінчив: веселий вираз

його обличчя змінився на тривогу, і ніхто так і не довідався, що він хотів сказати.

— Значить, ваше превосходительство, пан барон розповів вам про свій проект... який я підтримую? — спитав Стрінберг.

Стрінберг завжди урочисто звертався до людей, як це роблять дві категорії осіб, що стоять на різних кінцях суспільної скали, інакше кажучи, люди, яким, щоб зберегти свою посаду чи становище, доводиться тішити марнолюбство інших.

І це звернення — «ваше превосходительство», таке приємне для Руссо, пом'якшувало інстинктивну антипатію до Стрінберга.

— Так, частково, — відповів Руссо, щоб виграти час.

Міністр любив за сніданком вислухувати те, що йому вже було відоме, — тоді він міг неквапливо їсти. Ось і зараз, уминаючи пилав з лангуста, качку та гусячу печінку, Руссо після кожного кусня та ковтка рідкісного вина, про тисячолітню давність якого йому шептав на вухо дворецький, докоряв собі за обжерливість: «Потім весь день я відчуватиму тяжкість у шлунку. Я не зможу працювати... А втім, хай йому грець! Людина живе тільки раз, — думав він. — Прийму проносне. А все-таки мені треба було б поводитися, як він», — подумав Руссо трохи згодом, дивлячись на Стрінберга, який не пив нічого, крім мінеральної води.

А Шудлер тим часом знову викладав свій задум.

Через десять років після укладення мирного договору в районах, спустошених війною 1914—1918 років, все ще було чимало будинків, що потребували відбудови, і держава не виплатила навіть половини тих сум, які вона зобов'язалася щороку видавати потерпілим на відшкодування завданих їм збитків.

На підставі одного з положень закону про фінанси 1920 року, потерпілі, щоб скоріше одержати належні їм суми й розпочати будівництво, могли створювати об'єднання, які через посередництво певних банків мали право випускати позики, гарантовані державою.

Практично операція ця проводилася так: банк, що дістав або сподівався дістати згоду держави, через створене за його порадою або безпосередньою участю об'єднання зосереджував у своїх руках усі наявні в даному районі посвідчення на право одержання компенсації за збитки. Потім банк випускав і розповсюджував позику на суму, рівну загальній сумі зібраних у такий спосіб зобов'язань; позика ця погашалася за рахунок щорічних надходжень від держави, які покривали і проценти, і певну частину основного боргу.

Тоді банк видавав потерпілим належні їм

гроші, але тільки під гарантію, що вони негайно візьмуться до відбудови.

Банки зобов'язані були на першу вимогу пред'явити представникам міністерства фінансів документацію, яка підтверджує, на що витрачено гроші, видані з коштів, зібраних за рахунок позики.

Одержаний банком дозвіл на такі операції міг бути першою-ліпшою хвилиною анулюваний, якщо до банку втрачено довіру, і тоді він зобов'язаний був негайно повернути державі одержані по позиці суми.

На той час, про який тут іде мова, в Лотарингії й Артуа створювалося два таких об'єднання — більших за них у Франції ще не було: сума боргу кожного з них перевищувала мільярд франків.

І от Ноель Шудлер хотів дістати дозвіл Руссо, щоб його банк мав право випустити позику під ці два мільярди й орудувати ними.

Велетень сів на свого улюбленого коника: завів мову про будівництво міст і підприємств. Він говорив про благотворний вплив, який через такі великі будівельні синдикати може мати банкір, людина сміливих поглядів, на вкрай необхідні оновлення архітектури й вигляду міст. Хіба банкіри всіх часів не надихали архітекторів?.. Взяти хоча б Медічі...

Деякі люди в кінці життя немовби повертаються до розваг дитинства, коли, дочитавши останню сторінку книжки з малюнками, вони уявляли себе Цезарями, Людовіками XI або принцями Конде, восьмирічними Ля Балю.¹

Можливо, в глибині душі люди ніколи не перестають гратися в знаменитості, але на двох полюсах свого існування вони наважуються вдаватися до цього прилюдно, тільки з тією різницею, що в літніх людей ця гра набагато небезпечнішого характеру, ніж у дітей.

Руссо все це вже трохи набридло, але йому не спало на думку порівняти, в яку гру він грав сам годину тому, стоячи біля вікна Лувра.

— Жоден великий почин не робиться без участі волі й розуму державного мужа, — мовив Стрінберг, глянувши на Руссо.

Той кивнув на знак згоди головою, зрадивши в душі цим словам.

Шудлер сидів замислений, низько похиливши голову.

— Коли Адель, моя дружина... — почав

він і, здригнувшись, озирнувся, наче це сказав хтось інший, а не він.

— Отже, ваше превосходительство, — знову озвався Стрінберг, — яка ваша думка... з цього приводу?

— Бачте, дорогий мес'є, — мовив Руссо, — я вважаю цей проект цілком здійсненним. Наш друг Шудлер дасть мені потрібні відомості, і мої люди розглянуть їх при повній моїй підтримці — в цьому він може не сумніватися...

Вицвілі очі північного фінансиста, підсліпуваті очиці Анатолія Руссо, темні очі-щілини велетня, прикриті товстими повіками. Червоні руки Стрінберга, наче руки ката третього століття; коротенькі загребущі ревматичні ручки міністра; товста рука барона з довгими пальцями, які, здається, весь час ліплять щось із глини... Троє чоловіків мовчали, поки в них забрали порожні тарілки й подали сир.

Анатоль Руссо, цей беззмінний міністр, дізнавшись про розпуск чергового кабінету, робив, як правило, незначну операцію із своєю рентою, але про те, щоб узяти процент з прибутків, хабар або якусь плату — не могло бути й мови.

Отже, Руссо не бачив для себе в цій справі ніякої користі й не відчував потреби поспішати.

«Але чому Ноель вважав за потрібне, — запитав він себе, — щоб Стрінберг був присутній під час вирішення питання, яке він цілком міг уладнати зі мною сам на сам? Можливо, щоб справити на мене враження... показати, що в нього є серйозна підтримка... що він зв'язаний із Стрінбергом... а може, й навпаки, він хоче з моєю допомогою справити враження на Стрінберга... очевидно, це саме так».

— Розумієте, Руссо, об'єднання самі наполягають на тому, щоб мій, а не якийсь інший банк фінансував їх, — підкреслив Шудлер, мимоволі кинувши оком на Стрінберга.

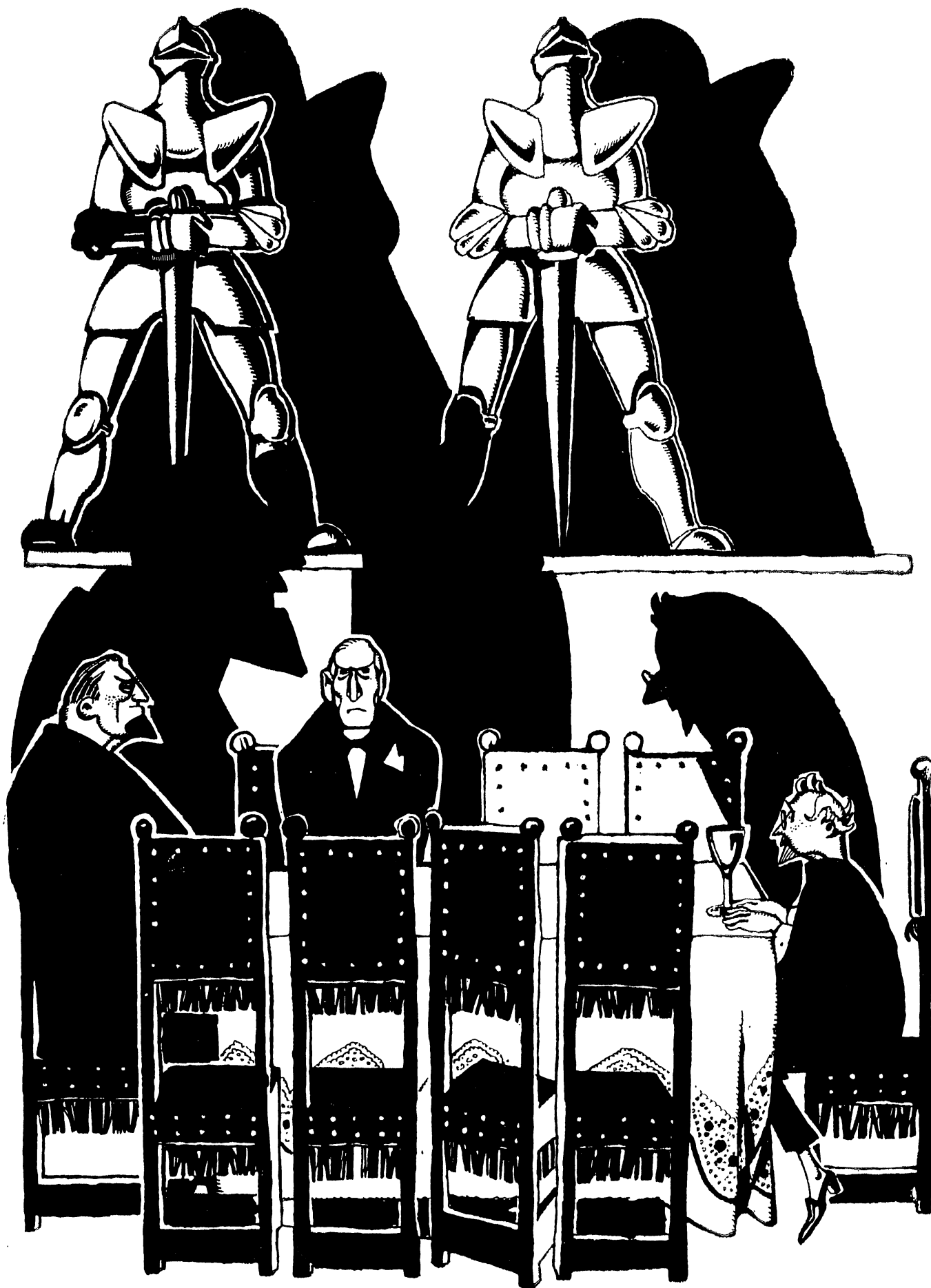
— Звичайно... — сказав Руссо.

У нього майнув здогад про роль, яку відіграв у цій справі міжнародний фінансист, і про те, чому Ноель так поспішає, але він зразу ж забув про нього. «Ні, я таки переїв... і потім усе це така дурниця...»

— Треба сказати, — почав він, відкидаючи назад пасмо сивого волосся, — що уряд, одверто кажучи, не схильний заохочувати створення нових об'єднань. Ці щорічні виплати надто важким тягарем лягають на бюджет, і, можливо, сама держава, щоб виконати свої зобов'язання, змушена буде скористатися позикою. Робитиме вона це чи ні, і якщо робитиме, то на яких умовах, — нічого невідомо.

«Руссо боїться прохопитися, — подумав

¹ Ля Балю (1421—1491) — кардинал і міністр Людовіка XI, якого король протримав у залізній клітці одинадцять років.

Ноель. — Не треба йому говорити про те, що їх не цікавить і чого вони не розуміють».

Слова, які двічі мало не зірвалися у нього з язика, дзижчали в його мозку, мов оса, що залетіла в банку й шукає виходу.

Міністр боровся із сонливістю, що поступово охоплювала його, і мимрив щось не виразне собі під ніс.

— Ходімо до мене в кабінет пити каву, — заклопотано запропонував Шудлер, підводячись з-за столу.

Першим з кімнати вийшов Руссо, гордовито задерши голову, такий маленький, незважаючи на високі підбори своїх черевиків, порожевілий, із здутим черевцем.

Троє чоловіків пройшли до високої кімнати, обитої зеленою шкірою, — осереддя і фортеці могутності Шудлерів.

— Я ще вам не показував свої нагороди, — звернувся Шудлер до Стрінберга і підвів гостя до вітрини під своїм портретом, у якій на чудовому малиновому оксамиті лежали металеві й емальовані відзнаки, стрічки та перев'язі найрізноманітніших орденів найрізноманітніших країн.

Стрінберг, здавалося, вперше зацікавився чимось таким, що не мало нічого спільного з фінансовими операціями.

— Оцього в мене немає... — показав він на білий із зеленим хрест. — О, ви кавалер цього ордена! А в мене Великий хрест... Ого! Ну, звичайно, у вас є ордени колишньої Австро-Угорщини...

Вони скидалися на двох філателістів, які от-от почнуть обмінюватися між собою своїми скарбами. Хочете мого святого Венцеслава? Можу віддати свого Зеленого дракона.

— Глядіть, не забувайте про міністрів, які видають ці ордени... — сказав Руссо, фамільярно поплескавши Шудлера по плечу. Він хотів немовби мимохідь нагадати, що своєю стрічкою Почесного легіону той завдячує саме йому.

— Трошки коньяку, — запропонував Шудлер.

Руссо зробив заперечний жест.

— Даремно, дорогий мій. Це коньяк вісімсот одинадцятого року і, до того ж, остання пляшка...

— Ну, коли вісімсот одинадцятого року, тоді, звичайно... — погодився Руссо.

Це був той рідкісний коньяк, який Шудлер ставив на стіл у дні великих подій. Остання пляшка.

Ноель обережно взяв чарку лівою рукою, побоюючись, щоб не підвела права.

Руссо затиснув чарку в долонях, немов змерзлу пташку, і зручно сів у глибоке оксамитове крісло, щоб як слід поласувати дорожнім напоєм.

Стрінберг подивився на цих двох блазнів, — дрімаючого карлика й тремтячого велетня, яких сама доля передавала в його червоні ручиська, — і сказав:

— Щойно ви, ваше превосходительство, висловили думку про позику для покриття витрат на відбудову. Якщо йдеться про позику в приватної особи, то я ладен вам її надати.

Руссо підняв ніс від чарки; кров прилила йому до обличчя, і воно ще дужче порожевіло. Що? Стрінберг, людина, чиєї ласки уряди добивалися місяцями, людина, від якої всі міністри фінансів сподівалися чуда, з доброго дива запропонувала йому... Ні, цього не може бути, це занадто розкішно...

Стрінберг додав, що він робить цю пропозицію не французькому урядові взагалі, а Анатолеві Руссо особисто. Його превосходительство справді перший французький політичний діяч, який своїм розумом зміг викликати в нього до себе таке довір'я... Руссо не наслідився уточнити цифру, щоб це не прозвучало як сумнів щодо необмежених можливостей Стрінберга.

«От, — подумав Руссо, — яке помилкове може бути перше враження про людину!»

Він уже уявляв собі, як може вплинути на його становище така позика. Зміцнивши свої позиції угодою із Стрінбергом, він, Руссо, стане незамінним... місяцю... головою майбутнього кабінету міністрів.

— Франція з радістю прийме... — сказав він, окидаючи поглядом розставлені по кімнаті вітрини, немов шукаючи, чим би негайно віддячити фінансистові. — Нам треба буде зустрітись, і то якнайскоріше, — додав він.

— Гаразд, я люблю, щоб мої пропозиції приймалися швидко, — мовив Стрінберг.

Ну, і, звичайно, згода на випуск позики Шудлеровим банком — це таке питання, для вирішення якого досить самого лише підпису його превосходительства, і Стрінберг упевнений, що цей підпис буде поставлено протягом тижня.

Руссо зробив красномовний жест, мовляв, він усе розуміє.

— Це буде зроблено до нашої наступної зустрічі, — сказав він.

«У Стрінбергові, без сумніву, є щось геніальне, — подумав Шудлер. — Коли зустрічаються двоє геніальних людей, тут і позики для об'єднань, і урядова позика, — великі задуми і великі звершення... Яке щастя, що Руссо так сподобався Стрінбергові! Я добре зробив, що звів їх...»

Велетень раптом забув, що не треба випускати цієї фрази, яка, мов оса, дзижчала в його мозку.

— Яка приємна вийшла в нас зустріч, —

мовив він. — Ви розумієте, коли Адель, моя дружина, починала нездужати...

Ну, от він і висловився: йому здавалось, що він позбувся якогось великого тягара, проте почував себе трохи ніяково. Стрінберг, здавалося, не зрозумів, що він має на увазі.

І Ноель провадив далі:

— ...так от, у такі дні в неї з'являлася справжня манія порядку: вона змушувала перекласти всю білизну в шафах, почистити все срібло. Я завжди глузував з неї, казав: «Залиш це на післязавтра». А тепер, коли вона вмерла, я зрозумів, що жінки набагато організованіші за нас...

Він забув, навіть навів цю паралель; правда, спогад про дружину зворушив його, але він ніяк не міг збагнути, чому з самого початку сніданку йому здавалося, що про це неодмінно треба сказати.

Руссо багато випив і був такий задоволений і собою, і всім навколо, що йому не здалися дивними Ноєлеві слова. Він навіть спробував кинути дотеп:

— Ну, а ми, панове, навели сьогодні порядок у шафах Франції.

IV

Наприкінці дня в Анатолія Руссо розвіявся легкий туман благодущності, наслідок ситного сніданку, і міністр дещо обачніше почав обмірковувати сьогоднішні події. Він згадав тремтячу Ноєлеву руку і його дивні слова й подумав, що в Шудлера дуже стомлений вигляд. З другого боку, ця несподівана Стрінбергова пропозиція... далі, нелегко зрозуміти, що діється в головах цих двох людей.

Руссо подзвонив Сімонові Лашому й попросив його зайти до міністерства.

— О, дорогий Сімоне, — зустрів його міністр, — я хочу попросити вас, щоб ви зробили мені послугу... Один із фотографів вашої газети цими днями на благодійному святі захотів неодмінно зняти мене з молоденькими балеринками опери. Я розумію, це дуже мило... Але, зважаючи на деякі події й на ті важливі рішення, які мені найближчим часом, можливо, доведеться прийняти, я був би дуже вдячний вам, якби ця фотографія не з'являлась на сторінках преси.

Хоч Сімон із досвіду добре знав, що Руссо майже дві години із свого дорогоцінного робочого дня витрачає на докладне знайомство з тим, що про нього пишуть у газетах, на підготовку одних статей і заборону інших, на улепшування карикатуристів, проте, він подумав, що міністр запросив його до себе не тільки з цієї причини.

Про всяк випадок Сімон вирішив скористатися з цієї зустрічі й попросив підвищити на посаді одного інспектора з його виборчої округи.

— Добре, добре, — сказав Руссо, — пришліть потрібні матеріали Дюпеті із запискою на моє ім'я, і все буде зроблено.

Руссо встав, — годинник «Буль» саме продзвонив сьому («Номер два за інвентарним списком Людовіка XIV», — подумав він), підійшов до Сімона, фамільярно взяв його за лікоть і, підвівши до вікна, коротко розповів про те, що відбулося під час сніданку.

— Дорогий друже, — сказав він, — я без сумніву, покорив цього чоловіка, хоч його вважають неприступним і перед ним тремтить увесь світ. Він тепер буквально марить мною. Треба сказати, я йому надзвичайно точно і, мушу признатися, надзвичайно блискуче змалював ситуацію. Я ні про що не прохав його. Він сам зробив мені пропозицію, про яку я поки що не можу відкрито говорити, але це дуже й дуже солідна пропозиція... — Він трохи помовчав. — Ні, ви тільки подивіться! Яка краса, яка велич! — і показав на колонаду, де починали густішати сутінки. — Так от, — повернувся Руссо до перерваної теми, — мені хотілося б знати, що ви думаєте про становище нашого друга Ноеля і що, на вашу думку, зв'язує його із Стрінбергом.

— Але ж я про це нічого ніяк не відаю, — обережно і водночас цілком щиро відповів Сімон. — Мене цікавить тільки «Еко», це підприємство цілком незалежне, і я не маю ніякого відношення до банкових справ.

— Так, так, я знаю, — сказав Руссо, — але Шудлер довіряє вам, як не довіряв нікому в світі, навіть рідному синові. Постарайтесь поговорити з ним. Я прошу вас про це в його ж інтересах... і, можливо, ваших теж... — Руссо знову помовчав якусь мить. — Стрінберг запропонував мені позику, — тихо додав він, вибавляючи те, про що дав собі слово мовчати. — Яку я тільки захочу... Мені, розумієте, залишилося тільки назвати цифри...

Марнолюбство знову взяло в ньому гору над обачністю. Сімон знизав плечима.

— Так, любий мій Сімоне, — вів далі міністр, гордовито посміхаючись, і поклав руку на плече молодого депутата, — даремно ви мене зрадили!.. Так, так, я знаю, що кажу. Не треба було вам виставляти свою кандидатуру від іншої партії. Так ви тільки згаєте час. А коли б ви діяли спільно зі мною, то, може, незабаром, обійняли б посаду товариша міністра. А втім, це, мабуть, можна буде зробити будь-коли.

Впевнений, що він уже досяг вершини всіх почестей, Руссо пильно подивився на свого протеже.

— Отже, я на вас покладаюсь, — закінчив він. — Але все це залишиться між нами, так? Бачите, як я вам довіряю...

Сімон вийшов, глибоко замислившись, і попрямував до Марти Бонфуа. А та одразу ж подзвонила Роберу Стену.

«Робер», «голова фракції», один із «щирих друзів», які прикрашали полицку каміна, того вечора збирався до театру. Йому хотілось подивитися, поки п'єса ще не зійшла зі сцени, «цю крихітку, яку всі так хвалять, це нове Вільнерове відкриття».

— По-моєму, вона нічого не варта і, до того ж, у неї препогана вдача, — сказала Марта. — Мені здається, що Едуард стає все невибагливіший.

Голова фракції на другому кінці провода кинув солоний дотеп.

— Та ні-бо.. я ж тобі кажу: він стає все невибагливіший, — повторила Марта, дзвінко розсміявшись. — Робере, ти просто неможливий! Отже, ти зайдеш до мене після спектаклю, домовились?

Близько півночі голова фракції подзвонив біля дверей квартири на набережній Малаке.

Колишній коханець Марти був смаглявий, з високим чолом. На суглобах його тонких пальців морщилася шкіра — особливо це було помітно тоді, коли він тримав сигарету або писав. Адвокат з гучним ім'ям, чудовий політик, котрий уже не раз був прем'єр-міністром, Стен добре розбирався в обстановці й був надзвичайно культурною людиною; це давало йому змогу часто перемагати під час дебатів у Бурбонському палаці.

Робер Стен у накрохмалених манжетах, що виглядали з рукавів піджака, слухав Лашома, злегка нахилившись над бокалом з замороженим шампанським, яке він помішував паличкою із слонової кістки, щоб збити піну.

Марта Бонфуа дивилася на горбкуваті суглоби свого «щирого друга» трохи сумним і водночас ніжним поглядом.

— Так от, друзі мої, Руссо — йолоп. Щоправда, мені це давно відомо, — заявив Робер Стен, — і ти мав рацію, Лашоме, відмовившись іти за ним.

Лашом і Стен зверталися один до одного на «ти», як це заведено в парламенті, але трохи ніяковіючи й дотримуючись деяких нюансів: Стен завжди називав Сімона на прізвище, а Сімон називав Стена «головою».

Марта призналася, що вона не розуміє, як це одна людина, навіть така, як Стрінберг, може позичити Франції суму, яка

врівноважить її бюджет і допоможе відбудувати зруйновані міста.

— Справа в тому, що позику цю надає і він, і не він, — пояснив Стен. — Якщо цю операцію буде здійснено, то зробить це банковий консорціум, у якому Стрінберг грає головну роль і куди, очевидно, хоче ввійти і Шудлер... Запам'ятай гарненько, люба Марто, що в наші часи капіталізм базується на двох речах: по-перше, на так званому «контролі», тобто такому стані речей, коли певне акціонерне товариство потрапляє під повний контроль того, хто володіє лише десятьма-п'ятнадцятьма процентами акцій, а решта вісімдесят п'ять чи дев'яносто процентів у руках тисяч, а може, навіть десятків тисяч зовсім безпорадних людей; і, по-друге, на тому, що певне акціонерне товариство може володіти акціями іншого товариства, а отже, згодом і контролювати його. Якщо взяти, наприклад, Стрінберга, то йому не належать ті фонди, що ними він розпоряджається, як не належать ні рудники, ні доменні печі, ні лісопильні заводи, ні склади, ні кредитні товариства, які є основою його могутності. Але він усе це контролює. Він володіє десятьма процентами акцій десяти чи дванадцяти найбільших європейських компаній, а кожна з них у свою чергу контролює десять інших і так далі... Він схожий на сюзерена, який сидить на вершині піраміди васалів. Він міг би, коли б йому захотілося, карбувати монети, друкувати банкноти із своїм портретом і користуватися привілеєм екстериторіальності, яким, до речі, він користується, і то досить активно.

Стен замовк і подивився на Марту, чи не набрид їй. Та Марта Бонфуа володіла здатністю переконувати чоловіків, що вони геніальні, і вміла терпляче слухати їх.

— Але це все ж таки якимось протиприродно, — мовив Сімон. — Адже виходить, що ця могутність, з одного боку, ґрунтується на грошовому мішку, а з другого — на праці тисяч робітників, докерів, гірників...

— Ну, звичайно! — погодився голова фракції, знизуючи плечима. — Тому, якби я був у твоїх літах, Лашоме, і якби виходив сьогодні на політичну арену, то сів би не в центрі, а ліворуч од нього. — І він подивився на Сімона з деяким докором, як дивляться часом люди, що досягли вершини своєї кар'єри, на молодь, несхильну до традиційних функцій бунтарів. — Тільки не перебільшуймо, — вів далі Стен. — Грошовий мішок ми, звичайно, захищаємо в парламенті: це в наших інтересах і це наш обов'язок. Проте, якщо абстрагуватися, влада грошового мішка аж ніяк не викликає в мене до себе симпатії. Капіталізм став економічною системою боягузів. Адже при-

буток тут пов'язаний з величезним ризиком. На важелі влади завжди має лежати чиясь рука, і тільки-но одна рука випустить його, як за нього зразу ж ухопиться інша. Так уже повелося, що люди, здатні ризикувати, інакше кажучи, авантюристи, беруть гору над безліччю дрібних лякливих гравців. З ласки всіх цих людей, які хотіли розбагатіти, нічого не роблячи, або зберегти те, що вони мають, нічого не виробляючи, і з'явилися знамениті «пірати грошового мішка» та всемогутні фінансисти... — Він устав, підійшов до каміна, постукав по своєму портрету й сказав:

— Так, у ті часи я був молодий і непоганий з себе! — Потім обернувся, сперся обома ліктями на зелений мармур дошки каміна і, злегка нахилившись уперед, сказав: — Капіталізм приречений на загибель — в цьому можуть сумніватися тільки дурні; рано чи пізно все вмирає — цивілізації, народи, держави, релігії. Всякий привілей, за який люди не платять послугами або ризиком, кінець кінцем убиває тих, хто ним користується... Але скільки мине часу, перш ніж це станеться — то вже інше питання!.. Наприклад, у мене в тридцять років виявили хворобу серця, а от бачите — живу й досі...

У Стена був гарний голос, трохи самовдоволений, але теплий, співучий, говорив він неквапливо, зупиняючись, де треба. З того місця, де він стояв, йому добре було видно глибокий виріз Мартиноного пеньюара, облямований пишним рюшем.

— Боже, які гарні в тебе перса! — сказав він.

Ось про що розмовляли в цій із смаком обставленій, елегантній і затишній кімнаті троє людей, чий вплив, рішення і вчинки відігравали таку велику роль в імперії з населенням у сто мільйонів чоловік; вони тверезо мислили й розуміли вади свого часу, але не наважувалися продумати свої висновки, боячись, що їм доведеться осудити себе разом з тим суспільством, яким вони керують.

Могильники, які пройшли хорошу школу, тепер тільки несли до могили лад, котрому служили, обсипаючи його квітами, щоб від нього не дуже тхнуло гниллям.

— Так от, щодо Стрінберга, — провадив далі Стен. — Таких людей, як він, не можна назвати інакше, ніж поважними персонами великої ваги. На мою думку, вони не вкладаються в рамки поняття «фінансист». Операції, які вони здійснюють, належать уже до абстрактної математики, формальної логіки й деспотизму. Але себе вони бачать у романтичному світлі. Ти з цим згоден, Лашом? Авантюристи, які дорвалися до диктатури, але надто швидко відірвалися од

реального ґрунту, щоб устигнути створити династію, і надто закохані в себе, щоб створити її, стоячи понад законами, милуючись своєю могутністю, вони втрачають зв'язок з реальністю і забувають, що їхній величезний вплив, — я вдаюся приблизно до того ж образу, яким щойно користувався ти, — базується на обмолоченій пшениці, на виплавленому металі, на предметах, що переходять з рук у руки, на суднах, що можуть потонути або пливати порожнем, одне слово, на плодах людської праці й на людських потребах.

Зупинити Робера Стена вже було неможливо. Невгамовний базіка, він ніколи не втомлювався слухати себе й першої-ліпшої хвилини ладен був виголосити промову, в якій відчувався професіонал-адвокат, звиклий виступати на політичних зборах й ораторствувати.

Сімон ловив кожне слово «голови»: це був розум, вищий і ясніший, ніж його власний, і, стежачи за його роботою, Сімон збагачувався для своїх майбутніх виступів.

— І ось одного чудового дня, — провадив далі Робер Стен, — реальні фактори, що на них перестають звертати увагу ці поети грошового мішка, — перенасиченість ринків, непотрібність демпінгів, зниження купівельної спроможності, брак збуту для товарів, зростання безробіття, революція, неврожай у якій-небудь частині світу, а також заздрість конкурентів і нетерпіння підлеглих, — несподівано вибивають у них з-під ніг ґрунт, і вони летять сторчма з висоти своїх паперових пірамід. Так куля, влучивши в голову поета, назавжди припиняє його роздуми про безсмертя. В мене є серйозні підстави гадати, що Стрінбергові теж загрожує така катастрофа. І коли таке трапляється, люди здивовано кажуть: «Як же це могло статися?» Тим часом як це наперед було визначено долею. Тепер він має намір повторити те, що вдалося йому на початку його кар'єри. Як ти гадаєш, чому Стрінберг так хоче втягти в цю справу Шудлера? Тому, що це він, Стрінберг, створює славнозвісні об'єднання, бо одночасно з ними можна створити споживчі кооперативи, яким він зможе збути продукцію підприємств, що перебувають під його контролем. Сподіваюсь, ти розумієш цю механіку... Так ось, коли головнокомандуючий приймає командування військами й водночас хоче виконувати обов'язки лейтенанта, треба чекати поразки... Ну, а Шудлерові на схилі віку, коли голова його працює не так уже й добре, заманулося стати Стрінбергом. — Стен на мить замовк, щоб допити своє вино. — Якщо хочете знати мою думку, — закінчив він, — то становище і Шудлера, і Стрінберга дуже кепське, і той і той

сподіваються налагодити свої справи за рахунок другого. Різниця тільки в тому, що Шудлер покладається лише на Стрінберга, а Стрінберг — на шість чи сім Шудлерів. В результаті краху зазнають обидва, а разом з ними і цей дурень Руссо.

Була вже друга година ночі; Робер Стен припав довгим поцілунком до Мартиної руки й пішов. Лашом для годиться теж вийшов разом з ним. На набережній голову фракції чекала машина; шофер, який куняв у ній, прокинувся, тільки-но вони підійшли.

— Іди, дорогий Лашом, — сказав Стен Сімону, — повертайся до неї, до нашої чарівної Марти. Не треба ховатися від мене... Я дуже радий за вас. Мені здається, вона щаслива...

Наступного дня Сімон Лашом подзвонив Анатолію Руссо й повідомив, що вчора він мав тривалу розмову з Ноелем Шудлером, після якої йому стало ясно: об'єднання потерпілих під час війни — справа така ж певна, як і Стрінбергова позика.

V

Адміністратор театру «Де-Віль» пані Летан стояла біля Вільнера в його кабінетіку й читала йому довгий список прізвищ.

Вільнер, нахилившись над планом свого театру, слухав, похитував головою і зрідка кидав яку-небудь фразу.

— Маркіза де Гетвіль?

— Два місця. Де хочете, але краще не в перших рядах.

— Барон Глюк?

— О, одне місце — та й то багато, вистачить і половини. Адже він такий маленький. Приставне! І то, якщо розсаджено вже всю критику. Але він однаково з'явиться, запросимо ми його чи ні.

П'єса, в якій Сільвена Дюаль грала другорядну роль Естер Могар, уже зійшла зі сцени. Її змінила нова п'єса «Купорос», у ній Сільвена виступала в головній ролі; Вільнер розподіляв місця на прем'єру.

То була досить делікатна справа, і він приділяв їй не менше уваги, ніж режисурі. Він умів розкидати захоплених глядачів по різних кінцях залу, підсадити коханця до подружжя, дати місця жінкам з гарними грудьми у першому ряду балкона, а головне — головне задовольнити директорів газет та визначних критиків, — у цьому з Вільнером ніхто не міг помагатись.

— Пані Егерлен?.. А чому це вона стоїть на літеру «Л»? — здивувалася пані Летан.

— Ви ж самі добре знаєте, чому: вона була коханкою де ла Моннері, а потім Лашома. Викресліть: вона втратила для нас

інтерес! У неї ж тепер немає ніякого коханця. — Вільнер випростався, розвів руками й вирік: — *Sic transit gloria mundi...*¹ І пані де ла Моннері теж викресліть, — додав він. — Самі розумієте: вона стара вже й глуха. А три ряди, які ми залишили для глухих, уже повні.

Щоразу, коли в театрі Вільнера йшла нова п'єса, у списках викреслювалось кілька імен — «живі небіжчики», як казав він, — і натомість з'являлись «нові світила», по яких неважко було простежити звивистий шлях слави в Парижі за останні сорок — п'ятдесят років.

— Ага, мало не забув! — вигукнув Вільнер. — Барон Шудлер запевнив мене, що Стрінберг ні разу в житті не був у театрі. Дайте їм літерну ложу праворуч. Звідти не дуже добре видно, зате їх побачить уся публіка.

В цю хвилину до кабінету ввійшла Сільвена, збуджена, схвильована, щаслива, в голубому жакеті, облямованому хутром чорнобурої лисиці. Вона дуже нервувалась, це ж бо не жарт — перша велика роль.

— Едуарде, серденько, — мовила вона і заговорила, наштотхнувшись на Вільнерів холодний, злий погляд.

— Даруйте, дорогий метр, — виправилась вона і зробила легкий реверанс. — Скільки ти даси мені місць для моїх друзів?

— Жодного! Не дам нічого.

— Як це жодного? — вирвалось у неї.

— Жодного місця! — повторив Вільнер. Мені твої друзі ні до чого — це я їм потрібен, а не вони мені.

— Ну, звичайно! Зате тобі потрібні всі твої колишні коханки.

— Ну, ну! — Вільнер дратувався дедалі більше. — У залі буде мінімум десять чоловік, з якими ти спала, отож можеш не сумувати. І останній серед них, звичайно, я...

— Погань, — процідила крізь зуби Сільвена.

Але в її тоні відчувалося скоріше захоплення, ніж досада; то була своєрідна форма ніжності. Щоразу, коли Сільвена хотіла збунтуватися, Вільнер одним ударом лапи притискав її до землі, і їй хотілося вкусити і водночас лизнути цю лапу.

Вільнерові сказали, що прийшли театральні хронікери, яким він, мов міністр конференцію преси, призначив колективну зустріч. Маленький кабінетик заповнили журналісти й фотографи. Пані Летан скромно відійшла в куток. Протягом кількох хвилин у кімнаті раз у раз спалахували блискавки, тільки без грому. Старий Юпітер випинав груди колесом, супився, поблажливо

¹ «Так проходить земна слава...» (лат.).

усміхався або вдавав, що гнівається, в той час, коли навколо мирно сичав магній. Було зроблено знімки: «Едуард Вільнер стоїть», «Едуард Вільнер за письмовим столом», «Едуард Вільнер, відхиливши порт'єру, стоїть біля вікна, дивиться на Париж і розмірковує...»

— Прошу вас іще раз, пане Вільнер, для журналу «Вог»... Прошу вас, метр, у профіль, для «Комеді»...

Удавши, ніби вона хоче взяти на письмовому столі запальничку, Сільвена підійшла до Вільнера: їй кортіло сфотографуватися разом з ним. До цього її спонукало не тільки марнолюбство, а й сентиментальність. Та драматург злегка відштовхнув її своєю великою рукою, буркнувши:

— Одіди, гримаснице! Ти зніматимешся на сцені разом з іншими акторами.

Сільвена глибоко образилась на нього.

Потім Вільнер відповів на запитання хронікерів і розповів зміст п'єси. «Купорос» — це гроші, які, наче купорос, доля кидає людям у вічі і від яких розпадається все — почуття, любов, сім'я, кінець кінцем гроші занапащають навіть тих, хто ними володіє. Дія п'єси відбувається в родині банкіра.

— Що ж до виконавців, то я дуже радий, що головну жіночу роль гратиме молода актриса, яка вже виступала в моєму театрі, але, мені здається, по-справжньому розкриває себе тільки в цій п'єсі.

Він наче не помічав, що Сільвена стоїть у цей час за кілька кроків від нього.

Молодий журналіст, шукаючи чогось свіжого й оригінального, відійшов із Сільвеною вбік, і там вона, манірячись, відповідала на його запитання.

— Мгм... Так... Еге ж... Я працюю в театрі вже вісім років... так, я почала дуже рано. Я грала у «Вар'єте», в «Ар»...

В міру того, як Сільвена віддалялась од початку своєї кар'єри, тон її ставав упевненіший, вона називала дати, прикрашала факти.

— Але тільки тоді, як я почала працювати з Едуардом Вільнером, перед котрим я схиляюсь і котрому безмежно вдячна, — вела вона далі, скоса зиркаючи на тирана, — я по-справжньому зрозуміла, що таке театр. Я багато чим завдячую йому... ну, і, звичайно... особливо вдячна за те, що він доручив мені чудову роль Емми в «Купоросі». Я зроблю все можливе, щоб не зіпсувати її.

Незважаючи на всю банальність того, про що вона говорила, Сільвена була схвилювана.

Вільнер крадькома стежив за молодою актрисою і, почувши кілька уривків її фраз, подумав: «Нікчемна дурепа!»

Сільвена помітила його суворий, докірливий погляд і, — так було завжди, коли вона ловила на собі цей погляд, — радість її погасла. «Чим же я знову завинила перед ним?» — подумала вона.

Сільвена вже страшенно набридла Вільнерові. Все, що раніше здавалося йому в ній чарівним, свіжим, стало тепер Вільнерові огидне.

Він підраховував, скільки часу залишилось йому до повної старості й скільки нових жінок він зможе ще відкрити, пізнати, покохати. Набридлива, мов оса, Сільвена заважала йому шукати цих незнайомих жінок, ці останні іграшки, цю останню розвагу, яка могла скрасити його старість.

Та все ж таки він дозволив молодій актрисі прилипнути до нього, мов лишай, і, крім того, вона потрібна була йому для п'єси. Вільнер змарнував на Сільвену багато часу і мало грошей, він не належав до тих, хто здатний розтринькати свої капіталоукладення.

— От бачите, моя вірна Летан, — сказав він адміністраторці, — я ніколи не зраджую тих, хто прихильно ставиться до мене.

Журналісти вийшли з кабінету.

— То як же... мій великий Едуарде... Ти, звичайно, даси мені з десяток місць? — запитала Сільвена.

— Я тобі вже сказав: ні! — відрубав Вільнер. — Нехай твої дружки беруть квитки! І взагалі забирайся звідси, негайно. І заткни свою пельку. Ти нікчема. І існуєш тільки завдяки мені, схочу — і розчавлю тебе! Запам'ятай: «Я тебе породив, я тебе і знищу!» Хто це сказав? Я чи Есхіл? — І він тихенько підштовхнув її до дверей. Потім повернувся до свого крісла, зітхнув і, сівши в нього, на кілька секунд замислився. — Кінець кінцем, — мовив він, дивлячись на адміністраторку, але не бачачи її, — один і той самий фатум спершу штовхає коханців одне до одного, а потім роз'єднує їх. — Трохи подумавши, Вільнер узяв свою записну книжку. — Те, що я сказав, готовий сюжет для п'єси... — додав він і повернувся до своїх справ: — Отже, Летан, скільки душ буде у нас на вечері після генеральної? Шістдесят, сімдесят... По три келихи шампанського на кожного. Не більше. Адже завжди знаходиться хтось такий, що не п'є... Тепер вам залишається підрахувати, скільки потрібно пляшок шампанського, якщо в кожній із них вісім келихів.

Закінчення в наступному номері

З французької перекладали
Т. КУДРЯВЦЕВА та М. ЛУК'ЯНИЧКОВА

На горі Серро цвітуть квіти алое. А вдалині — бухта, порт і саме місто Монтевідео.

КАРРАСКО І «КАНТЕГРІЛЕС» МОНТЕВІДЕО

У каламутних олов'яно-сірих водах затоки Ла-Плата відбиваються контури Монтевідео — столиці східної республіки Уругваю. На невисокій горі Серро, яку сотні років тому вперше помітили іспанські мореплавці, на великих свіжо-зелених кущах алое яскраво рожевіють стрункі піраміди квітів. Золотисті плоди мандаринів, лимонів і апельсинів важко звисають з тугих гілок дерев.

У цьому далекому і цікавому місті побувала минулого року океанографічна експедиція Академії наук Української РСР, яка мала в своєму розпорядженні спеціальний корабель «Михайло Ломоносов». Зайшов він в Монтевідео для поповнення запасів пального, продовольства і води.

Червень. Але темні важкі осінні хмари дуже часто закривають сонце. В Південній Америці, як і в усій Південній півкулі, зараз зима.

О цій порі року з Патагонії сюди дмуть холодні небезпечні і сильні вітри «памперо». Їх супроводжують різке зниження температури й імла, яка затягає увесь обрій.

Але Монтевідео розташоване в субтропічній зоні; тут клімат м'який і теплий, через це столицю Уругвая часто називають «південноамериканською Ніццою».

Незважаючи на те, що Уругвай — країна дуже розвинутого скотарства, майже третина її населення живе в Монтевідео. Тут зосереджена переважна більшість промислових підприємств, зайнятих, в основному, переробкою сільськогосподарської сировини.

В Уругваї налічується п'ять великих сучасних м'ясоконсервних комбінатів, а також кілька невеликих. Ми побували на м'ясохолододобойні «Насіональ», на околиці Монтевідео. Це одне з небагатьох державних підприємств Уругваю. Воно розташоване на низькому березі Ла-Плати. На підступах до нього завжди чути цокіт копит, завжди стоять хмари пилу... Скотарі-гаучо, верхи на високих конях, переганяють з прерій до загонів комбінату великі стада худоби. Там, за дротяною огорожею, корови та вівці по кілька днів чекають своєї черги...

Біля входу до м'ясохолододобойні молодий уругвець продає робітникам прогресивну літературу. Серед різноманітних видань на роз-

кладці ми побачили журнал «Радянський Союз» та деякі твори радянських письменників, перекладені на іспанську мову.

Представники адміністрації дуже люб'язно показали нам комбінат і детально ознайомили з його роботою. М'ясохолододобойна «Насіональ» споруджена ще в 1914 році. Нещодавно вона була модернізована, а виробничі приміщення розширені. Велика кількість продуктів експортується за кордон. Ми спостерігали, як сотні світло-рожевих заморожених туш, акуратно загорнутих у марлю, вантажили біля причалів комбінату на барки, які відвозили їх у порт, на океанські транспорти. Щодоби комбінат переробляє 1500—1800 голів худоби. Для країни м'яса, якою є Уругвай, це не дуже багато. Не кращі справи і на інших м'ясохолододобойнях. З кожним роком експорт м'яса зменшується. Важко конкурувати з великими фірмами США, які поступово захоплюють традиційні ринки збуту уругвайського м'яса.

У день ювілею пам'ять Хосе Артигаса вшановують покладанням вінків і живих квітів до його величного пам'ятника. На почесній варті завжди юний гвардієць.

Навпроти урядової трибуни вишикувались дівчата в білих святкових халатиках з державними прапорами Уругваю в руках.

Учні школи, що носить ім'я Хосе Артигаса, співають під час демонстрації національний гімн.

І, внаслідок цього, в країні зростає дорожнеча, збільшується кількість безробітних, тимчасових та сезонних робітників. Тільки за один квартал минулого року, за свідченням преси, прожитковий мінімум тут зріс на 15 процентів.

М'ясо... Важко уявити, як можуть уругвайці прожити без нього хоча б один день. У Монтевідео сотні великих і маленьких ресторанів, кафе, барів і так званих парижяд. І в кожній без винятку парижяді вам можуть приготувати десятки смачних національних м'ясних

страв з екзотичними назвами: осадод, чурраско, чорісо, чінкулін, морсіжа та інші. М'ясо завжди тільки свіже, сьогоднішнього забоя. Смажать його на спеціальних ґратках, що по-іспанськи зовуться «паріжа». До м'яса подають національний напій — мате.

А от риби в Уругваї дуже мало. Незважаючи на те, що із сходу і з півдня Уругвай омивають океан і затока Ла-Плата, промислове рибальство тут мало розвинене. Уругвайці взагалі не люблять риби, у них панує культ м'яса.

У Монтевідео особливо різуче впадають в око соціальні контрасти, притаманні багатьом містам Південної Америки.

За золотисто-білими пісками

Учасники демонстрації на честь 200-річчя з дня народження Хосе Артїгаса заповнили центр міста.

пляжу і бетонною смугою широкого шосе стоїть масивна кам'яна будівля оригінальної архітектури. Вона нагадує велетенський океанський лайнер, що чомусь опинився на березі. Тут розмістилися фешенебельне казино, першокласний ресторан і найдорожчий в місті готель. Це своєрідні ворота до ари-

стократичного приморського кварталу Монтевідео — Карраско. Розкішні, оповиті ніжною зеленню вілли і особняки (так звані «кантегрїлес») багатіїв і державних чиновників; посольства, місії і представництва різних країн. За невисокими парканами — басейни, тенісні корти, майданчики для гольфа, автомашини найновіших моделей. Розкидисті крони евкалиптів, ажурні віяла пальм, декоративні кущі і дерева, безліч квітів. Тиша, добробут. Тут живуть «сильні світу цього».

А ось інша околиця Монтевідео. Район іподрому Мароньяс. Вулиця Апарісіо Саравія. Цілі квартали жерстяних халуп і напівзруйнованих хатинок, зліплених із старих ящиків, бляшанок. Ці халупи теж іронічно називають «кантегрїлес». Зграї голодних собак, брудні діти, грязюка, сморід... Коли сам не побачиш цього, то важко навіть повірити, що в таких умовах можуть жити люди. А тут мешкають сотні сімей бідних і знедолених! Лише останнім часом муніципалітет розпочав будівництво бараків, куди потроху переселяються ці нещасні.

Соціальну нерівність тут можна помітити навіть на кладовищі. Багатих ховануть у склепах, або в окремих могилах у центральній частині кладовища, де ростуть вічнозелені дерева і безліч квітів. Тут же стоїть крематорій і поруч — стіни з нішами для встановлення урн. Небіжчиків-бідарів, родичі яких не мають грошей на пишне поховання, замувають разом з трунами в спеціальні бетонні труби, а потім складають ці труби штабелями в глухих закутках кладовища. І на тому світі бідні залишаються бідними.

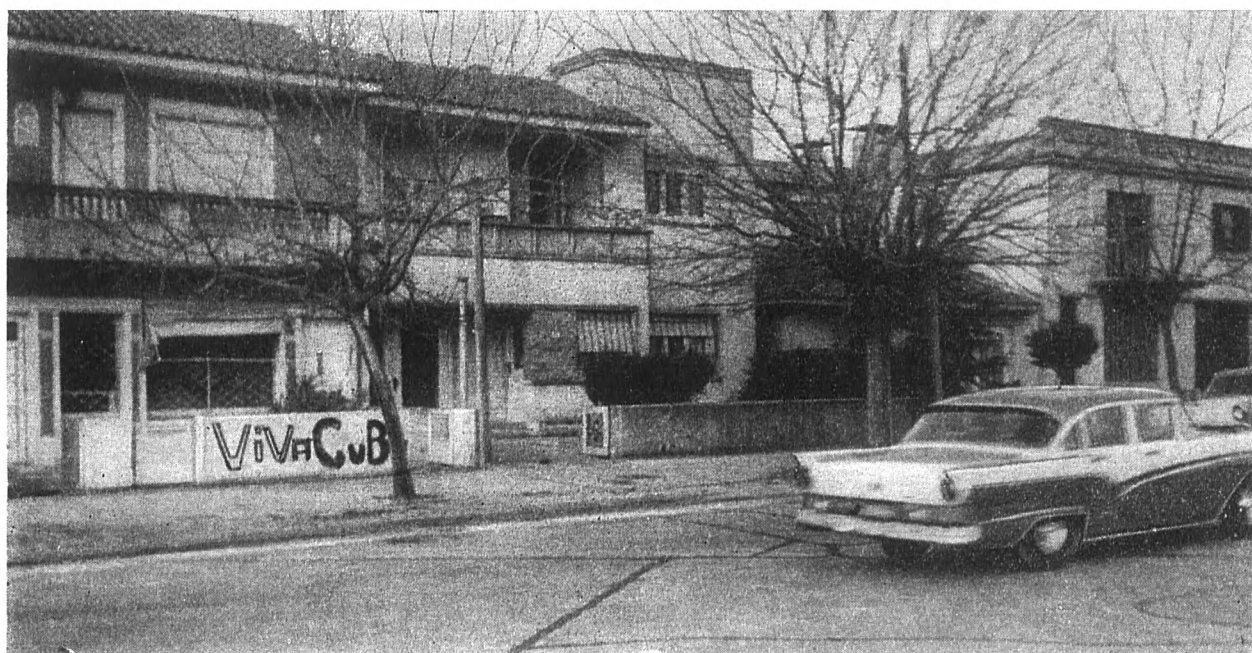
Вдзовж набережної на центральному міському пляжі Посітос височіють багатоповерхові сучасні красені-будинки. Побудували їх спритні ділки за рахунок великих прибутків, одержуваних від поставок м'яса під час війни в Кореї.

Але пристойна квартира в Уругваї практично неприступна робітникам. Його середній місячний зарплаток — 1200—1500 песо, а плата за більш-менш пристойну квартиру становить 1000—1200 песо на місяць.

В Уругваї є закон, за яким власник будинку не має права збільшувати квартплату, призначену раніше, при здачі приміщення. Але цей закон порушується і квартирна плата в Монтевідео непомірно швидко зростає.

Архітектура міста досить різноманітна, кожний район характеризується своєрідним, інколи навіть дещо сумбурним ансамблем.

Поступово розростаючись, місто вже давно переступило свої історичні межі. Протягом багатьох десятиріч забудовувалися нові квартали, прокладалися широкі прямі вулиці, одягалися в граніт і бетон

Трудящі Уругваю щиро солідаризуються із своїми кубинськими братами. На деяких будинках і парканах Монтевідео можна побачити написи: «Viva Cuba!».

набережні Ла-Плати. Зараз нова частина міста — це прекрасні сучасні авеніди і бульвари, площі і парки, сквери і пам'ятники, хмарочоси і реклама, реклама, реклама... Авеніда 18 липня — центральна торговельна вулиця, яка вночі являє собою безмежне море різ-

нобарвних вогнів. З півночі на південь перетинає місто багатокілометровий бульвар Хосе Артїгаса.

Чудові парки, добре обладнані пляжі, яхтклуби і майданчики для гольфа дуже прикрашають місто.

Тисячі автомашин з великою швидкістю мчать вулицями Монтевідео. Ніхто з водіїв не дотримується правил руху. Однак поліція не звертає на це уваги. Автомобіль—

Невтомні скотарі-гаучо переганяють худобу з далеким прерій на м'ясохолодобойні Монтевідео.

Мужність усіх моряків, що загинули в боротьбі з водною стихією, символізує цей пам'ятник, встановлений на набережній Ла-Плати в районі Карраско.

приватна власність. Які ж можуть тут бути правила?!

Світлофори встановлені тільки на найбільш поживавлених перехрестях. У Монтевідео кожні 15 хвилин реєструється автомобільна пригода.

Діловий центр зосередився в старому місті, яке раніше було обнесене кріпосною стіною. Тут розміщені банки, контори, представництва різних фірм, портові установи.

Недалеко від площі, де встановлено монумент засновнику Монтевідео — Бруно Маурісіо де Сабала, знаходиться старовинний кафедральний собор і будинок перших Народних зборів Уругваю — кабільдо.

В районі старого міста розташований, по суті, єдиний в Уругваї великий, добре обладнаний порт — морські ворота країни. Через нього проходить переважна частина продукції, що вивозиться за кордон. Сюди з-за океану прибувають верстати, машини, автомобілі, устаткування для промислових підприємств, товари широкого вжитку. В порт заходить багато торговельних і пасажирських суден, які йдуть з Європи і Африки в тихоокеанські країни. Налагоджено регулярні рейси між Монтевідео і Буенос-Айресом та іншими пор-

тами Атлантичного узбережжя Південної і Північної Америки, Африки і Європи.

Поблизу порта безліч вузьких вулиць, старих будинків, маленьких крамничок, напівосвітлених барів і парижяд.

Здається, що в жодному місті світу немає таких забруднених вулиць, як у Монтевідео, навіть на центральних авенідах урні ніде не помітно. У кафе, барах, ресторанах рідко можна побачити на столиках попільничку. Все кидається на підлогу, асфальт. Кожну ніч місто старанно прибирають, вимивають, вичищають, дезинфікують. А вранці... знову летять під ноги зім'яті папірці, недокурки. Це теж традиція.

* * *

Розповідаючи про Монтевідео, ніяк не можна обминути футбол. Адже майже всі без винятку уругвайці пристрасні любителі цієї гри і дуже кваліфіковані болільники. Свою країну вони вважають однією з найсильніших футбольних держав світу. В Монтевідео є дві добре відомі команди, які пред-

Урок російської мови в Інституті Уругвай — СРСР.

Волільники на футбольному матчі між уругвайською командою «Насіональ» і аргентинською «Еспаньоль». Прикро, бо ж програвать уругвайці!

ставляють Уругвай на міжнародній футбольній арені. Це «Насіональ» і «Пеньяроль».

Є також футбольні команди... монахів. А нещодавно в Монтевідео виступала жіноча футбольна команда.

Основні футбольні баталії в уругвайській столиці відбуваються на центральному стадіоні «Сентенаріо», який вміщує близько 100 тисяч глядачів. Він розташований поблизу одного з найкрасивіших парків міста Батльє-і-Ордоньєс. Тут також встановлено унікальний за своїм архітектурно-композиційним оформленням монументальний пам'ятник кареті — найстарішому виду транспорту в Уругваї.

Стадіон відкрився 18 липня 1930 року під час святкування сторіччя з дня проголошення Уругвайської республіки. Зовнішній вигляд стадіону непривабливий. Сірий цемент і нештукатурена цегла. Футбольне поле відділено від трибун

дою, адже уругвайські болільники — люди дуже темпераментні...

Нам пощастило бути присутніми на зустрічі команд «Насіональ» (Уругвай) та «Еспаньоль» (Аргентина). Стадіон був не дуже заповнений глядачами. Болільники пояснили це відносно холодною погодою і святкуванням ювілею Артїгаса. Обидві команди грали дуже красиво, елегантно, без грубощів, майже не порушуючи правил. Аргентинці показали високу техніку і заслужено перемогли. На трибунах під час матчу продають підсмажені сосиски, гарячу чорну каву, кока-колу, сигарети.

Розповідають, що після грізних футбольних баталій тут інколи відбуваються... дуелі між болільниками — прихильниками різних команд. Як це не дивно, але в Уругваї й досі неофіційно існують дуелі. Нерідко вони виникають на політичному ґрунті. Так, член провінціального муніципалітету — жінка викликала на дуель за словесну образу значного державного діяча. Їх, однак, вдалося помирити без пострілів. Але про цю справу довго ще писали деякі, очі до сенсацій, уругвайські газети.

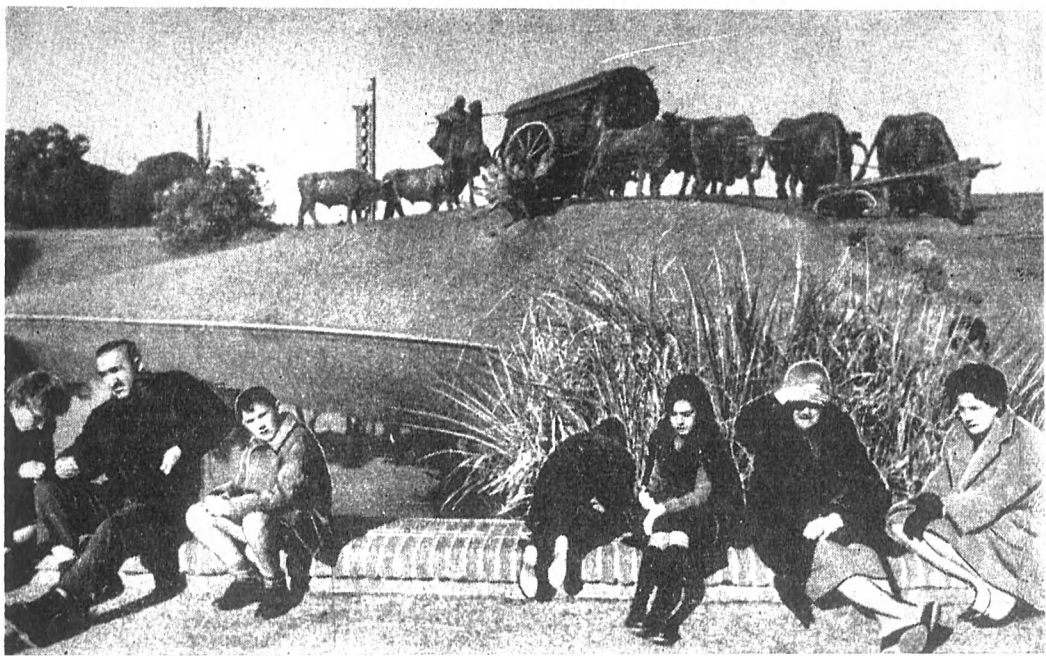
* * *

Проте, футбол футболом, а життя уругвайців все більше сповнюється напруженою політичною боротьбою, гострими класовими сутичками. Трудящі уругвайці об'єднуються і згуртовуються для виборення своїх прав.

Найбільш масовою і популярною демократичною організацією широких кіл трудящих та інтелігенції є Лівий фронт визволення (скорочено FIDEL), який веде боротьбу за соціальний прогрес країни. Слово FIDEL співзвучно з іменем вождя кубинської революції Кастро, якого дуже поважають і щиро підтримують уругвайські трудящі. До Лівого фронту визволення вхо-

для глядачів колючою дротяною огорожею і бетонним ровом з во-

Не відразу розумієш, що це скульптурна група з бронзи, а не живі погонічі з волами. Пам'ятник встановлено на честь перших поселенців Уругваю.

дить і Комуністична партія Уругваю, яка користується великим авторитетом у країні.

Трудащі Монтевідео провели великий політичний одноденний страйк і маніфестацію, на знак протесту проти підступів реакційних сил, які готували антидержавний заколот на зразок бразильського військового перевороту. Того дня в уругвайській столиці не працював міський транспорт, не відкрилося багато магазинів, ресторанів, барів, кафе. На завжди гомінких вулицях було якось незвично безлюдно і тихо...

Саме в ті дні країна готувалася до святкування 200 роковин з дня народження Хосе Артїгаса — національного героя Уругваю. І трудащі показали, що вони пильно бережуть і активно відстоюють закладені ним волелюбні традиції.

За рішенням Всесвітньої Ради Миру, двохсотрічний ювілей Хосе Артїгаса широко відзначався не тільки в Уругваї, а також в багатьох інших країнах Латинської Америки.

Газета Уругвайської компартії «Ель популар» присвятила цілий номер матеріалам про життя і діяльність Хосе Артїгаса. Вона нагадала про те, як 1810 року Артїгас очолив народні маси провінції Орієнталь (нинішня територія Уругваю) у боротьбі проти іспанських колонізаторів. Це повстання сколихнуло весь південноамериканський континент. Воно носило антифеодальний і демократичний характер і мало за мету визволення країни від чужоземного гніту, завоювання незалежності. Артїгас був великим революціонером свого часу.

Тисячі людей зібралися на площі Незалежності в центрі Монтевідео, де відбувалося святкування і ювілейні церемонії на честь Артїгаса. Першими в колоні демонстрантів йшли школярі — дівчатка й хлопчики в учнівській формі. Потім повз трибуну пройшли студенти, представники організації і установ. У військовому параді взяли участь всі роди військ уругвайської армії.

Зустрічі з уругвайцями, серед яких члени експедиції провели чимало цікавих годин, переконали нас в тому, що це працьовитий, гостинний і відвертий народ. Його щирі симпатії і величезний інтерес до країни Рад, до нас, радянських людей, ми завжди відчували під час зустрічей і бесід з робітниками і службовцями м'ясохолодильної «Насіональ», солдатами обслуги маяка і військово-історично-

Велика фігура Хосе Артїгаса на центральній артерії Монтевідео — авеніді 18 липня — вже не є пам'ятником. Власники універсагу «Лондон—Париж» у такий спосіб рекламують свій магазин.

го музею на горі Серро, професорами, викладачами та студентами факультету гуманітарних наук університету, журналістами, перехожими на вулицях, мешканцями халуп — «кантегірілес», болільниками на стадіоні та іншими жителями Монтевідео.

Важливу роль у зміцненні і розвитку радянсько-уругвайських відносин відіграє Інститут культури Уругвай—Радянський Союз (ICUS). Він об'єднує наших друзів — представників уругвайської інтелігенції, робітничого класу, студентства і багатьох інших людей, які дуже цікавляться і постійно слідкують за життям нашої країни. Члени Інституту регулярно знайомляться з досягненнями СРСР в галузі економіки і науки, літератури і мистецтва, охорони здоров'я і освіти, промисловості, сільського господарства тощо.

Президентом Інституту є відомий уругвайський композитор Альберто Соріано. Нам було дуже приємно познайомитися з цією симпатичною, сердечною і надзвичайно бадьорою, незважаючи на свій похилий вік, людиною. Музичні твори Соріано, особливо присвячені Артїгасу, добре відомі в Уругваї і за кордоном. Минулого року композитор приїздив до Москви, слухав там і виконання своїх творів у концертах. Але після повернення Соріано додому, його чомусь звільнили з роботи в найбільшому уругвайському театрі «Содре». За поновлення Соріано на роботі виступили прогресивні сили не тільки Уругваю, але й інших країн.

Великою популярністю користуються в Інституті гуртки по вивченню російської мови. В них під керівництвом членів Інституту — кваліфікованих викладачів — ентузіастів своєї справи вчиться багато дітей і дорослих.

Завжди людно в читальні великої бібліотеки, укомплектованої найрізноманітнішою літературою іспанською, російською, українською та іншими мовами. На полицях багато радянських видань: твори російських і українських класиків, сучасних радянських письменників і поетів, книжки для дітей.

В одному із залів розміщена чудово оформлена виставка, присвячена 150-річчю з дня народження великого українського поета-революціонера Тараса Григоровича Шевченка.

Інститут влаштовує лотерею, один з виграшів якої — поїздка до Москви.

Кожного вечора в Інституті збирається багато людей. В затишних приміщеннях вони обмінюються думками, знайомляться з новими радянськими і уругвайськими журналами і газетами, слухають музику або дивляться кінофільми. Випускається також цікава рукописна газета. Нам не раз довелося побувати у цих гостинних і люб'язних людей, друзів нашої країни по той бік екватора. Ми вдячні їм за увагу і щирість.

Т. ЛЕБЕДЕВ

Фото автора.

Ще не встигли зняти святкових прапорців на площі Незалежності, а чистильник взуття вже приступив до роботи. Заробіток казна-який, а жити треба.

МИСТЕЦТВО

ПИТИ ЧАЙ

Киото — одне з найцікавіших міст Японії. Розташоване в мальовничій місцевості на острові Хонсю, воно майже тисячу років було столицею країни. Тут збереглися чудові палаці і храми — зразки старовинної буддійської архітектури.

Та Киото славиться не лише своїми палацами, храмами й каплицями. В цьому місті виник і продовжує жити оригінальний «культ» чаю з складним і цікавим ритуалом, що прийшов у наші дні з сивої давнини.

Найдавніше, так зване «місце роздумів над чашкою чаю» — на перший погляд, звичайнісінький японський будиночок — і досі зберігся в одному з південних передмість Киото — Ямасаки.

Японський уряд вважає цей будиночок однією з найцінніших історичних пам'яток. Ця «чайна святиня» являє собою невеличку кімнату, застелену традиційними матрами. Двері до неї такі низенькі й маленькі, що гості можуть входити, а, точніше, вповзати сюди тільки навколішки, ніби віддаючи цим самим своєрідну шану скромній рослині з вічнозеленими листям. У такий самий спосіб потрапляв сюди й відомий японський завойовник Хідейоші. Адже саме для нього чотириста років тому збудував цю мініатюрну чайну його друг Сен-но-Сукі — відомий вчений свого часу, естет і покровитель мистецтв. Це він створив «філософські основи» своєрідного чайного культу.

Церемоніал пиття чаю, або «чаюно-ю», належить до релігійних обрядів однієї з буддійських сект — зен. Яка мала колись численних прихильників. Секта ця вважала споглядання «єдиним шляхом до пізнання вічних істин». Такі «роздуми за чашкою чаю» ґрунтуються на головних поняттях японської естетики — «уабі» (тобто, душевний спокій) та «сабі» (психічна дисципліна).

Ритуал цієї «містичної гірної напю» складається з кількох частин: дегустація чаю, певні рухи руками, що чергуються з довгими паузами, сповненими абсолютної тиші та спокою, обмін з партнером традиційними формулами звичливості. Тільки так, мовляв, можна опанувати свій дух, звільнитися від марних бажань, що лише заважають людині.

Сам творець релігії чаю — Сен-но-Сукі твердив, що досягнув цю «внутрішню красу життя». Проте, як свідчить історична хроніка, він посварився з могутнім Хідейоші. Не бажаючи загинути від руки свого колишнього друга, засновник «чайної етики» зробив собі характері. Його могилу, в храмі Дайтокуджі в Киото, прикрашає незвичайний камінь. Коли дме вітерець, цей камінь шумить, наче вода перед кипінням.

У сучасній Японії стародавній чайний культ перетворився на психотерапевтичну процедуру, що має заспокоювати людей, давати їм внутрішній відпочинок. На думку деяких лікарів, це має особливе значення в світі галасливої й гнітючої технічної цивілізації.

МАРКО КРОПИВНИЦЬКИЙ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

У листі до Михайла Старицького з Колодяжного Леся Українка в квітні 1894 року мріяла про часи, «коли наше слово зросте і зміцніє, коли наша література займе почесне місце поруч з літературами інших народів (я вірю, що так воно буде!», — тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправленому, дикому ще ґрунті», нащадки згадають й імена корифеїв українського та світового театру.

Гідно вшановують і поза Українською РСР 125-ті роковини з дня народження Марка Кропивницького, цього, за словами Максима Рильського,

Титана, що зламали вже літа,
Та молодим в очах він вироста.
...І думав я, і думав зал увесь
Про шлях його, де терен з лавром
сплівся,

Про подвиг многорічний,
що лишився
На вік віків, нетлінний і поднесь.
Давно життя минуло

старосвітське
І зник з землі Глитай, або ж
павук, —
Та знов, мов крила, міліони рук
Стрічають плеском ім'я —
Кропивницький.

До Києва надходять звістки про видання творів українського класика мовами народів СРСР та зарубіжних народів.

Чехословацький журнал «Словански пршеглед» поінформував про шеститомне зібрання творів Марка Кропивницького, яке видано в Києві.

В Югославії режисер Петро Різничов до річниці світового театру поставив у Руському Керестурі драму «Невольник» Марка Кропивницького за Шевченковою поемою «Сліпий». На Балканах добре пам'ятають султанську неволю після поразки сербів на Косовому полі ще в XIV сторіччі. Спектакль за п'єсою українського класика зворушив публіку. Рецензент Юлин Каменицький писав 12 березня 1965 року в керестурській газеті «Руске слово»: «Любить герой милу дівчину, а ще миліша йому мати Україна. Спектакль дійшов до серця й душі глядачів, бо відтворено на сцені уяву про героїчні часи, нат-

хнення людей, яким найважливішою за все була батьківщина». Газета відзначила Якимом Еделінським, що грав роль старого козака Василя Ковалю (у свій час її грав Марко Кропивницький), Ганчи Рацовой в ролі його дочки Ярини, Сільвестра Гачі, котрий виступив у ролі Степана.

Перед загальнопольським фестивалем національних меншостей у Польщі драматичний колектив у Перемішлі теж успішно поставив «Невольника», а в Яже-ні, Браневського повіту, підготували напровесні цього року іншу п'єсу Марка Кропивницького «Пошились у дурні».

Торонтська газета «Українське життя» писала про заборонену царською цензурою драму нашого ювіляра «Замулені джерела». Розповіла газета також про двадцятип'ятирічний творчий шлях театру імені Марка Кропивницького в Кіровограді.

Юрій НАЗАРЕНКО

ЩИРА РОЗПОВІДЬ ПРО ДРУЖБУ

Цей скромно виданий твір з трохи незвичайною назвою «Маруська» швидко зник з полиць паризьких книгарень, хоч появи його й не передувала гучна реклама.

Повість, про яку французи кажуть, що написана вона не словами, а кров'ю серця, створив Арман Тупе, колишній в'язень Рава-Руського табору військовополонених.

Цю документальну розповідь Арман Тупе присвятив своїм товаришам по спільній боротьбі, які разом з ним мучились у фашистській катівні.

Повість названа ім'ям простої української дівчини, ім'ям патріотки, яка самовіддано допомагала в'язневі табору смерті врятуватися від неминучої загибелі.

Арману Тупе — скромному фінансовому працівникові, члену спілки письменників — борців проти фашизму, довелося подолати чимало перешкод, щоб повість його побачила світ. Видавці не

хотіли публікувати його твір у такому вигляді, вимагали переробки перших розділів, в яких він викривав зрадницьку політику мюнхенців — політику, що призвела до поразки Франції.

Кілька років Арман Тупе заощаджував гроші із своєї скромної зарплати і нарешті зумів-таки на власні кошти видати свою повість, яка витримала вже кілька видань.

...1940 рік. Арман Тупе разом із своїми співвітчизниками з різних кутків Франції, зражені урядом Петена, поневіряються по таборах для військовополонених: Мюнхен, Кремс, Кайзерштейнбрук, Людвігсбург, Рава-Руська.

«Рава-Руська. Табір смерті, про тебе все вже сказано. Нас було вісімнадцять тисяч. Чотири-п'ять годин на день текла вода з єдиного крана. Пити її не можна було. Вода витікала з-під братської могили, де дев'ять тисяч радянських солдатів

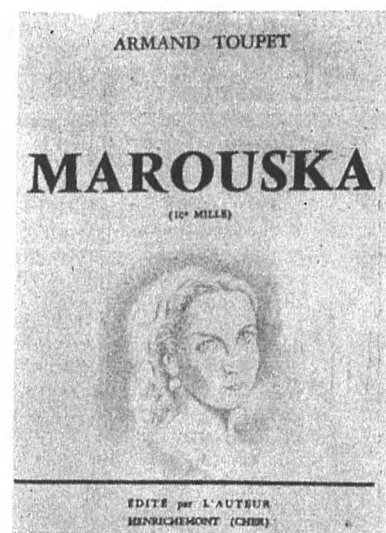
спали своїм останнім сном...»

Арману вдається втекти з табору. Чотири тижні блукає він по карпатських лісах, з останніх сил переборюючи голод і холод. Але врешті-решт у цій незнайомій країні Арман знаходить людей, простих селян, які, ризикуючи власним життям, діляться з ним останнім шматком хліба, допомагають. Йому в найтяжчу хвилину, коли, здавалось, тільки смерть може врятувати від небезпеки.

Маруська — це незвичайне для француза ім'я, Тупе почув його наче крізь сон, коли марив, виснажений хворобою й голодом.

Відтоді в маленькому селі Ридську, біля підніжжя Карпат, колишній військовополонений починає жити під ім'ям Франсіса.

Тут він знаходить друзів: Маруську, її матір, батька, Степана, який колись шукав заробітків на шахтах Франції, Станіслава, його дру-

жину Софію, всіх жителів села. Вони допомагають Франсісу видужати, і згодом він у лавах партизан розпочинає боротьбу проти німецьких окупантів.

Якось у неділю Франсіс з Маруською збирали в лісі хмиз, коли раптом удалині

залунали постріли, вибухи гранат. Вибігши на узлісся, вони побачили трагедію Ридська — цього карпатського Орадура. Есесівські кати розправлялися «з партизанським селом», з беззахисним населенням Ридська — з жінками, старими, дітьми; тих, хто виїлів після розстрілів, вони спалили живцем у маленькій церкві. Франсіс вирішує проби-

ратися на свою батьківщину разом з Маруською, яку палко кохає.

Але мрії не судилося здійснитись — сімнадцятирічна Маруська гине на одній із залізничних станцій біля Холма від кулі німецького вартового. Франсіс, завдяки щасливому збігові обставин, врятовується — йому вдається заховатися на паровозі, який відправляють на ре-

монт до Франції, в Шалон-Сюр-Марн.

Книжка Армана Тупе, пройнята теплими симпатіями до простих людей, написана щиро і жваво. Цей твір є новою сторінкою в історії дружби між радянським і французьким народами, дружби скріпленої кров'ю.

В. МАТВІШИН

м. Івано-Франківськ

КАЛЕНДОСКОП ВСЕСВІТУ

МЕДИЧНЕ ВІДКРИТТЯ. Журнал Медичної асоціації Англії вмістив статтю про психічні захворювання в країні, де сказано:

«Невротик — це той, хто будує повітряні замки. Дуже хворим слід вважати того, хто хотів би жити в них. Що ж до психіатра, то це той, хто збирає з таких пожилців квартплату...»

ВЕСЕЛА ПОСАДА. Дирекція цирку в місті Денвері (США), шукаючи робітника для догляду за хижими звірами, запропонувала такі умови:

«Оплата за згодою. Вдова і діти найнятого забезпечуються пенсією за рахунок дирекції цирку».

ФУТБОЛЬНИЙ ГОТЕЛЬ. До числа туристських атракціонів Бразилії належить готель «Футбол». Салони його мають назви «Швеція 1958», «Чилі 1962», «Англія 1966» — це все місця і дати минулих і, як сподіваються в Бразилії, майбутніх перемог бразильських футболістів. Обіди і вечери тривають тут 45 або 90 хвилин. Будять в готелі не голосом, не дзвоником, а судовим свистком. В меню готельного ресторану можна побачити «Каву а ля Пеле».

ЩЕ ОДИН КЛУБ. Місто Сан-Франциско, багате на клуби різних гатунків, збагатилося ще одним унікалом — «Лігою проти кіношумів». Ідеться про звичку американських кіноглядачів їсти під час сеансу цукерки, шарудячи при цьому паперовими обгортками. З цими порушниками тиші в кінотеатрах і збирається боротися новий клуб.

ВІДВЕРТА РЕКЛАМА. На дверях антикварного магазину Мелсона в Нью-Йорку висить плакат: «Ви можете купити у нас все те, що ваші дідуся та бабусі свого часу повикидали».

ЧЕМПІОН ЗУБНОЇ ШІТКИ. Вісімнадцятирічний канадський студент Тон Річардс встановив новий рекорд: він чистив собі зуби 31 годину, 31 хвилину і 31 секунду. На запитання, що він побажав би після такого досягнення, Річардс відповів: «Нову зубну щітку».

ПОЖАРТУВАВ. Один американський журналіст вирішив повторити досить старий жарт і послав в Сан-Франциско шести відомим бізнесменам телеграми такого змісту: «Все розкрито, вживайте заходів». Троє з тих бізнесменів одразу ж залишили США.

ТЕОДОЗІЯ САПІНСЬКА-МОНКА

ПАРТИЗАНСЬКІ БАЛАДИ

Того пам'ятного для мене серпневого ранку 1943 року жандарми нагрянули зовсім несподівано. Наша хата стояла на узліссі при дорозі, і обшук почали саме з неї.

Кілька німців підбігло до обори, кілька — до стодоли, решта вдерлися до хати.

— Немає, панове, нікого, — розвела руки мама.

Та жандарми відштовхнули її од буфета й почали викидати все з полиць. Бляшані миски з дзенькотом котилися по підлозі.

Один з непроханих гостей, у якого з-під насунутої набакир шапки вибивався рудий чуб, розпоров багнетом перину. Пір'я знялося під стелю.

На шафі в другій кімнаті стояв кошик з яйцями, які мама збирала, щоб купити нам із сестрою Геленкою черевики. Жандарми задоволено зареготали. Забрали кошика й пішли.

Мама відразу ж заходилася зашивати перину, а ми з Геленкою — ловити пір'я. Батько був ще на подвір'ї, коли вдерлася нова група жандармів. Знову перевернули все в хаті догори ногами. Того ранку у нас зробили щось із п'ять таких обшуків.

А опівдні наш Бурек знову люто загавкав. Я озирнулася — з лісу йшли німці, цього разу вже солдати, а не жандарми. Вони посідали у холодку під каштаном і загерготили по-своєму. Раптом один з них підійшов до мене, протираючи на ходу ганчіркою

ВСЕСВІТ згадує нагадує

якусь металеву деталь. Показуючи рукою на цеберко з молоком, ніби він хотів напитися, солдат зашепотів до мене по-польськи:

— Краще тікайте звідси, в цих лісах буде великий бій. Там партизани. Ми їхали на фронт, але вони підірвали залізничну колію.

— Звідки ви знаєте нашу мову? — здивувалася я.

Озирнувшись, солдат присів навпочіпки. Німці в цей час пішли на город рвати помідори.

— Я поляк із Сілезії. Мене силою взяли до війська. — Він вийняв фотографію.

— Це моя мати. Якби я не пішов на цю їхню війну, її б забрали в концтабір.

Авторка спогадів (ліворуч) з однією з учасниць руху Опору в Польщі.

Взявши цеберко, я налила солдатів у кухоль молока. Тоді випив кухоль за одним духом, уста витер долонею. Він був іще зовсім молодий.

— Що це? — спитала я в солдата, вказуючи на деталь, яку він тримав у руці.

— Замок від кулемета.

— Якби ти його загубив, твій кулемет не стріляв би. В лісі ж справжні поляки.

Солдат замовк і пильно подивився мені у вічі.

— Я мушу обороняти міст... — прошепотів він.

В цю мить з городу повернулися німці й побігли до річки. Солдат рушив за ними.

Раптом у лісі пролунав постріл. Потім другий, третій... Знялася безладна стрілянина. Я вбігла до сіней. Через віконце видно було дорогу. Німці просувалися до лісу, але якось неохоче, ховаючись за кожною сосною.

На шосе зупинилися три вантажні автомобілі й мотоцикли. Потім під'їхала чорна легкова машина. Раптом повітря здригнулося від страшного гуркоту. Уламки грузовиків, людські тіла злетіли в повітря. З легкової машини вистрибнув жандарм, побіг і раптом, замахавши руками, ніби намагаючись щось схопити, повалився у пісок.

Тут я помітила, що попід тином пробіг якийсь чоловік і сховався за нашою хатою, у соняшниках. Німці тікали в село. Раз по раз вибухали гранати, тріскотіли карабіни.

В цей час на подвір'я, відстрілюючись, забігло кілька партизанів. Один з них відчинив двері до сіней і крикнув:

— Де найкоротша дорога до мосту?

— Молодняком! — закричала я, а потім вибігла з хати й кинулася слідом за партизанами.

* * *

...Коли я повернулася додому, стрілянина вже віддалилася. Минаючи стодолу, я побачила, що батько копає під клунею яму. На землі поряд з ним лежало щось замотане в мішок. Батько швидко озирнувся й гримнув на мене:

— А ти чого тут? Ану, біжи краще подивись на шлях, чи не йде хто сюди.

Надвечір, коли було вже зовсім тихо, я намовила сестричку піти до лісу. Може, там є поранені?

Ми йшли, обережно ступаючи босими ногами по всіяній листям вогкій землі. Тут бій був найзапекліший: повно гільз, великі воронки від гранат. Поламані й прострілені гілки.

Зненацька до нас долинуло щось схоже

на зітхання чи стогін. Нам стало моторошно. Озираюсь — на горбочку під розлогим дубом хтось сидить. Обережно підходимо ближче. Бачимо — молодий хлопець. Дивиться на нас. Права рука в нього закривавлена, на сорочці також червоні плями.

— Вони... — шепоче хлопець.

Роздивляємось на всі боки — чи нема когось поблизу.

— Давай заберемо його, — кажу я до сестри.

Мала киває головою. Тоді я звертаюся до пораненого:

— Зараз ми приведемо вас до свого дому. Там перев'яжемо рану.

Поранений мовчки киває головою. Нахилиюся, щоб допомогти йому підвестись. Рана на його руці замотана рукавом сорочки, червоним од крові. Обійнявши хлопця за попереки, повільно, крок за кроком, веду його додому.

Ось і наша хата. Зупинившись у придорожніх кущах, я послала Геленку по батька. Тато стояв на подвір'ї, певно, чекаючи нас. Бурек тихо скавучав. Батько, не кажучи ні слова, завів пораненого до хати. У темному світлі гасової лампи пильно оглянув його й запитав:

— Руський?

Поранений кивнув головою.

Мати також дивилася на росіянина. Я гадала, що вона почне лаяти мене, але помилилася. Мовчки одсунувши перину, мати допомогла покласти хворого в ліжко. Батько зняв з нього черевики.

Рана була страшна, вирвано майже весь м'яз передпліччя. Я вирішила піти до лікаря, який купував у нас рибу. Він був з сусіднього містечка й приїхав до нашого села із своєю родиною.

Пробігши полями й городами до дому, де мешкав лікар, я тихенько, щоб мене не почули господарі садиби, підійшла до ганку.

Лікар сидів у темряві на сходинках і курив цигарку.

— Пане лікарю, у нас лежить тяжкохворий, — прошепотіла я.

Лікар підвівся.

— Зайдімо до кімнати, — сказав він, відчиняючи двері. — Хто захворів?

Я наважилася сказати правду:

— Пане лікарю, у нас вдома поранений партизан. Тільки ви можете його врятувати.

— У мене жінка й діти, — вигукнув лікар, — я ще маю для кого жити!

— Мій батько також має жінку й дітей і також має для кого жити, — відказала я із злістю.

— Ви ще надто молода, щоб мене судити, — сердито буркнув лікар, але почав складати інструменти до маленької валізки.

Потім він дмухнув на лампу, взяв валізку, і ми мовчки вийшли.

Батько чекав на подвір'ї. Зайшли до хати. Мама годувала пораненого бульйоном. Вода була вже нагріта. Лікар мовчки заходився обробляти рану. Зробив уколи і пішов, залишивши ліки.

Батько вирішив зробити схованку у stodolі й глибоко в сніні заховати росіянина. Наш поранений провів у цій схованці весь наступний день, а ввечері ми знову перевели його до хати. Він почував себе трохи краще. Коли ми переініли йому пов'язки, хлопець заговорив з батьком по-російськи. Він був білорус із села під Гомелем, звали його Михайло. Перед війною працював механіком в МТС, потім, на фронті, був танкістом. Потрапив в оточення. Вискочив з підпаленого танка і, поранений, був узятий в полон. Коли їх везли залізницею, втік разом з кількома іншими полоненими. Наші партизани прийняли його до свого загону...

Вночі ми вирішили вартувати по черзі — я звечора, потім батько, а мама на світанку.

Лягаючи спати, батько покликав мене в кухню і сказав:

— Побалакай з ним, спитай, де їхня база, бо в тому сніні він довго не протягне.

Миша лежав з розплющеними очима. Обличчя в нього змарніло, очі гарячково блищали.

— Слухай, Мишо, — прошепотіла я, — ти повинен сказати мені, де знайти ваших. Їм треба розповісти про тебе. В stodolі ти довго не всидиш, до села весь час заходять німці...

Запала мовчанка. Я не порушувала її — розуміла, що запропонувала йому відкрити мені таємницю. Але його треба було якось рятувати.

— Ти знаєш, де Блонь? — спитав нарешті Миша.

Я кивнула головою.

— За Блонем є залізнична станція Божа Воля, а далі, за селом і станцією, будують міст. Відтіль видно садибу. Дім під білим дахом. Там є троє синів і дочка, старшого звуть Кароль. Скажи йому так: «...Миша поранений. Прохає лікаря Михаля». Кароль — косоокий, русавий.

Я погасила лампу і пішла в кухню. Скінчивши своє чергування, розбудила батька і розповіла про нашу розмову.

— А як же ти дістанешся до цього Блоня? — спитав мене батько.

— Треба їхати до Варшави, а вже звідти — до Блоня.

— Ну, гаразд, а зараз лягай спати, тепер я посиджу. Поїдеш у понеділок. Завтра назбираєте грибів, візьмеш із собою, ніби їдеш на базар.

Вранці ми з Геленою пішли по гриби. На

узліссі росло багато боровиків, і незабаром ми назбирали повний кошик.

Батько ще вдосвіта одвів Мишу в його схованку в stodolі й навіть не прикрив його сіном, бо надворі було тепло й парко.

Ми з Геленою саме переірали гриби, відкладаючи кращі до кошика, а гірші — на обід, коли батько вбїг до хати.

— Ідуть! — крикнув він і, важко дихаючи, безсило опустився на лаву. Це були не жандарми, а солдати. Зайшовши до обори, вони зазирнули до ясел, прочинили двері до stodolі. На току лежало трохи сіна.

— Бандітен? Партизанен? — спитав один, із срібними погонами, відчиняючи двері нашої хати. Вийшов тато. Солдати наказали йому принести драбину. Батько приніс, але ніхто з солдатів не виявляв бажання лізти нагору. Тоді їхній командир вказав пальцем на одного, вже літнього солдата з люлькою в зубах. Солдат поволі перекинув карабін за спину і поліз. В мене підкосилися ноги, щоб не впасти, я сперлася на пліт. Але німець зліз з драбини і заперечливо похитав головою. Німці вийшли з stodolі. Я зітхнула з невимовним полегшенням. Очевидно, він не помітив Миші. Але як це могло статися? Німці зазирнули ще до сіней, до хати, але речей не чіпали. Потім пішли в село. На хвилинку затримався тільки той, що лазив на горище. Він запалював свою люльку, але вона щось не загорялася. Батько подав німцеві сірники. Я стояла поруч і почувала, як німець сказав:

— Я не фашист.

Ми дивилися йому вслід, не вірячи власним вухам. Потім я вбїгла до stodolі й по драбині видерлася нагору. Миша сидів, зовсім не прикритий сіном.

— Пішли? — запитав він у мене.

— Пішли. Той німець не бачив тебе?

— Бачив...

Того дня обшуків більше не було.

В понеділок я підвелася вдосвіта, взяла своє посвідчення особи, кошик з грибами і вирушила в путь.

Так я потрапила до партизанів.

* * *

«Тут були Куби» — таку візитну картку залишали партизани кожного разу після виконання бойової операції. Про цей напис, поспіхом зроблений фарбою чи крейдою на огорожах та стінах, розносилася вість по всій окрузі. Кілька разів, ще перед моїм вступом до загону, доводилося бачити цей напис і мені.

На той час, коли я стала зв'язковою, «Куби» мали вже свою багату історію, про яку варто коротко розповісти. Я знаю цю історію із слів самого «Куби» — Станіслава Гаця,

командира партизанських загонів Ловічанського повіту, та інших партизанських ватажків.

Перші нелегальні збори ловічанських комуністів після окупації відбулися в грудні 1940 року. Наприкінці квітня 1941 року вийшов перший номер нелегальної комуністичної газети «Блискавка».

Восени 1941 року ловічанські комуністи організували допомогу радянським полоненим, ув'язненим у таборі в Мальшицах.

1942 рік. До Ловіча надходить повідомлення про створення у Варшаві Польської робітничої партії. Незабаром відбувся нелегальний з'їзд ПРП на ловічанській землі. Делегати обрали організаційний комітет ПРП, завданням якого було створити місцеві організації і встановити зв'язки з членами колишньої Польської компартії.

В травні 1942 року, після того як з Варшави вирушив на бій з окупантами перший партизанський загін, ПРП Ловічанського повіту почала організовувати бойові групи Гвардії Людової на своїй території. Це завдання було доручено «Франеку» — Франтишкові Завадському. Незабаром у повіті вже діяло кілька груп. Партія поставила перед ними завдання знищувати живу силу ворога, дезорганізовувати рух залізничного транспорту, здійснювати акти саботажу й диверсії.

В серпні 1942 до Ловічанського повіту приїхала «Ванда» — Нюта Тейтельбаум. Ця гарна світловолоса дівчина з товстими руськими косами перевіряла бойову готовність партизанів.

Через деякий час «Ванда» привезла до Ловіча керівника Окружного комітету «Чорного Антека» — Антона Грабовського.

Франек на цей час став власником крамниці в Ловічі, що значно полегшувало конспіративну роботу. Його крамниця стояла на базарі й була постійним місцем зустрічі членів ПРП. Збори партизанів відбувалися за містом. Там однієї серпневої ночі, в присутності Франека і Чорного Антека, або як його ще звали — «Іспанця» (він брав участь у війні в Іспанії), склала присягу перша група партизанів.

У квартирі Франека була організована хімічна лабораторія. Ця перша фабрика партизанської зброї була досить-таки примітивною. У фарбувальній майстерні Франек придбав соляну кислоту й сірку. Цукор він узяв із своєї крамниці.

З цієї сировини перша група хіміків — Чорний Антек, Станіслав Бурдка і Франек — почали готувати «запальнички», які завдали чимало клопоту ловічанській жандармерії.

Але справжнім початком партизанської боротьби можна вважати день, коли поблизу станції Ліпці партизани пустили під укіс

кур'єрський поїзд Варшава—Відень. В цій операції під командуванням Чорного Антека брали участь гвардісти з Лісевиць і Гаю.

Станіслав Гаць, син селянина, який в 1939 році в чині капрала брав участь у боях над Бзурою, мешкав у селі Єзьорко на кордоні ловічанського і сохачевського повітів. Це він, разом з сохачевськими комуністами, організував збройний загін Союзу визвольної боротьби.

Гаць обрав собі підпільну кличку «Куба». Природжений ватажок, він користувався великим авторитетом серед селян. Чорний Антек зацікавився діяльністю загону Куби і налагодив з ним зв'язок. До Єзьорка Антек поїхав разом з Франеком. Як було умовлено, партизанська група чекала на них у сусідньому лісі.

Антек розповів про завдання Гвардії Людової, якою керує Польська робітничка партія, а потім — як керівник Окружного комітету ПРП — прийняв присягу від Куби та його бойового загону.

Після розгрому німців під Сталінградом діяльність партизанів поживавилася.

Щоб відзначити перемогу Радянської Армії під Сталінградом, загони Куби і відомих партизанських ватажків «Рисека» (Йозефа Уфи) та «Мацека» (Йозефа Мязека, командира першого партизанського загону на Ловічанщині) зробили напад на волосну управу в Компані. Партизани перерізали телефонні лінії й повели наступ на будинок жандармерії й поліції. Добре озброєні жандарми запекло боронилися, і тому партизани, знищивши всі списки та документи у приміщенні волосної управи, змушені були відступити. На будинках і огорожах залишилися написи: «Тут були Куби».

М'який, пухнастий сніг перестав падати ще до того, як партизани дісталися до своїх домівок, а мороз, ударивши на світанку, закріпив сліди на снігу.

Куба дістався до своєї хати зовсім знесилений. І в цей час його садибу оточили з усіх боків. Німці хотіли взяти його живцем. Стоячи біля вікна, Куба бачив, як німці, із зброєю наготові, крок за кроком наближаються до хати. Мати спочатку передала йому гранати, а потім, забравши молодшого сина, спустилася в льох. Партизанський ватажок вирішив спробувати пробитися крізь кільце.

Коли жандарми ступили на поріг у сінях, Куба кинув гранату й блискавично вискочив крізь віконце на задвірок. Ті, що стояли перед хатою, залягли або втекли після вибуху гранати. Та за першим було друге кільце жандармів. Куба знову жбурнув гранату і шодуху, під шаленим вогнем, кинувся тікати придорожною канавою. Вдягнений він

був тільки в сорочку та светр. Добре, що хоч черевиків не мав сили роззути після операції, бо зараз довелося б тікати по снігу босоніж.

Поранений, з простріленою ногою, Куба зустрів якогось селянина, що їхав на велосипеді до сусіднього села. Селянин підсадив Кубу на раму й погнав велосипед, шосили натискаючи на педалі. Німці, очевидно, не мали наміру організовувати погоню, бо через якийсь час все стихло. Куба щасливо дістався до передмістя Сохачева, де кілька днів відпочивав у гвардистів.

До села Єзьорка йому вже нічого було повертатися. Жандарми заарештували його родичів, забрали до Ловічанської тюрми як заложника і його молодшого брата Казика. Заарештовані були також чоловіки по сусідніх селах.

* * *

Йшла весна 1943 року. Річка Бзура, широко розлившись, затопила навколишні луки та поля. Вже в березні настали теплі дні. Діяльність партизанів тепер набирала дедалі ширшого розмаху. Повітовий комітет ПРП і штаб вирішили зробити партизанський рейд.

Операцією, в якій взяли участь Рисек, Мацек, його брат «Грубий» (Владек Мязек) та інші партизанські командири, керував Куба. Йшли лісом. Загін вів, як завжди, Грубий, перевдягнений у жандармський мундир. Першого ж вечора партизани потрапили на німецький патруль. Під час короткої перестрілки було вбито кілька німців. Далі загін без перешкод дістався до Кромнова.

Тут, на «території рейху», жандарми почували себе в цілковитій безпеці, тим-то поява партизанів у приміщенні місцевого жандармського управління була для них повною несподіванкою.

В діло пішли гранати. Кілька жандармів було вбито, кілька інших — поранено. Гвардисти, не гаючи часу, забрали зброю, знищили документи й телефонні апарати. І зникли швидко й непомітно — так само, як з'явилися. Тієї ж таки ночі партизани захопили тартак у лісі недалеко від Кромнова. З допомогою робітників вони знищили обладнання й розгромили склад. Скликаним на збори робітникам Рисек прочитав відозву Округного комітету ПРП, після чого всі разом проспівали «Інтернаціонал». Гвардисти розповсюдили серед робітників листівки й швидко відійшли з тартака в напрямі повітового центру Каски, де партизани ще ніколи не бували.

В Касках вони конфіскували три тисячі

злотих, друкарську машинку, а також — найголовніше — бланки особистих посвідчень. І знову на огорожах та стінах гвардисти написали смолою: «Тут були Куби». Успіх усіх цих і подальших операцій значною мірою залежав від допомоги місцевого населення.

В квітні 1943 року був заарештований у своєму будинку Франек.

В домі залишилося троє жандармів. Протягом усього дня вони не дозволяли вийти на вулицю ні старій тітці, ні його дружині Єві, передбачливості й мужності якої Франек завдячував тим, що під час обшуку жандарми не знайшли нічого.

Історія втечі Франека схожа на казку, але, на щастя, ця казка правдива. Ніч Франек провів у підвалі, витримавши перед цим нелюдські тортури.

Ранкове світло вже пробивалося крізь підвальне віконце, коли Франека розбудили якісь співи й музика. Нагорі горлали охриплими голосами його кати, грав патефон, було чути жіноче вищання та регіт. П'яний жандарм, ледве тримаючись на ногах, приніс йому якоїсь бурди у мисці, вигукуючи, що сьогодні день народження Гітлера.

Франек підвів голову, але жандарма вже не було. Та що це? Двері підвалу були напіввідчинені. Жандарм, певно, був надто п'яний, щоб пам'ятати про таку дрібницю. Сходинка по сходинці, все вище й вище, Франек поволі наближався до виходу. Двері, що вели з коридору на подвір'я, також стояли відчинені.

На подвір'ї коло стіни Франек побачив велосипед. Він узяв його, ще не знаючи, чи здужає на ньому втриматися. Стіну будинку од залізної хвіртки на вулицю відділяло лише кілька метрів. Якщо та хвіртка замкнена на ключ — все пропало! Франек натиснув клямку, та піддалася. Він скочив на велосипед і, відчувши, як йому прибуває сил, помчав знайомими вулицями, аж поки виїхав за місто і польовими шляхами дістався до партизанської бази.

Після втечі з-під арешту Франек брав участь в усіх значних операціях партизанів.

Погіршення ситуації на східному фронті та активні дії партизан викликали шалену лютю окупантів. Терор набрав нечуваного розмаху. Проводилися масові арешти. Ми дізналися, що до лав партизан пробрався зрадник. Про це свідчив арешт десяткох гвардистів, солдатів із загонів Мацека, Рисека й Куби, що проживали в селах із своїми родинами, а вночі брали участь у бойових операціях.

Члени партійного комітету і партизанського штабу вирішили здобути штурмом

в'язницю в Ловічу. В ніч з четвертого на п'яте травня партизанські групи було стягнуто з навколишніх районів до села Козлів. Шляхецький над річкою Бзурою. Прибули також гвардисти з ударних диверсійних груп. Було вирішено пережити день, а вночі рушити на штурм в'язниці в Ловічу. Партизани розмістилися по хатах, зайнявши все село. Розставили вартових.

Раптом тривога. По шосе від Ловіча та просто полями сунули автомашини, броньовики й мотоцикли. Хтось доніс німцям про прибуття партизанів до Козлова. Діяти треба було негайно.

Гвардисти, розділені на три ударні групи під командуванням Куби, Мацека й Рисека, бігли вздовж річки. Група Рисека мала прикривати відступ двох перших.

Тим часом німці оточили село потрійним кільцем і почали наступ водночас з усіх боків. Вони відкрили шалений кулеметний вогонь.

Одрізані від річки партизани боронилися у кількох цегляних будинках, що стояли край села. Бій тривав кілька годин.

Жандарми не сподівалися зустріти такий сильний опір і, зрозумівши, що своїми силами їм не вдасться нічого зробити, викликали на допомогу армійські частини, які їхали на фронт. Цілий транспорт солдатів з ешелону на станції Леонів було кинуто надвечір у бій з партизанами.

В Козлові залишилася тільки жменька партизанів, коли було тяжко поранено Рисека. Командування групою прикриття взяв на себе його брат Грубий, а напівпритомного Рисека сховав у кущах. Опівночі партизани були вже за Бзурою, але, на жаль, не всі. Багато з них назавжди залишилося в Козлові.

Вранці жандарми знайшли Рисека, взяли в полон також пораненого гвардиста Секулю і кількох радянських партизанів. Сільському старості вони наказали позбирати вбитих партизанів і закопати за селом у полі, поранених перевезли до в'язниці у Ловічу.

За кілька днів після бою всі поранені, які, незважаючи на дикі тортури, нікого не виказали, були розстріляні. Стратили німці й Рисека, одного з перших організаторів партизанського руху в цій місцевості, члена ПРП, сміливого бойового командира. Його бойові товариші, самі ослаблі від ран та тортур, тримали під лікті свого тяжкопораненого командира, щоб він міг прийняти смерть стоячи. Кулі катів обірвали слова «Інтернаціоналу», який по-польськи й по-російськи заспівали гвардисти. Німці стратили також партизанів, котрих Куба хотів визволити з в'язниці.

* * *

Коли вже зовсім потеплішало й партизанські загони перебазувалися в ліси, до нас прийшов Сашко.

Льотчик Олександр Кузнецов воював з перших днів нападу гітлерівців на Радянський Союз.

У жовтні 1942 року під час одного з повітряних боїв його літак було підбито. Сашко спустився на парашуті за лінією фронту, на територію, зайняту ворогом. Німці схопили його й кинули до табору для полонених. Через деякий час Сашка разом з іншими його товаришами перевезли до Лодзі — працювати на текстильній фабриці Гейера. Сашка і його друга Аркадія, також льотчика, призначили на роботу до ремонтного цеху.

На фабриках Гейера Лодзінська організація ПРП мала свій конспіративний осередок. Майстер-поляк допоміг Сашку та Аркадію встановити контакт з членами підпільної робітничої партії. Але напередодні їхньої втечі, яку підготував осередок ПРП, хтось виказав їх комендантові табору військовополонених. Та ні допити, ні катування не зломали їх волю. Сашко і Аркадій мовчали.

Друга спроба, на щастя, вдалася.

Родини текстильників з робочих передмість Лодзі Каролева і Марисина оточили турботою радянських льотчиків. Та незабаром Аркадія разом з іншими мешканцями робітничого району схопили під час облави. Весь ешелон затриманих людей вивезли до концентраційного табору на територію Німеччини.

В цей час на одній з підпільних квартир відбулася зустріч Сашка з Ігнацієм Лога-Совінським, секретарем ПРП, і Метekom (Мечиславом Мочаром), одним з командирів Гвардії Людової. Для Сашка виготовили відповідні документи. Він став тепер німцем, який народився на Волзі, а зараз приїхав до Лодзі.

Одного березневого дня німецький патруль — два жандарми з собакою — затримав його, щоб перевірити документи. Сашко блискавично витяг пістолет, застрелив обох німців і вівчарку, забрав пістолети в убитих жандармів і втік.

Після цього Сашка призначили до молодіжної групи «Променісті», яка діяла в районі Лодзі. Група складалася з вісімнадцяти бійців. Під час одного рейду загін наразився на німецьку засідку. Зав'язався бій. П'ятеро партизанів було вбито, загинув і командир загону Ценек. Решта розсипалася в лісі. Поранений Сашко доповз уночі до каплиці на цвинтарі у Валішеві. Вранці селянин, що проїжджав дорогою, почув, що

Партизанський ватажок Куба (Станіслав Гаць).

в каплиці хтось стоне. Увійшовши до неї, він побачив поруч з труною, в якій лежав покійник, закривавлену людину. Це був ледве живий Сашко.

Селянин здогадався, що це партизан, поранений у вчорашньому бою. Він переніс його до воза й сховав у ще вологій од роси конюшині, яку щойно накосив для худоби.

Вже на околиці села його зупинили жандарми, які їхали на мотоциклах до лісництва. Жандарми спитали селянина, чи не зустрічав він поранених партизанів. Той відповів, що не зустрічав.

Сашко вирішив, що німці почнуть зараз встромляти в траву багнети, але жандарми рушили далі.

В садибі свого рятівника Сашко провів цілий день. Тут йому перев'язали рани, нагодували. Вночі партизана забрав до своєї хати командир Селянських батальйонів Казимір Столярчик. А незабаром гвардисти перевезли пораненого до Ловічанського повіту. До загону Куби Сашко потрапив після бою біля залізничного мосту над річкою Равкою, коли я вже виконувала в загоні функції зв'язкової.

Кілька місяців воював разом з нами Олександр Кузнецов, і ми високо цінували його як відважного й досвідченого командира. Хоч рани його ще не загоїлися, він брав участь у кожній операції.

Та ось надійшов наказ відіслати Сашка до Варшави.

З ним поїхав Куба і ще один партизан. Сашко одержав особисте посвідчення на ім'я Станіслава Ковальського. В графі «особливі прикмети» було записано: «глухонімий». О. Кузнецов зберігає цей документ і дотепер.

Поїзд, який виїжджав на світанку із

Скерневіц до Варшави, був, як завжди, неймовірно переповнений. Їхали переважно залізничники, не бракувало й спекулянтів.

Зупинявся поїзд на кожній станції. В Жирардові був жандармський пост, але цього разу обійшлося без перевірки документів. Зате в Гродзиську жандарми сіли на поїзд і розійшлися по вагонах. В купе, де сиділи партизани, жандарм почав перевірку саме з Сашка. Але той не поспішав. Звісно, глухонімий не зразу второпає, чого від нього вимагають. Німець почав гримати на Сашка, жестикулюючи перед його обличчям. Всі в купе завмерли. Нарешті Сашко «зрозумів» і почав шукати документи. І в цю мить жандарм, очевидно, помітив гранати, заткнуті в партизана за поясом, бо раптом витяг пістолет і, заверещавши «бандит!», схопився за стоп-кран.

— Викинути його у вікно! — крикнув хтось у купе, і в одну мить Сашко, Куба й третій партизан з допомогою пасажирів викинули його на ходу з поїзда, видерши із рук пістолет.

В Трушкові Куба й Сашко вийшли і змішалися з натовпом робітників. Далі вони сіли на електричку й спокійно доїхали до Варшави.

Деякий час Сашко перебував у столиці, а потім його послали на Любельщину, де він до самого визволення командував партизанськими загонами.

* * *

У загоні був хлопець років двадцяти, веселий козак Васько, який говорив про себе, що його виховали Дон і кінь. Вася — я так його завжди звала — працював перед вій-

Чорний Антек (Антон Грабовський) — організатор партизанських загонів та їх бойовий командир.

ною у великому кінному господарстві. Це був надзвичайно талановитий парубок, він прекрасно співав, причому сам складав тексти до різних старих мелодій, створюючи таким чином нові пісні.

Кілька його пісень ми вивчили. Вася диктував, а я записувала польськими літерами. Хлопці в загоні вивчили ці пісні напам'ять.

На початку лютого 1944 року Васю послали до Юзефова по кулемет системи Дегтярьова. Все, що сталося потім, я знаю з його розповіді.

До хати Конопацьких, звідки він мав забрати зброю, Вася прийшов десь опівдні. Роздивившись навкруги, він перебіг через шосе й заскочив на задвірок під гавкіт собаки.

На ганок вийшла дівчина.

— Заходь скоріше, бо хтось іще побачить тебе! — гукнула вона.

Дім Конопацьких був однією з партизанських баз. Вася вже приходив сюди кілька разів і знав Гелену, хазяйську дочку.

В хаті панував взірцевий порядок. У кутку стояв великий ткацький верстат, лежали мотки льняної пряжі, біліло полотно. Гелена налила молока до кухля, що стояв на столі, украяла скибу хліба й запросила Васю.

— Відпочинь і поїж. Зараз, поки видно, тобі все одно не можна йти. Вночі безпечніше.

— Де батьки? — запитав Вася.

Через кілька хвилин Гелена принесла загорнутий в ганчірки кулемет.

— Лежав в оборі під яслами, — сказала дівчина.

Вона поклала кулемет на стіл, поспіхом розмотала ганчірки. Вичищений, готовий до бою «дегтярьов» просто причарував Васю. Гелена принесла ще один диск.

— Подивись-но, і я вмю з ним поводитись, — сказала дівчина, вставляючи диск. — Ті, хто його принесли, навчили мене.

Але Вася не слухав.

Собака раптом шалено загавкав. Гелена підбігла до вікна. З села великою групою йшли жандарми. Вони були вже біля столон. Дівчина зблідла, але сказала спокійно:

— Тікай. Облава. Певно, тебе хтось побачив.

Схопивши Васю за руку, вона потягла його до дверей.

Вася подивився на жандармів, що наближались, й узявся за кулемет.

— Нікуди я не піду, ти не встигнеш сховати зброю. Вони вже тут.

Полотном, що лежало на верстаті, він витер ствол. Потім вийняв з кишені дві гранати й подав дівчині.

Жандарми вже заходили на подвір'я. Кілька німців затрималося біля колодязя, інші почали сходити на ганок.

Вася цілвся у самий центр групи. Гелена стояла позаду. Він відчував тепле дихання дівчини. Відкрив вогонь. На подвір'ї знялася метушня, жандарми почали в паніці тікати, кілька їх впало біля колодязя, один повалився на сходинках ганку. Автомат, який він випустив з рук, лежав під дверима.

Гелена кинулася до вбитого, схопила автомат, витягла в жандарма з-за пояса запасний магазин. Все це тривало кілька секунд. І знову вона стала поруч з Васею, крикнвши:

— Будемо боронитися!

Стріляючи, жандарми рачкували до придорожньої канави. Гелена підбігла до вікна на протилежній боці хати.

— Нас оточують! — крикнула вона.

Один з німців, витяг гранату, збираючись, очевидячки, кинути її у вікно, але не встиг. Гелена дала чергу з автомата. Німець захитався і впав на засохлі кущі помідорів, де вже лежав один убитий. Але решта запекло стріляли.

По хаті поповз дим. Це зайнялася стріха. Вася поставив другий диск. З шоки дівчини текла кров, волосся розсипалося по плечах.

— Тікаймо до лісу! — смикнула вона Васю. — Нас сплять живцем!

В хаті ставало дедалі більше диму, тріщали, загрозливо угинаючись, балки, стелі, крізь малі дверцята хлопець і дівчина вискочили на подвір'я, відтіть до лісу було всього кілька кроків. Гелена одв'язала корову, шарпнувши за ланцюг, витягла на подвір'я мале теля. Жандарми, певні, що ніхто не втече з палаючої хати, припинили стрілянину, хоч передбачливо не виходили з канави.

Вася з дівчиною кинулися в ліс слідом за коровою й телям. Минаючи канаву, Гелена висмикнула кільце з гранати й кинула її в те місце, де сховалися жандарми. Вибух. Вгору злетіла шапка, шматки одєжі. Вася спробував дати ще одну чергу, але патронів не було.

Дівчина добігла до перших кущів, коли жандарми знову зняли безладну стрілянину. Вася з Геленою перебігали від дерева до дерева, щохвилини падаючи у м'який сніг. Товсті соснові стовбури тепер надійно захищали їх від куль.

Жандарми так і не наважилися переслідувати їх, і Вася вже почав сподіватися, що все скінчиться щасливо, коли раптом Гелена зупинилася, важко дихаючи.

— Щось у мене в боці болить, — насилу вимовила вона.

Вдалині, між стовбурами дерев, палахкотіла заграва над Гелениною садибою. Дівчина, зігнувшись, присіла, притискаючи руку до лівого боку. Крізь пальці її текла кров.

— Гелено! Гелено! — закричав у розпачі Вася.

Розповідаючи мені про все це пізніше, він знову й знову переживав приступи цього невимовного розпачу.

Вася перекинув кулемет за спину, взяв на руки дівчину й почав продиратися крізь кущі в напрямку лісництва, де кілька днів тому квартирував загін. Скільки він ішов. Вася не міг сказати. Кожна хвилина здавалася йому вічністю. Раз по раз він зупинявся й прислухався, чи б'ється її серце. Коли він дістався до хати лісничого, було вже зовсім темно. Самого лісничого вдома не було, але його мати, стара Моравцова, закрила віконниці на вікні й поклала поранену в ліжку. Вася вже не раз бачив смерть в очах товаришів. Він знав, що Гелена вмирає. Гострий біль стискав йому серце, але він був безсилий чимсь допомогти. Дівчина лежала з широко розплющеними очима. Раптом вона схопила його за руку й закричала страшним голосом:

— Мамо! Мамо!

Вася відчув, як пальці її врізалися йому в долоню, але зразу ж потиск ослаб, очі помутніли.

Моравцова принесла свічку й запалила її, а Вася сидів, мов скам'янілий.

Коли Геленчині родичі повернулися до-

дому, їх зразу ж заарештували. Кілька днів їх тримали у в'язниці в Ловчі, де кати намагалися тортурами вирвати в них признання. Та Конопацькі не виказали нікого, хоч обое знали багато. Марта і Роман Конопацькі були розстріляні.

Вася поклявся помститися за Гелену; він розпочав справжнє полювання на жандармів. Якось у лютому серед білого дня він зайшов до нашої хати, обвішаний чотирма німецькими автоматами. Мовчки віддавши їх на схов батькові, він зразу ж поїхав велосипедом далі.

Вася загинув наприкінці 1944 року, під час нальоту партизанів на одну залізничну станцію.

* * *

Після обіду 15 січня 1945 року за обрієм почалася канонада. Ввечері до хати вдерлася велика група німців. Вони були обмотані якимись хустками, майже всі кульгали, дехто не мав зброї. Видно, йшли вони здалека й дуже поспішали. Спитали, як пройти до Скерневіц і пішли далі.

Ніхто не лягав спати. Десь опівночі загрюкали в двері. Батько відчинив.

До хати ввійшли солдати в білих комбінезонах і шапках-ушанках.

Це були розвідники Радянської Армії.

Ми вийшли на подвір'я.

Усіма шляхами йшло військо й сунули танки, що несли нам визволення.

Переклад з польської.

„Ненависники місяця“

В минулому столітті деякі жителі прибережних селищ півострова Корнуелл на крайньому південному заході Англії вважали місяць за свого запеклого ворога. Вони навіть одержали за це у моряків прізвисько «ненависники місяця».

Таке дивне ставлення до місяця пов'язане з тим, що головним джерелом існування жителів Корнуелла були «дарунки моря», тобто судна, що потерпіли аварію. А ці аварії остров'яни викликали самі.

Корнуелльці чіпляли до вуздечок коней запалені ліхтарі, путали тваринам ноги так, щоб вони змушені були стрибати, ганяли їх вночі вздовж берега, де було найбільше мілин і підводних скель. Судна, що проходили поблизу, приймали коливне світло ліхтарів за вогні на інших кораблях, і часто надто наближались до берега, натрапляючи на грізні скелі.

Отож, найкращим часом для таких «операцій» були темні ночі. Місяць мародерам, звичайно, заважав, і появу його вони завжди зустрічали прокльонами.

Ці люди були свого часу об'єктом уїдлих

жартів. Либонь чи не найневинніший з них (він став корнуелльською звичкою) звучить приблизно так: «Ми не можемо заплатити вам зараз нашого боргу, пане, бог не був милостивий до нас цього року, і біля наших берегів не розбився жоден корабель».

Американські моряки називали «ненависниками місяця» жителів півострова Кейп-Код (штат Массачусетс), хоч тут «організацією» корабельних катастроф і не доводилося займатися: береги півострова, що користуються зловісною славою (вони й досі називаються «цвинтарем кораблів») чудово справлялися з цим без допомоги людини.

Розповідалось, що якось у неділю, коли на морі лютував сильний шторм, у церкву одного з селищ під час відправи вбг чоловік і голосно крикнув: «Розбився корабель!». Люди миттю посхоплювалися зі своїх місць, але пастор владно зупинив їх: «Хвилинку, я тільки благословлю вас!» Вимовляючи на ходу слова молитви, святий отець моторно, зберігаючи разом з тим належну гідність, перший протопився до виходу і, виглянувши за двері, гукнув: «А тепер, діти мої, всі за мною, на берег!»

Навіть в таких справах святі отці були завжди попереду...

КАРТИНА, ЩО УНИКЛА СМЕРТНОГО ВИРОКУ

Мільйон марок! На таку суму гітлерівці оцінили відому картину Яна Матейка «Битва під Грюнвальдом». Це полотно, що відтворювало сторінки далекої історії — поразку хрестоносців у 1410 році, викликало у фашистів неприємні передчуття. І вони винесли твору смертний вирок. Отже, як оголосили фашистські окупанти, мільйон марок тому, хто викаже, де зберігається картина Я. Матейка.

Величезне полотно, розміром близько 50 квадратних метрів, зникло. Даремно полювало за ним гестапо. Ніякі гітлерівські шпиги не змогли знайти картину, яку врятували тоді троє польських патріотів.

9 вересня 1939 року. Через Люблін суцільним потоком йдуть знесилені люди — біженці з Варшави. Тривожно вже і в самому Любліні. Збирається залишити місто голова магістрату Болеслав Лишковський. Але ось до нього приходять два варшавські художники — Станіслав Ейсмонд і Болеслав Суралло-Гайдучені. «Ми привезли «Грюнвальд» Матейка, — сказали вони. — Картина лежить на возі, що стоїть перед вашим будинком».

Художники розповіли, що вони виїхали з Варшави на вантажній

автомашині, але в дорозі вийшло все пальне і вони змушені були найняти візника.

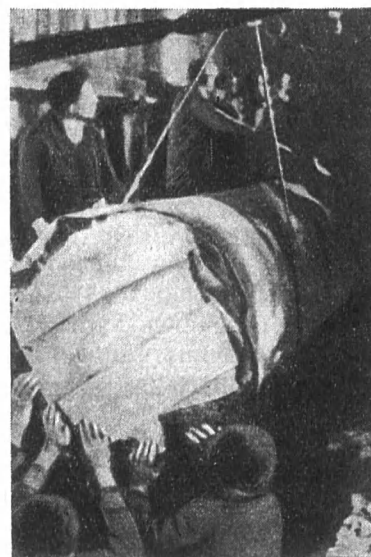
Лишковський не дуже зрадів такому візитові. У своїх думках він був уже далеко звідси, а тут такий клопіт. Довелося дзвонити до свого заступника Романа Печирака, та до телефону підійшов чиновник магістрату Генріх Кжесинський.

Лишковський у кількох словах розповів про прибулих, попередив, що полотно має бути збережено у повній таємниці.

Картину тимчасово сховали у дворі Люблінського музею, щоб потім знайти якусь іншу, більш надійну схованку.

Того дня Люблін бомбардували. Обидва варшавські художники — Ейсмонд і Суралло-Гайдучені — загинули під руїнами. Їх місія трагічно обірвалася. Вся відповідальність за долю полотна лягла на Кжесинського і Романа Печирака. Свою таємницю вони відкрили ще одній людині — працівникові Люблінського музею — Владиславу Войді.

Наступного дня вони витягли із скрині рулон, з великою обережністю перенесли в один із залів музею і поклали під стіною. Скриню порубали на шматки, щоб во-

Незабутній момент. Картину витягують із схованки.

на не привертала до себе уваги. Біля стіни, де лежала картина, вони збудували щось схоже на прилавок, принесли книжки з бібліотеки і розклали їх зверху. Пізніше сюди часто заходили німці, але вони й гадки не мали, що поруч знаходиться твір, за яким вони з таким завзяттям полюють.

Та незабаром у будинку музею гітлерівці вирішили розмістити свої установи. Навесні 1941 року було наказано звільнити весь будинок протягом трьох днів. Що робити із «Грюнвальдом»?

Владислав Войда жив поблизу музею у невеликому будиночку. Навколо було кілька старих сараївчиків. В одному з них і сховали полотно. Але спочатку треба було розібрати частину стіни, бо крізь маленькі дверцята картина не проходила. Скрізь шастали гестапівці, і це утруднювало справу, але кілька місцевих жителів прийшли на допомогу, і ніхто з них не зрадив. Та невдовзі «Грюнвальду» почала загрожувати нова небезпека. У зайнятому гітлерівцями будинку музею Войда деякий час працював комірником. І ось одного дня його раптом звільнили і запропонували виїхати з квартири. Вся трійка: Кжесинський, Печирак і Войда довго радилися, куди б переховати картину. Були різні пропозиції. Зрештою вони обрали стару стайню, десь далеко за містом.

Учасники врятування картини. Генріх Кжесинський (ліворуч) і Роман Печирак (праворуч) розмовляють з журналістами.

Це було надзвичайно ризиковане рішення. Адже картину треба було перевезти через усе місто.

Якось надвечір на подвір'я в'їхав віз. Рулон поклали на спід, а зверху навалили якісь старі меблі. Після тривалої їзди, зрештою, дісталися до місця. Внесли картину у стайню і накрили її соломкою. «Ми розуміли, — розповідає учасник цієї операції Генріх Кжесинський, — що краще закопати картину в землю, але для цього потрібна була скриня. З великими труднощами роздобули кілька дощок. Почали в стайні копати землю. Перед тим як покласти в яму рулон, ми виклали її листами азбесту. Потім опустили туди скриню. Засипали землею, а зверху поклали бетонну плиту».

Картина лежала тут до самого визволення Польщі від гітлерівських окупантів.

16 листопада 1944 року до Польського Комітету Визволення в Любліні завітали два відвідувачі. Це були Печирак і Кжесинський. Вони розповіли історію з картиною Я. Матейка.

— Наступного дня, — згадує Кжесинський, — на військовій автомашині ми поїхали на місце. Там вже чекав на нас натовп людей. Ніколи не забуду цих хвилин. Коли виймали картину, всі були дуже схвилювані. Стрекотіли кінокамери. Печирака і мене оточили журналісти і закидали нас запитаннями.

Полотно спочатку перевезли на якийсь склад, а через два тижні до Любліна приїхав з Москви професор Олексій Рибніков. Коли вперше розгорнули полотно, на нас чекав приємний сюрприз. В середині знаходилася ще одна картина Яна Матейка «Проповідь Петра Скарги». Професор Рибніков здійснив перші необхідні заходи для збереження картини. Пізніше під керівництвом професора Марсоні картину реставрували, і вона заграла усіма своїми неповторними барвами.

Тепер «Битва під Грюнвальдом» прикрашає один із залів Національного музею у Варшаві.

Войда і Печирак померли. Кжесинського було відзначено високою нагородою — Орденом Визволення Польщі.

Адреса Джованні Боккаччо

Редакція італійського журналу «Ле оре» зробила цікавий експеримент: вона розіслала велику кількість листів на ім'я відомих людей минулого — письменників, митців, політичних діячів. Сумлінність працівників італійської пошти відома. Випадки втрати поштових відправлень тут надзвичайно рідкі, доставляються й листи, які не мають повної адреси.

«Ми хотіли перевірити, — пише журнал, — як поведеться наша пошта, коли прийме листа на ім'я широковідомої особи, померлої кілька віків тому».

Отже, був складений список цих дивних адресатів. Обиралися імена, добре відомі в Італії. Багато осіб, що увійшли до списку, протягом свого життя кілька разів міняли місце проживання. Тому, скажімо, листи Данте Аліг'єрі були надіслані на Флоренцію і на Равенну, поету Лудовіко Аріосто — на Реджо-Емілію, де він народився, і на Кастельнуово. Христофору Колумбу і Джузеппе Мадзіні, — відомому революціонеру, засновнику таємної республіканської організації «Молода Італія» — на Геную; поету Джакомо Леопарді — на постійно згадуваний у його віршах Реканті; Лоренцо Медічі — на Флоренцію; Галілео Галілею — на Пізу; Джованні Боккаччо — на Чертальядо; відомому поету, драматургу і романісту Алессандро Мандзоні — на Мілан, політичному діячеві Ніколо Маккіавеллі — на адресу уряду Флорентійської республіки, що існувала в XVI сторіччі.

У конверти були вкладені листівки з поясненням редакції і проханням повернути їх до журналу.

Чекати довелося недовго. Першим відповів Джованні Рішар, голова комітету по проведенню ювілею Сильвіо Пелліко, автора патріотичної трагедії «Франческа да Риміні». Він люб'язно повідомив редакцію, що листиноша в Салуццо, не знаючи, кому передати листа, визнав за найкраще віднести його до комітету.

Велика кількість відправлень повернулася назад до редакції. Лист, адресований адміралу Христофору Колумбу на адресу «Генуя, площа Данте», повернуто з поміткою: «Невідомий, довідайтесь

про точну адресу в морському відомстві».

Виявилось, що Галілео Галілей, Джузеппе Мадзіні, Габріель Д'Аннунціо були також невідомими для листонош особами. Листа до Аріосто на Реджо-Емілію повернуто з поміткою, що адреса не точна, а інший, адресований на Кастельнуово, потрапив до муніципалітету. Звідти повідомили: «Можливо, листоноші полегшило завдання те, що муніципалітет знаходиться зараз у будинку, де мешкав Лудовіко Аріосто між 1522 і 1525 роками».

Подібне сталося і з листом на ім'я Джузеппе Верді. Його вручили синьйорі Кароліні Демальде, хранительці родинного будинку композитора.

А ось Данте Аліг'єрі, незважаючи на те, що листи були адресовані на два міста, залишився невідомим італійським поштарям.

Лист до голови італійського романтизму Мандзоні на міланську адресу, де письменник проживав певний час, потрапив до директора Національного центру по вивченню творчості Мандзоні. Ось що він відповів: «На конверті поштар вже написав «невідомий». Та, оскільки, будинок Мандзоні знаходиться поруч з Центром по вивченню його творчості, поштар вирішив, що найкраще саме сюди віднести листа. Дуже жалькую, що наші листоноші всі послання, адресовані відомим особам минулого, кидають у кошик для сміття або ж просто пишуть на конверті «невідомий». Я не виключаю і тієї можливості, що дирекція деяких пошт навіть шукала в телефонній книзі прізвища людей, яким Ви писали... Ваша анкета дійсно цікава, і треба було б її наслідки довести до адміністрації наших пошт».

Джованні Боккаччо відповів особисто. Принаймні, від його імені написано відповідь, яку одержала редакція «Ле оре»:

«Це пишу особисто я, Боккаччо, схвилюваний пам'яттю про мене. Повинен Вам одразу ж відверто сказати, що я дуже засмучений станом, в якому знаходиться мій будинок в Чертальядо. Вже цілих 20 років навколо нього купи сміття, бур'яни і безліч неймовірно надокучливих кішок»...

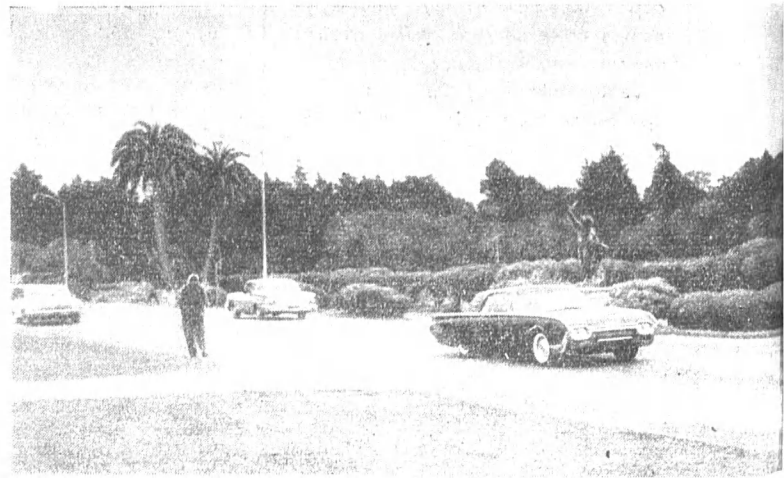
Образи Сан-Франциско

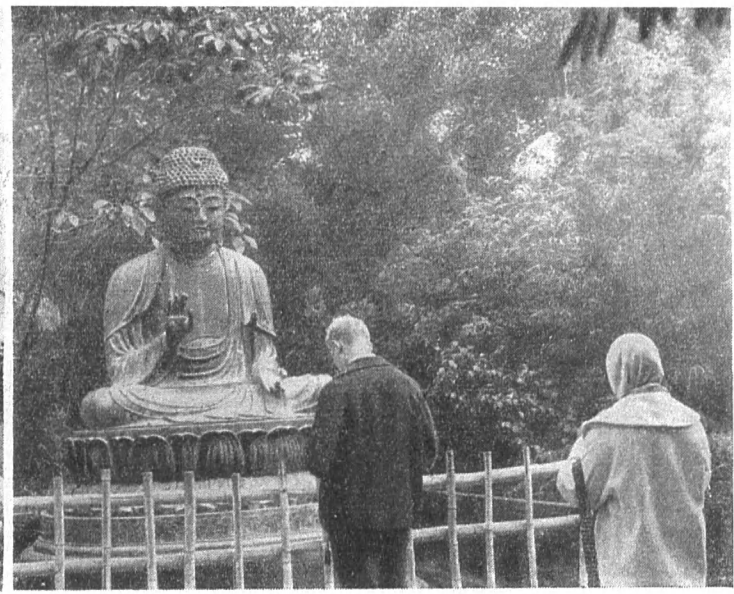
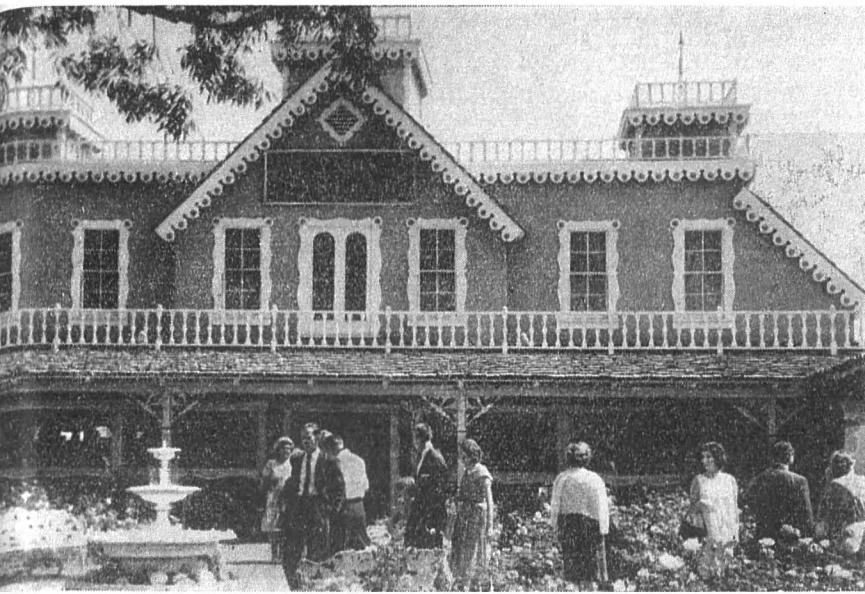
Безрадісний вигляд мають американські міста.
Кам'яні, бетонні, сталеві джунглі вирости на їхній землі. Тут немає місця ані птахів, ані рослинні.

Мешканці такого міста навіть уявити собі не могли б, скажімо, київських бульварів, вулиць, обсаджених деревами й декоративною зеленню.

Однак, серед найбільших міст Сполучених Штатів Америки місто-гігант Сан-Франциско становить виняток. Воно виділяється своєю красою, пишними зеленими парками. Ось один із куточків міста.

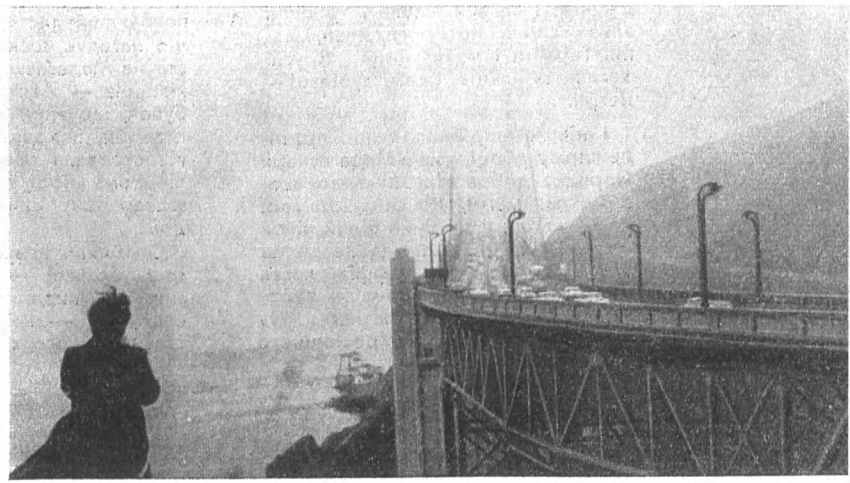
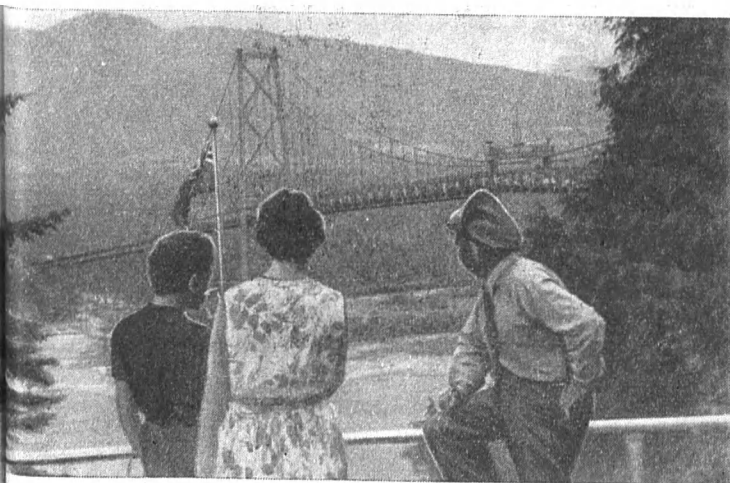

Той парк розкинувся на площі в сотні гектарів. Тут містяться й китайські павільйони, де продаються різні сувеніри. Біля цих павільйонів поставлено статуї Будди.

Сан-Франціско стоїть на березі Тихого океану. Вздо́вж усього міста, на десятки кілометрів тягнуться піщані пляжі.

Гордістю міста є два мости — через бухту Сан-Франціско й протоку Золоті ворота. Коли на воду спадає туман, верхівки ферм, на яких тримається споруда, робляться невидимими. Довжелезний міст через протоку Золоті ворота безперервно фарбують. Закінчують фарбувати його з одного кінця — негайно ж доводиться починати знову фарбування з протилежного боку. Між іншим, у цій мальовничій бухті, де повно акул, стоїть відома тюрма Алькатрас.

Лемури бувають і зовсім крихітними...

Деякі країни, крім своєї офіційної назви, мають ще й іншу — символічну. Так, наприклад, ми говоримо «Острів Свободи» — і маємо на увазі героїчну Кубу; «Країною тисячі озер» зветься Фінляндія; «Туманний Альбїон» — це, звичайно, Англія; «Країна трьох тисяч островів» — Індонезія.

Іншим разом назва країни вживається з міцно усталеним епітетом, справді, Італія для нас завжди «сонячна», Норвегія — «сувора», Англія — «стара, весела», а Австралія — «далека».

Та є одна країна, яка має таких «титулів» не менше десяти, і важко віддати перевагу одному з них. Хіба що слову «таємничий», бо саме його найчастіше пов'язують з назвою острова Мадагаскар. Лише чотириста кілометрів Мозамбікської протоки відокремлюють острів від африканського материка. По один бік протоки — Мозамбік, класична Африка: джунглі і савани, спека і тропічні зливи, слони, носороги, леви, мавпи. Терміти і муха цеце. Круглі хатини тубільців. І самі тубільці — негри.

І нічого подібного на протилежному боці, на Мадагаскарі. Поряд з добре відомими кокосовими пальмами, що скидають свої важкі плоди у дрібний білий пісок на узбережжі, поряд з не менш відомою пальмою раффія, листя якої править тубільцям за чудовий матеріал для плетіння, тут можна побачити диво рослинного

світу — равеналу, «дерево мандрівників». Влучна назва! Те дерево здатне не тільки нагодувати стомленого подорожнього своїми смачними плодами, але й може напоїти водою, яка зберігається в черешках його листя, захистити від спеки пишною кроною, схожою на розкритий хвіст велетенського павича. Равеналу можна зустріти лише в двох місцях на земній кулі — тут, на Мадагаскарі, і за багато тисяч кілометрів звідси у Гвіані, в Південній Америці. Вже цей факт здається загадковим і здатний виправдати «таємничу» славу Мадагаскару. Та він не поодинокий. З більш ніж 7 тисяч видів рослин, що зустрічаються в лісах і саванах острова, понад три чверті зовсім невідомі в навколишніх місцях. Родичі деяких з них живуть за тридев'ять земель.

От, наприклад, каузаріна, прозвана за міцність своєї деревини «залізним деревом». У каузаріні довгі гнучкі зелені віти зовсім позбавлені листя, і тому вона де-що нагадує сосну. Це дерево росте на Мадагаскарі, але його батьківщина — Австралія. Індійський бузок, що вкриває мадагаскарські пагорби, походить з Малайського півострова. І таких прикладів безліч, тому іноді й називають Мадагаскар природним ботанічним садом.

Особливо вражають своєю красою орхідеї — один з найдивовижніших видів рослинного світу, і серед них — найрідкісніший представник цього сімейства — орхі-

Острів Тисячі Назв

дея ангрекум, королева орхідей, заволодіти якою мріє кожний колекціонер. Звідси ще одна назва Мадагаскару — царство орхідей.

Проте, як відомо, орхідеї це не лише прикраса оранжерей, не тільки втіха для зору; орхідея — це також загальновідома ваніль, без якої не може обійтися жоден кондитер. На ваніль Мадагаскар

Сорок видів хамелеонів налічують природознавці на Мадагаскарі.

дуже багатий, і тубільці досить вдало користуються з цієї нагоди. Досить сказати, що по експорту ванілі Мадагаскар посідає перше місце в світі.

Однак самою лише ваніллю справи не обмежуються. Не менше на острові гвоздики, жірофле, кориці, запашного перцю. Росте тут також дерево іланг-іланг; з його квітів добувають ароматну й коштовну ефірну олію, яку використовують у парфюмерному виробництві. Отже, Мадагаскар по праву заслужив ще одну назву — острова прянощів.

Не менш різноманітна й цікава фауна Мадагаскару. Тут можна побачити чорну папугу, зеленого голуба, блакитну зозулю і навіть пітона, батьківщина якого — Південна Америка.

Та найбільшу славу Мадагаскару становлять лемури, яких тут безліч: недарма острів називають іще й царством лемурів. Тут зібрані майже всі існуючі види цих цікавих істот: від крихітних, розміром з кулак дорослої людини, так званих мишачих, і до майже метрових лемурів індірі. Як і мавпи, лемури наші далекі родичі, але від мавп їх відрізняють ко-

Жінки Дієго-Суареца — міста на півдні острова, відомого як велика французька військово-морська база. Риси їхніх обличчя свідчать про азійське походження.

роткі руки та кругла голова з великими очима, що дуже нагадують автомобільні фари. Власне, вони й виконують подібні функції, адже лемури — нічні звірі, і гострий зір їм особливо потрібний. Великі лемурині очі, гострі вуха, що стирчать над круглою головою, наче пара різжок, великі довгі хвости надають цим звірам химерного вигляду, якому вони й завдячують своєму назвою, бо в перекладі з латинської мови лемур означає нічний дух.

Так само можна назвати Мадагаскар і королівством кажанів, яких тут більше, ніж у будь-якій іншій країні світу, князівством хамелеонів або мангустів. Втім, зоологи віддають перевагу іншій назві — «острів допотопних», і вони мають цілковиту рацію. Хто не чув про мадагаскарського страуса — епіорніса, цього гіганта серед птахів, зріст якого перевищує п'ять метрів, а одне яйце своїм розміром дорівнює 150 курячим

яйцям? У творі знаменитого англійського письменника-фантаста Герберта Уеллса, в якому йдеться про епіорніса, що вилупився з яйця в наші часи, не дуже вже й багато вигадки. В 1938 році весь науковий світ був вражений звісткою, що біля берегів Мадагаскару виловлено морську істоту, яка, за підрахунками вчених, мала вимерти ще 70 мільйонів років тому. Пізніше ця дійсно допотопна риба — лятимерія — ще кілька разів потрапляла в сіті...

Можна було б без кінця продовжувати оцей панегірик на честь своєрідності, винятковості мадагаскарської флори та фауни — адже не випадковий той факт, що кожний третій з одвідувачів острова — ботанік, зоолог, геолог, палеонтолог, бо заповітна мрія кожного фахівця — побувати у цьому своєрідному музеї природи, біля джерел багатьох таємниць. Саме вони й нарекли Мадагаскар «таємничим островом», і досі сперечаються щодо його походження.

Відносно цього існує чимало версій. Прихильники найбільш вірогідної теорії запевняють, що Мадагаскар є уламком велетен-

Кофе — головна експортна культура Мальгашської Республіки: більше половини сільського населення острова, так само як і цей житель його західного узбережжя, працюють на кофейних плантаціях.

предки жили десь у Південній Азії. Де саме, встановити й досі не вдалося, але вчені схиляються до думки, що мальгаші походять або з Зондських островів, або з Філіппін.

ського древнього материка Гондвани, що існував багато віків тому у так звану пермську геологічну епоху і займав весь простір на півдні між Америкою та Австралією. Вважають, що особливості мадагаскарської флори та фауни, геологічна будова острова є одним з найсильніших доказів цього.

Серед вчених, що приїждять на Мадагаскар, чимало антропологів та етнографів. Для них тут теж відкривається широке поле діяльності: адже походження основного населення острова — мальгашів також є загадковим. Самі мальгаші не зараховують себе до африканців. Дійсно, пряме чорне волосся тубільців, жовтий відтінок шкіри, трохи косі очі — все це свідчить про те, що їхні давні

Як би там не було, але відомо одне — представники Азії з'явилися на Мадагаскарі давно. Але вже тоді острів, очевидно, не був безлюдним: його заселяли вихідці з Африки. Обидва ті потоки імміграції зіткнулись на Мадагаскарі — внаслідок чого створилася нова мальгашська нація, становлення якої відбувається й зараз.

Отже, природа Мадагаскару незвичайна. Але про новітню історію острова цього не скажеш, бо Мадагаскар поділив гірку долю всього «Чорного континенту». Як і в Африці, на острові у середні віки існували могутні держави з високою культурою, серед яких виділялась держава Імеріна. Її розквітці покляли край постріли французьких гармат. Довгі роки поневолення, осяяні полум'ям незатихаючої боротьби з колонізаторами. Після другої світової війни — новий спалах визвольного руху, під тиском якого колоніалісти змушені були відступати. І от, нарешті, 1960 рік, рік Африки. Він став і роком народження незалежної Мальгашської Республіки.

Приїжджого на Мадагаскарі вражає все: природа, люди, барви. Вражає і столиця республіки — Тананаріве, або Антананаріве, як називають її тубільці, що означає у перекладі з мальгашської «тисяча сіл». Можливо, ця назва відображає історію виникнення міста. Проте Тананаріве не схоже на велике село, як не схоже воно й на столиці інших африканських держав. Тананаріве має лише йому притаманне лице. Як Рим, Ліссабон або Київ, місто розташоване на крутих пагорбах. Вулиці у пов-

Хоч клімат Мадагаскару набагато помірніший за африканський, проте і тут, особливо на півдні острова, часто бувають тропічні зливи. Такий вигляд має одне з невеличких міст після тропічного дощу.

ному розумінні слова існують лише в долинах, від них по схилах розгалужуються вулиці-сходи, які тут так і називають «л'ескальє». Тананаріве на противагу більшості африканських міст не має поділу на європейські та тубільні квартали. Зате наочно демонструється різниця між багатим та бідним. Європейці та місцеві капіталісти зводять житла для себе на вершинах пагорбів: це фундаментальні будівлі з цегли, бетону, скла. Менш заможні оселяються на схилах у будинках з рожевого туфу. А біднота юрмиться біля підніжжя пагорбів в дерев'яних халупках.

На перший погляд здається дивним, що в країні, народ якої пролив стільки крові за свободу і незалежність, в столиці вільної республіки ще збереглися вулиці Клемансо, Фоша, Леклерка, пам'ятник жорстокому покорителю острова генералові Галієні. Але навіть після побіжного знайомства з життям Тананаріве багато чого стає зрозумілим.

Правлячою партією на Мадагаскарі є зараз соціал-демократична, її лідер Філібер Ціранана посідає посаду президента республіки. Насправді ж у країні нічого схожого на соціалізм немає: Ціранана вперто веде республіку по шляху розвитку найчистішого капіталізму, дороговказами на якому є такі реакційні положення, як «прихильність до старих традиційних зв'язків», «рівні можливості для всіх», тобто повна свобода дій для колишніх колонізаторів. І хоч у програмі правлячої партії, у промовах її лідерів дуже часто відмінюється слово «незалежність», його треба розуміти суто формально. Формально існує незалежна Мальгашська Республіка. Фактично в її економіці та політиці владно хазяйнують французькі монополії. На одміну від багатьох африканських країн, що розірвали зв'язки з колишніми поневолювачами, Мальгашська Республіка залишається членом Французької Співдружності. Більше того, Ціранана та його поплічники є вірними прислужниками французького неоколоніалізму. Саме вони кілька років тому виступили ініціаторами створення так званого Африкано-Мальгашського Союзу — найреакційнішого об'єднання, що знаходиться під егідою Франції.

Багато почесних і виправданих назв має острів Мадагаскар. Але є ще одна заслужена і ганебна: «вітрина неоколоніалізму». Таким є в дійсності сучасний Мадагаскар. Проте назва ця скоро згине, бо все частіше на стінах будинків Тананаріве та інших міст і сіл республіки з'являється рішучий напис: «Фахлеовантена тантерака!» — «Повна незалежність!».

Принцеса Суга. Вона ледве не стала жертвою «кіднапу».

55 000 000 ЗА ПРИНЦЕСУ

У Сполучених Штатах дуже поширене викрадення дітей мільйонерів. Японські майстри «кіднапу» пішли далі, вони розробили план викрадення наймолодшої дочки самого імператора Японії Хірохіто, 25-річної принцеси Суги. Лише в останній момент хтось сповістив про це поліцію і злочинців схопили.

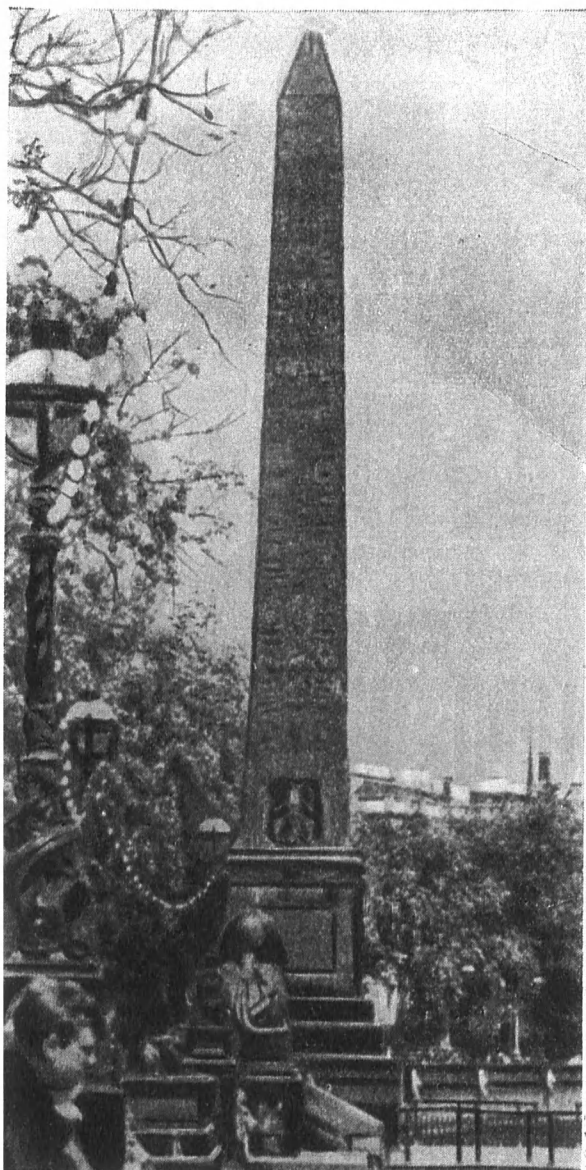
За викуп принцеси збиралися зажадати від імператора 55 мільйонів ієн (близько 140 тисяч доларів) — нечувана сума в історії японського «кіднапу».

Чотири роки тому, наперекір традиції, Суга одружилася із звичайним банківським службовцем і жила з своїм чоловіком поза межами імператорського палацу. Один з гангстерів мав проникнути в квартиру Суги під виглядом електромонтера. Тричі готувалася ця операція, але кожного разу на заваді ставала якась дрібниця. Четверта спроба закінчилася вже повною поразкою, гангстери опинилися в руках поліції.

Жоден американський викрадач не позаздрив би своїм японським колегам, адже в США викрадення дітей карається смертю. Але японські бандити мало непокоїлись своєю долею. І, справді, гангстерів засудили лише на строк від 8 місяців до 3 років ув'язнення за «злом і носіння зброї без дозволу». І врятували їх не адвокати, а самі японські закони. Річ у тому, що ці закони розроблені ще на підставі німецького кримінального кодексу 1907 року, який не вважав викрадення людей за злочин, бо подібне траплялося тоді в Німеччині досить рідко. Проте, в сучасній Японії викрадення дітей, а також і дорослих, з метою одержання викупу, стало дуже поширеним явищем. Лише за останнє десятиріччя зареєстровано 4728 таких випадків. Проте до найвищого покарання — 10 років ув'язнення — засуджено лише близько двох процентів спійманих гангстерів; більшість відбулася кількома місяцями в'язниці.

Вже протягом тривалого часу в Японії лунають голоси протесту проти такого дивного поводження властей із викрадачами. Справжня злива обурення залила Японію минулого року, коли бандити замордували одну з своїх жертв, а інша зникла безвісти.

Недавно японський парламент прийняв ухвалу про більш суворе покарання викрадачів. Їм тепер загрожує вирок від 3 років до довічного ув'язнення. Але, як видно, японські майстри «кіднапу» мало зважають на це, бо замірилися навіть на дочку самого імператора!

Червоний обеліск, який колись здіймався перед храмом Сонця у старовинному Геліополісі, тепер прикрашає бульвар над Темзою.

Так 1877 року транспортували обеліск з Александрії до Лондона.

МАНДРІВКИ „КЛЕОПАТРИ“

На багатолюдному лондонському бульварі, неподалік від мосту Ватерлоо, на спеціальному фундаменті стоїть відомий всім, хто побував в англійській столиці, обеліск «Шпиль Клеопатри». Цей старовинний пам'ятник, проживши на світі 3500 років, зазнав багато цікавих пригод.

Близько 1500 року до нашої ери два 180-тонні обеліски, витесані з червоного граніту поблизу Асуана, сплавляли на величезних плотах униз по Нілу. За наказом фараона Тутмосіса III їх було встановлено перед фасадом відомого храму Сонця в Геліополісі, де вони спокійнісінько простояли майже до нашої ери.

За 23 роки перед нашою ерою, в сьому річницю з дня смерті цариці Клеопатри, цезар Октавіан наказав перевезти ці обеліски до Александрії. Обидва вони були встановлені на березі моря перед величезним палацом цезарів і простояли там значно довше, ніж сам палац. Потім один з них упав і довго пролежав в прибережному піску, осідаючи в нього все глибше й глибше.

Після перемоги Нельсона під Абукіром англійці вирішили підняти цей обеліск і встановити як пам'ятник на честь перемоги. Але зрушити з місця його не змогли.

У 1820 році Мохаммед Алі подарував цей обеліск англійському королю Георгу IV з нагоди його коронації. Англійці довго бідкалися, марно намагаючись перевезти подарунок до Лондона, але не знаходили засобів.

У 1867 році ділянку землі, де лежав обеліск, придбав якийсь грецький торговець. Він негайно ж поставив англійцям ультиматум: «Прошу забрати обеліск. Коли не забере, я накажу потовкти його на будівельний матеріал». Але минуло ще десять років, перш ніж знайшли засоби транспортування обеліска.

Був сконструйований циліндричний металевий футляр понад тридцять метрів завдовжки. В цей футляр вмістили обеліск, приробили до нього палубу з кількома каютами для команди і охрестили цей своєрідний корабель «Клеопатрою».

21 вересня 1877 року буксир «Ольга» витяг «Клеопатру» в море і, після зупинок в Алжирі та Гібралтарі, вийшов з нею у води Біскайської затоки. Подорож «Клеопатри» справила справжню сенсацію, і тодішні газети докладно описували кожну мильо її плавання.

14 листопада в затоці знялася буря. Величезні хвилі перекинули дивовижний корабель на бік, він втратив рівновагу. Шість моряків з «Ольги» по черзі намагалися підпливти до «Клеопатри», але всі шість загинули. Капітан «Ольги» наказав одрубати канати від нещасного корабля. Вважалося, що залізна споруда затонула, а її команду поглинули хвилі.

Та сталося щось надзвичайне — «Клеопатра» втрималася на поверхні. Дрейфуючу скриню помітив корабель «Фіцморіс» і щасливо привів її у лондонський порт.

Почалися тривалі суперечки — де ж встановити обеліск? Дехто запропонував подвір'я Британського Національного музею. Але велика вага шпиля могла стати загрозою для підземних сховищ музею. Подвір'я Вестмінстерського абатства також не підходило, бо обеліск міг завалити тунелі метро. І лише через рік після прибуття «Клеопатри» до Лондона обеліск зрештою був встановлений на набережній Вікторія, де він стоїть і тепер, трохи пошкоджений німецькою бомбою в 1917 році. Так завершилася історія дивовижного шпиля.

Його близнюк з Геліополіса трохи пізніше, майже в такий самий спосіб примандрував до Нью-Йорка.

ЦІКАВИЙ ЗАДУМ СКІНЧИВСЯ НЕВДАЛО

За минуле десятиріччя Україну відвідали тисячі за океанських українців, як тих, що колись емігрували «у світ широкий», так і тих, що вже народились і виросли у Сполучених Штатах Америки або в Канаді. Серед тих тисяч одвідувачів багато було таких, що їхали на Україну з чистим і щирим серцем, але були й люди політично упереджені.

На сторінках українських газет за океаном часто з'являлися репортажі й розповіді про враження від побаченого й почутого на Україні. Справжні патріоти не могли не захоплюватися великими економічними й культурними досягненнями рідного народу. І про це вони розповідали в своїх нарисах. Це не означає, проте, що ці люди не бачили певних недоліків, які ще є на Україні. Вони бачили їх і розуміли, що за природою своєю ці недоліки тимчасові, що ба-

гато їх завтра й післязавтра зникне. Тому в своїх нарисах вони не наголошували на них, не хотіли заслоняти ними величезних успіхів українського народу, успіхів, які є вирішальними в його житті.

Але з'являлись і статті — в націоналістичних газетах — автори яких, підписуючись псевдонімами чи криптонімами, подавали свої «враження» від перебування на Україні в найчорніших кольорах; засліплені ворожістю до радянської влади, вони «нічого хорошого не бачили»: ні українських шкіл, ні українських театрів, ні українських бібліотек, ні великого житлового будівництва, ні потужних промислових підприємств, ні сільськогосподарської техніки і т. д. Щоправда, таких «вражень» небагато, їх пишуть зловісні люди, які втрапили будь-яке патріотичне

почуття до України та її народу, а часто-густо такі статті фабрикують самі редактори націоналістичних газет.

Цікаво те, що багато людей, які перебували перед тим під впливом націоналістичної пропаганди, побувавши на Україні, переконалися, що націоналістична верхівка дурила їх, вигадавши байки, ніби Україна це пустир, а люди, що живуть там — пригноблені, нещасні, обірвані.

До числа тих одвідувачів, які винесли т. зв. об'єктивне враження, належить і Єлисавета Янда з канадського міста Едмонтон. Вона народилась у Канаді, добре засвоїла від батьків українську мову, навіть пише цією мовою вірші на коломийковий зразок. Підписує вона їх псевдонімом — Дарія Могилянка.

У 1961 році — коли відзначалося 100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка — Єлисавета Янда разом із своїм 16-річним сином відвідала Україну: побувала в Києві, Полтаві, Ялті, Одесі, Львові, Чернівцях та інших містах. Ходила до театрів, музеїв, оглядала пам'ятники. Розмовляла з діячами українського мистецтва, захоплювалась розвитком української національної культури. Наприклад, побувавши на концерті Державної капели бандуристів у Ялті, вона в антракті пішла за куліси й щиро подякувала за чудовий концерт художньому керівникові ансамблю Олександрові Мінківському та виконавцям. Від зворушення на очах у неї стояли сльози. Свідком цієї щиросердчої зустрічі був автор цих рядків. Та й згодом вона захоплено розповідала, що кожного разу після концерту, театральної вистави чи оперної постановки йшла за куліси й дякувала виконавцям за плекання української культури.

Повернувшись до Канади, Єлисавета Янда звітувала перед людьми про свої враження від поїздки. Хоч багато речей, які вона побачила й почула на Україні, були їй незрозумілі і вона про них висловлювалася критично (не завжди справедливо і об'єктивно), та все ж, загалом, виступи її були врівноважені й заперечували вигадки націоналістичних перодрипів. Саме тому націоналістична преса замовчувала її виступи або обмежувалась коротенькими інформаціями про них.

Єлисавета Янда вирішила також висловити свої враження у віршованій формі. І от деякий час тому з'явилася збірка нових її віршів під назвою «Думки летять на Україну», дві третини яких присвячені саме її перебуванню на землі батьків.

Серед цих поезій є такі, в яких авторка пише про свою любов до України.

Ось вірш. «Подорож на Україну», яким відкривається збірка. Одержавши повідомлення про те, що їй надано в'їзну візу на Україну, Єлисавета Янда дуже зраділа і радість свою передала такими словами:

Я більшого щастя
Не можу бажати,
Як з любов'ю в серці
Вкраїну вітати.

Ту землю, що предків,
Дідів породила,
Моїх батька й матір
У праці зростила.

Авторка прагне «візиту зложити», щоб «любов'ю до краю серце наповнити». Прибувши до Києва — столиці України, — вона захоплюється його красою у вірші «Слава Києва», який починає рядками:

Слався, місто величає,
Понад берегом Дніпра!
Хай вінок дзвінкої слави
У століттях не вмира!

Хороші враження винесла Єлисавета Янда з Полтави. Вона пише:

Полтава — містечко
Гарне, чепурненьке,
Висококультурне,
І все в нім гарненьке.

Далі вона згадує про Івана Котляревського, що прославив українську мову в світі, і Гоголя, чиї «писання приносять славу» українському народові.

Побувала авторка і над Чорним морем — у Ялті й Одесі. І дивлячись на Чорне море, вона пригадувала ті часи, коли козаки відстоювали незалежність своєї батьківщини і волю рідного народу:

Гей, для тебе, Чорне море,
Вже грає віками,
На якому колись бились
Турки з козаками.

І закінчує вона свій вірш строфою:

Чорне море, Чорне море,
Запорожців друже,
Тобі дяка, що козацтву
Ти сприяло дуже!

Присвятила вона свої вірші й Запоріжжю, і Чернівцям, Карпатам, могилі Тараса Шевченка. У вірші «Поклін і пошана Кобзареві» є багато гарних рядків, які звеличують славу Тараса Шевченка. Авторка розповідає, як пани знущалися з селян, примушували їх «працювати від досвітку до

пізньої ночі», як панські гайдуки кріпаків, немов худобу, «різками в поле гонили».

Тарас Шевченко у своїх творах закликав народ повстати і прогнати своїх гнобителів. Мрія поета здійснилась — народ скинув із себе ярмо, визволився з неволі.

І Дарія Могилянська закінчує свій вірш такими промовистими словами:

Усіх панів і їх царів
Геть зліквідували,
І навіки катів лютих
Із краю прогнали.

Дарія Могилянська написала цикл поезій, які присвятила своєму двоюрідному братові — народному артистові СРСР Іванові Семеновичу Козловському. Звертаючись до нього, вона пише:

Ой, щасливий ти, братику,
Що Вкраїну маєш,
Що ти її до серденька
Свого пригортаєш.

Сторінки збірки, присвячені подорожі по Україні, ілюстровані гарними фотографіями: ось українські тополі в Києві, ось пам'ятник Володимирі над Дніпром, шестисотрічний дуб у Запоріжжі, Український театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка в Києві, Український драматичний театр ім. М. Гоголя у Полтаві, Український державний університет у Києві.

Решта книжечки — це сентиментально-інтимні твори, написані в різні часи (особливо в лікарнях, коли авторка хворіла).

Вище мова мовилася про все позитивне у поезіях, присвячених Україні. Однак у багатьох творах Дарії Могилянської, навіть у тих, з яких наводилися гарні рядки, є строфи, що псують їх зміст. Так і видно, що строфи ці встроєні туди штучно, навмисно, щоб, мовляв, авторку не запідозрили у надмірних «симпатіях» до більшовиків або в радянophilстві. Можливо їх туди вста-

вила й не сама авторка, а її консультанти та редактори, такі, як Яр Славутич, що всім своїм єством ненавидять усе «підсоветське».

Так, саме ці строфи псують благородний задум — знецінюють все хороше й позитивне, що мала сказати авторка про Україну та її народ.

Бо справді, лише дуже обмежена або задурманена націоналістичним наркозом людина може писати такі рядки:

Кобзар каже, рідну мову
Вчіться шанувати,
А чужої в рідну хату
Мови не пускайте!

Як же це узгоджується з тим, що говорив Тарас Шевченко? Адже він писав:

Учітесь, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Зривів у Дарії Могилянки чимало. І саме цей кукіль засмічує здорове зерно, яке є у збірці,— зерно, що робить її цікавою.

Якщо Дарія Могилянка визволиться від своїх націоналістичних «опікунів», і писатиме те, що велить їй розум і серце, то вона, може, ще скаже щире й чесне слово про Україну, її народ, яких вона, не маємо найменшого сумніву, любить всім своїм єством.

Чи спроможеться вона на це — покаже майбутнє.

Петро КРАВЧУК

м. Торонто, Канада.

ПЛІДНА ПРАЦЯ СХОДОЗНАВЦЯ

Професор Харківського університету Андрій Петрович Ковалівський відомий, передусім, як історик. Однак літературознавство завжди широко входило в коло його інтересів. Ще в 20-х роках видана була його книга «З історії української критики», опубліковано ряд праць про Г. Сковороду.

Понад тридцять років А. Ковалівський досліджує різні питання розвитку літератур країн Близького Сходу, зокрема арабської літератури. Свого часу він вчився й працював під керівництвом таких визначних учених, як А. Ю. Кримський та І. Ю. Крачковський. Результатом досліджень А. Ковалівського є статті «Ахмед Хашім, сучасний турецький лірик» («Червоний шлях», № 2, 1930), «Опис східних рукописів бібліотеки Харківського університету» («Библиография Востока», 1934). Багато важливих філологічних спостережень подає А. Н. Ковалівський у своїй монографії «Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путеше-

ствии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии». (Вид-во Харківського університету, 1956). Цікава його розвідка «Вивчення культури новітнього Єгипту в СРСР. Література, театр, кіно, музика, освіта» (Труди Харківського університету, історична серія, 1957), а також стаття про київського філолога-арабіста й перекладача Тауфіка Кезму («Український Історичний журнал», № 4, 1958). Нещодавно А. Ковалівський завершив дослідження «Т. Г. Шевченко й Схід».

Найважливішою працею А. Ковалівського в галузі художньої літератури й літературознавства є упорядкована ним «Антологія літератур Сходу» (Вид-во Харківського університету, 1961).

Обстоюючи ідеї гуманізму, українська література в особі багатьох своїх діячів цікавилася боротьбою народів Сходу проти колоніалізму, за визволення й самостійний розвиток. Тема Схо-

ду посідає визначне місце в оригінальній творчості та в перекладацькій діяльності багатьох учасників літературного процесу на Україні. Однак ця проблема ще не привернула до себе належної уваги дослідників.

А. П. Ковалівський є, таким чином, одним з піонерів у висвітленні цієї теми. Його «Антологія літератур Сходу» містить чимало творів письменників з республік Радянського Сходу, а також Сходу зарубіжного (з літератури арабської, бенгальської, хінді, індонезійської, китайської, корейської, перської, санскритської, турецької, японської та ін.).

Упорядник обмежив своє завдання тим, що представив в «Антології» лише ті твори східних письменників, які були перекладені або видані в Харкові. Тим-то книга не дає повного уявлення про українсько-східні літературні зв'язки, але вона становить усе ж важливий внесок у справу їх дослідження. Як перша важлива

спроба в цій галузі, вона заслужовує на всіляке схвалення.

В книзі представлені переклади з Калідаси й Рабіндраната Тагора, Омара Хайяма й Гафіза, твори японських письменників і корейські пісні, зразки перських віршованих сентенцій і уривки з розповідей арабських мандрівників. Це — справді багатобарвний квітник поезії.

Значний інтерес для читача становлять не лише тексти вміщених творів, а й багаті коментарі до них. У великій вступній статті А. Ковалівський висвітлює історію сходознавства в Харкові у XVIII—XX століттях. Цікаві сторінки, присвячені

східним мотивам у творчості Г. С. Сковороди, характеристиці філологічної та літературознавчої діяльності Д. Овсяннико-Куликовського, В. Шерцля, О. Потебні та багатьох інших харківських вчених. Особливо широко висвітлює упорядник діяльність харківського професора Павла Григоровича Ріттера, визначного індолога, автора численних наукових праць, а також російського (1914) та українського (1928) перекладів поеми Калідаси «Хмара-вістун» (переклад П. Ріттера увійшов і до збірки творів Калідаси, виданої в Москві 1956 року).

Не менший інтерес становлять матеріали про ви-

значного українського письменника Гната Хоткевича, який у 1929 році видав свій переклад драми Калідаси «Шакунтала» з передмовою й примітками. Гнат Хоткевич, як відомо, був не лише письменником, а й видатним музично-театральним діячем. Він створив низку музичних творів за мотивами «Шакунтали».

Упорядник «Антології» дає також велику кількість приміток історичного й філологічного характеру, наводить різноманітний документальний матеріал, що широко знайомить читача з питаннями сходознавства та розвитку його на Україні.

Ю. СТУПАК.

м. Суми.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ВІЯННЯ ЧАСУ. Вісник Шведської Академії наук, що виходить вже 331 рік, завжди був сухо офіційним. І лише тепер він підкорився вимогам сучасної журналістики: в останньому номері вміщено першу за все існування журналу фотографію

СУДОВИЙ ВЕТЕРАН. 98-річний югославський садівник Хасан Креза вже сорок років перебуває на відпочинку. І вже сорок років не пропускає в своєму рідному місті Мостарі жодного судового засідання. Судові власті відвели Крезі постійне персональне місце в залі засідань, щоб йому не доводилося стояти, коли в залі буває багато публіки. Хасан Креза став своєрідним експертом у питаннях права: він дуже точно передбачає чи не кожний вирок.

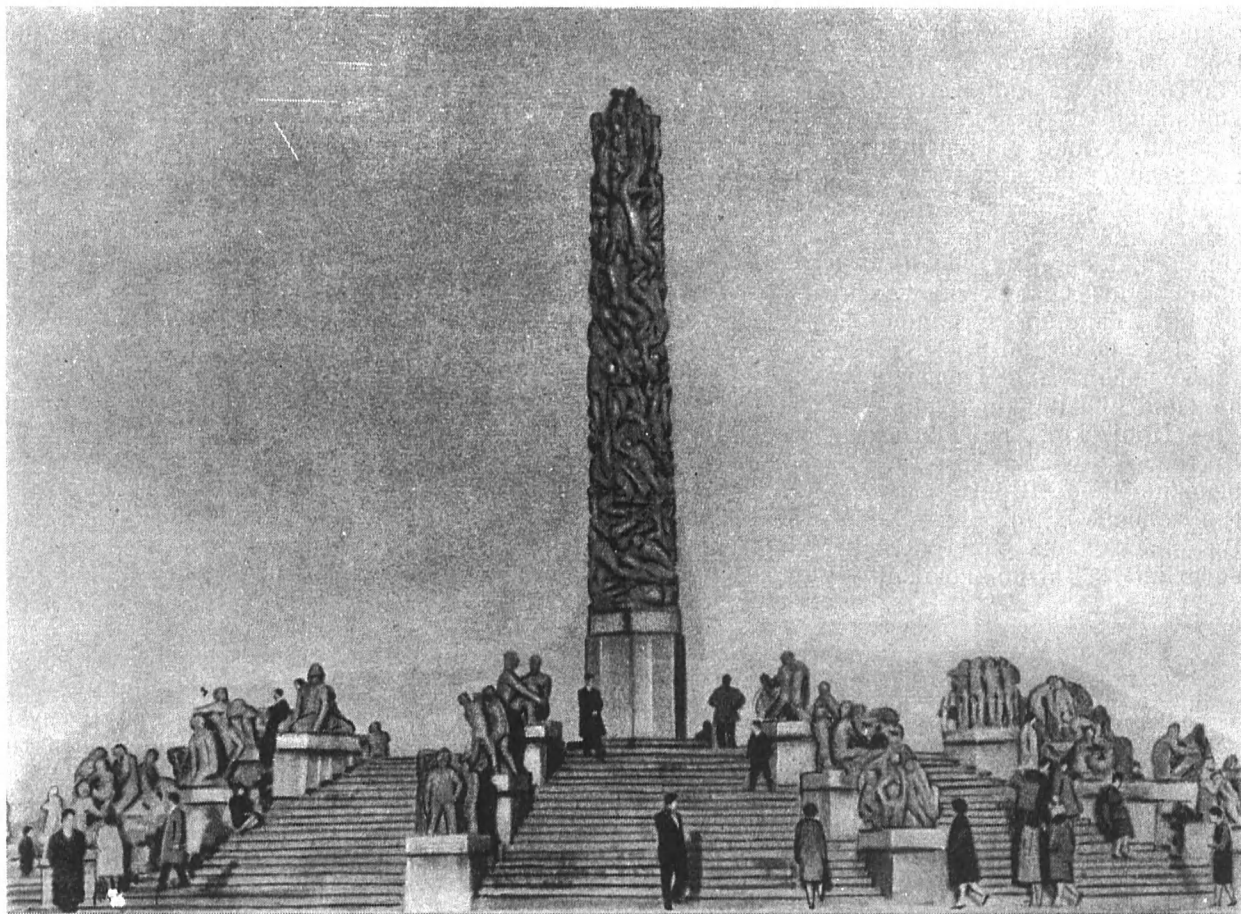
ПОГОДА І ДИПЛОМАТІЯ. Шведський державний інститут прогнозів повідомив ірландське посольство в Стокгольмі, що, на жаль, не зможе задовольнити його прохання. Представник інституту заявив, що його організація не може замовчувати правду, навіть якщо ця правда неприємна для ірландського посольства.

Цей обмін посланнями викликаний тим, що шведський інститут прогнозів часто повідомляє в своїх зведеннях про циклони і погану погоду в районі Ірландії. Ірландське посольство просило інститут не давати таких повідомлень, бо вони віднаджують закордонних туристів.

АТОМ І КОХАННЯ. В найновішому виданні Британської енциклопедії, яке нещодавно вийшло в Лондоні, стаття «Атом» займає 13 сторінок, тоді як «Кохання» — тільки одну сторінку. У виданні цієї енциклопедії 1935 року «Атом» займав 3 сторінки, а «Кохання» — 11.

ТРИМАЙТЕСЬ! Під час недавнього страйку збирачів податків у Норвегії на адресу страйкового комітету з усіх кутків країни надходили телеграми такого змісту: «Тримайтеся!» «Не піддавайтеся!» «Якщо треба буде, то страйкуйте хоч цілий рік!» Як легко догадатися, авторами цих телеграм були платники податків. На жаль, їм довелося розчаруватись: страйк закінчився через кілька днів.

АЛІБІ. В одному з нью-йоркських барів запроваджено нововведення: коло входу висить годинниковий автомат, який, так само, як це робиться на багатьох підприємствах, видає відвідувачам бару картки із штемпелем, що свідчить, о котрій годині він прийшов до бару і о котрій — залишив його. Картки призначаються для ревнивих дружин, які вимагають од своїх чоловіків точного звіту про те, де вони проводили вільний час...

Фрогнер-парк. Моноліт — «Пам'ятник Людству».

ДМИТРО СТЕПОВИК

БАРВИ ФІОРДІВ

Є багато на світі чудових музеїв, але цей невеликий музей у древній столиці Норвегії — Тронхеймі особливо дорогий і норвежцям, і нам. Вони пишаються тим, що «Рінгве» — музей унікальний, бо ніде не зібрано стільки музичних інструментів всіх епох і народів. Нам приємно, що засновником його була російська жінка Вікторія Михайлівна, що українська бандура лежить тут поряд із скандинавською скрипкою хардангфеле.

...На початку нинішнього

століття зовсім юна Вікторія разом з батьками і сестрою, оперною співачкою, емігрувала до Норвегії. Музику любили в цій родині всі. Згодом Вікторія Михайлівна вийшла заміж за шведського консула в Тронхеймі пана Бакке. Життя її було забезпечене, спокійне, але туга за батьківщиною, за російськими піснями не залишала Вікторію ніколи. Про рідний край нагадували кілька музичних інструментів, привезених з Росії. Вони й навели жінку на дум-

ку збирати народні інструменти. Так виник славний музей «Рінгве».

За рік до нашого приїзду в Тронхейм, наприкінці 1963 року, Вікторія Михайлівна Бакке померла. Але вона залишила по собі прекрасний пам'ятник — неповторний музей.

Зали музею — невеликі, чимось домашнім, затишним віє від них. Кожна кімната присвячена якомусь періодові музичної історії людства. В Бетховенському залі стоїть чорний рояль, на якому грав великий композитор, тут же народні й оркестрові інструменти тієї епохи. А ось шопенівський зал, і в ньому — столик, що належав Фредеріку Шопену. Столик? Ні, це піаніно у формі столика! Поруч —

перший рояль, зроблений у Польщі. Невтомна Вікторія Михайлівна знайшла цей унікальний експонат у Франції, купила його і привезла до Тронхейма.

Мабуть, ніщо так не цікавить, як експонати залу скрипок. І не тому, що нам пощастило послухати, як звучить скрипка Страдіварі. Тут показано всю історію народження і вдосконалення цієї цариці музики.

— Норвежці пишаються Вікторією, — каже нам старенький Івар Шонес, другий чоловік В. М. Бакке. — Ви знаєте, яка вона була енергійна! За кожною ці-

єю скрипкою — місяці невтомних пошуків, десятки поїздок, сотні листів. Ми з Вікторією нічого не шкодували для музею. Ось по цю віолончель XVIII століття вона тричі їздила до Стокгольма, а фортепіано рідкісного звучання і конструкції «чембільо» вона знайшла серед мотлоху у фондах паризького Лувра. Щоб придбати його, Вікторія також кілька разів їздила до Франції.

Івар Шонес показує нам скрипку, меншу за сірникову коробку. Це не іграшка, каже він. І справді, екскурсовод музею Рут Вердал тут

же виконує на мініатюрному інструменті п'єску — струни, тонші за волосинку, звучать тихо, але дуже ніжно. Нам показали й інші дива — скрипку у формі черевика, органчик, що зовні нагадує тістечко, стародавню шведську ключову арфу, унікальну скрипку, виготовлену із сірників, скрипку з металу, напіввіолончель — напівпіаніно.

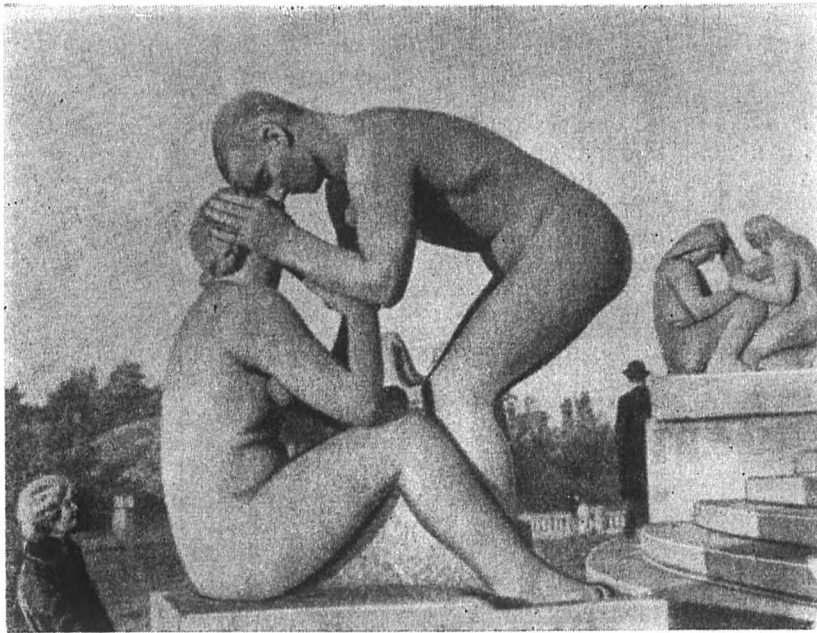
З особливою радістю показували нам норвезькі друзі експонати, що свідчать про культурні зв'язки наших народів. Центральний зал «Рінгве» називається «кімнатою Гріга і Чайковського». На стендах не тільки інструменти часів Чайковського і Гріга. Тут фотографії-оригінали, якими обмінювалися два генії музики. Петро Ілліч присвятив Едварду Грігу увертюру до фантазії «Гамлет». Схвильований Гріг писав у Росію: «Як дитина, радію я увертюрі до «Гамлета». Сердечно дякую за присвяту. Моя увертюра «Восени» і сюїта з «Пер Гюнта» незабаром вийдуть у світ, і я дозволю собі негайно їх Вам переслати».

У «Рінгве» поряд з недавно присланими з СРСР українською бандурою і російською балалайкою лежать народні норвезькі інструменти — струнний ланглейк, і гардангєрська скрипка, — під їхні звуки відбуваються весільні обряди, сільські свята, співаються народні пісні.

Народне мистецтво у Норвегії у великій пошані, і це помічаєш на кожному кроці. У цілком сучасну модернізовану споруду архітектор обов'язково «впише» традиційну рису — чи використає стару норвезьку форму вікон, чи викладе на одній із стін з керамічних плит сюжет з народної казки, чи вмонтує у скляні двері кольоровий вітраж. Народну музику грають у фешене-

Куток музею «Рінгве» в Тронхеймі.

Фрогнер-парк в Осло. Композиція «Юність».

бельних ресторанах і кафе. У вітринах на центральній вулиці столиці Карл-Юханнес-гате ми бачили поряд з сучасними творами добрих гномів і злих троллів, вирізаних з великих шматків кори. Взагалі, вирізуванням троллів і гномів займаються буквально всі — від дітей трирічного віку до сивих дідусів. Різьблення по дереву, скульптурне аматорство таке ж улюблене і таке ж масове заняття, як скажімо прогулянки на лижах.

Це масове захоплення різьбярством спричинилося до появи цілої плеяди талановитих скульпторів. У містах вражає безліч пам'ятників та скульптурних груп, виконаних в кращих реалістичних традиціях. В найлюдніших місцях Осло, Бергена, Тронхейма, Нарвіка — височать величні, майстерно виконані монументальні зображення титанів норвезької літератури й музики — Ібсена, Бьорнсона, Едварда Гріга і Нурдаля Гріга, всесвітньовідомих піонерів крижаних морів — Нансена і Амундсена, а також символічні композиції — від пам'ятника чайкам

у Крістіансуннському порту до алегоричних статуй Моряка, Риболова, Рудокопа й Землероба, що прикрашають ратушу в Нарвіку.

Та над усім тут підносяться сто п'ятдесят скульптурних груп Фрогнер-парку в Осло. В цьому парку — все життя, вся творчість великого художника Скандинавії Густава Вігеланда. Планування і оформлення парку — від воріт і ліхтарів до гігантського гранітного монумента Людству — підсумок сорокалітнього творчого шляху невтомного скульптора.

Густав Вігеланд також починав із дерев'яних статуеток. Ще зовсім молодому митцеві доручають відповідальне урядове замовлення — реставрувати кафедральний собор у Тронхеймі — місці коронації норвезьких королів. Потім муніципалітет міста Осло просить Густава Вігеланда оформити фонтан для міського парку. Через деякий час Вігеланд подав у ратушу план цілої гігантської композиції, яка займатиме

площу в кілька гектарів! Почалися довгі роки напруженої, натхненної роботи.

Ми приїхали у Фрогнер в супроводі друзів з товариства «Норвегія — СРСР». Ми ще не бачили гігантської панорами з бронзи, а наші господарі вже розповідали про історію створення брами до парку. Ця брама — такий же витвір мистецтва, як знаменита «Брама пекла» Огюста Родена.

— Вігеланд — це наш національний Роден, — з гордістю і хвилюванням каже нам секретар товариства «Норвегія — Радянський Союз» Пер Лінд.

І справді, оглянувши парк, переконуєшся, що для обох художників спільними були риси гуманізму, глибокого проникнення в життя, в психологію людини, віра в нетлінність краси.

Композиції Вігеланда зображають «Радість», «Мужність», «Материнство», «Боротьбу», «Скорботу», «Втому і дружбу», «Колесо життя», «Кохання», «Смерть» тощо. Ансамбль завершує гігантська монолітна колона. Це своєрідне плетиво з людських тіл. Ні, це не мертві тіла — вони сильні, напружені, вони борються!

Над цим пам'ятником Густав Вігеланд працював останні роки свого життя, коли Норвегія була окупована німецькими фашистами. Можливо, тому стільки трагізму в деяких деталях моноліту, стільки відчаю в окремих рухах, позах, міміці скульптур. Вігеланд помер в 1943 році, не доживши до того дня, коли радянські війська визволили Нордкап, Фінмарк та інші провінції Північної Норвегії. Але до останнього подиху свого він служив правді життя, народові, реалістичному мистецтву.

Якими жалюгідними здаються всі оті дротяні вішалки, поплямовані полотна абстракціоністів у порівнянні

з творами Вігеланда, Крістіана Крога, Едварда Мунка!

З Едвардом Мунком ми досі були знайомі лише по репродукціях. Тепер, будучи в Норвегії, ми дістали прекрасну можливість побачити його полотна в оригіналі. В тихому передмісті Осло—Екелі, де була майстерня Мунка, тепер виріс прекрасний, по-сучасному обладнаний музей його імені. Кожний, хто відвідає галерею художника, зверне увагу на картину «Крик». Загублена, самотня людина в німій і бездушній пустелі. Людина гукає, кричить, і ви немов чуєте, скільки жаху й відчаю в цьому голосі, що лунає в байдужому світі. Така ж мінорна й літографія «Вечір» — героя обсіли важкі думи, а навколо темрява, безпросвітна ніч. Ці твори відображають трагедію людини в умовах капіталізму.

Проте більшість полотен митця, присвячених народові, сповнені яскравих мажорних тонів. Сцени з народного життя, прекрасні пейзажі, портрети сучасників милують око своїм ліризмом, іскринами гумору. «Чародій світла» — таке ім'я затвердилося за Мунком. Його манера дещо схожа на манеру Едуарда Матісе; в обох художників багато спільного в композиції малюнка, у виборі тем. Розповідають, що Едвард Мунк до глибокої старості (помер він у січні 1944 року у 80-річному віці) працював у майстерні без даху, куди вільно лилося світло. Картина, яку він писав, завжди висіла на осонні, а якщо день був похмурий, Мунк займався літографією чи скульптурою, вичікуючи, коли з'явиться сонце. Можливо, в цьому секрет отого внутрішнього світла, що ллється з багатьох його пейзажів і жанрових картин.

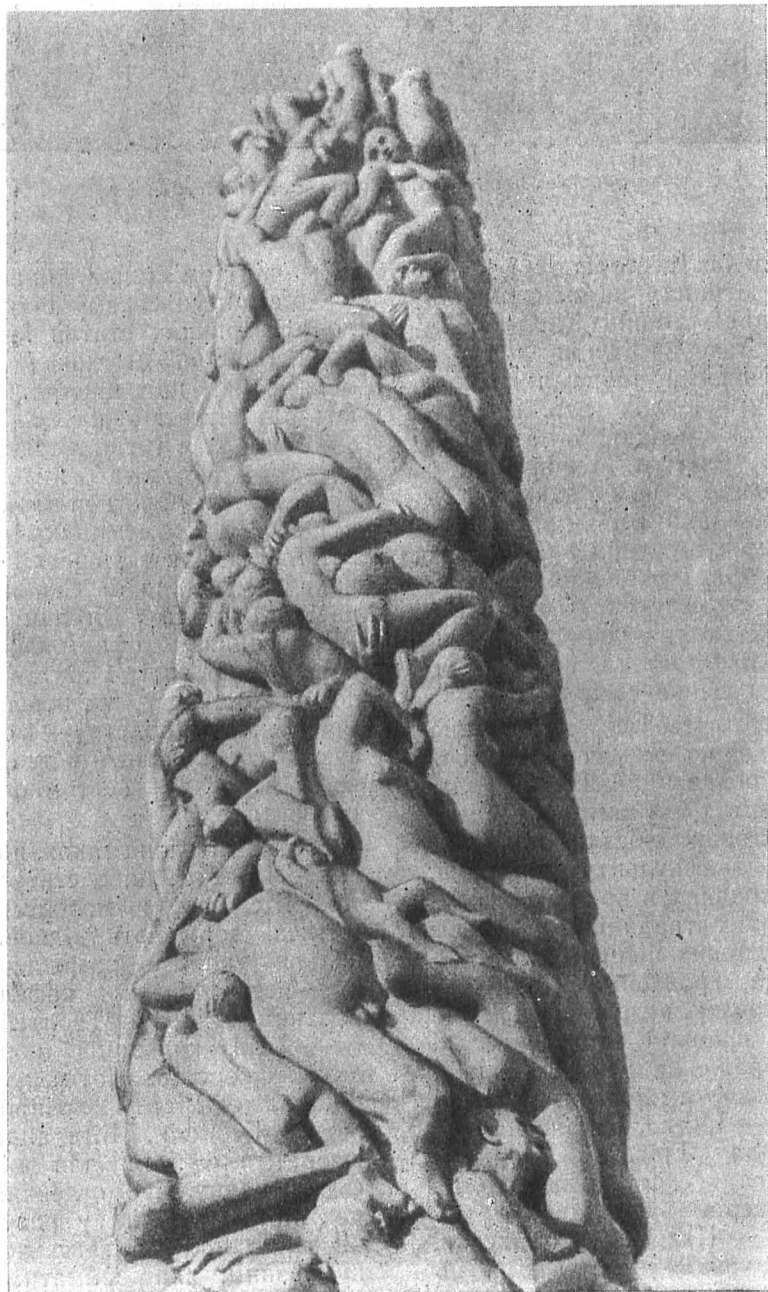
Зараз передмістя Осло — Екелі стало норвезьким Барбізоном. Тут виросло містеч-

ко, жителі якого — живописці, графіки, скульптори. Тут живуть дух і традиції Едварда Мунка. Норвезькі художники-реалісти створили чудові зразки монументального живопису. Стіни міської Ратуші в Осло прикрашені величезними й глибоко філософськими розписами П. Крога, Х. Серенсена, А. Рольфсена. Їхня тема — народ, його життя, труд, боротьба.

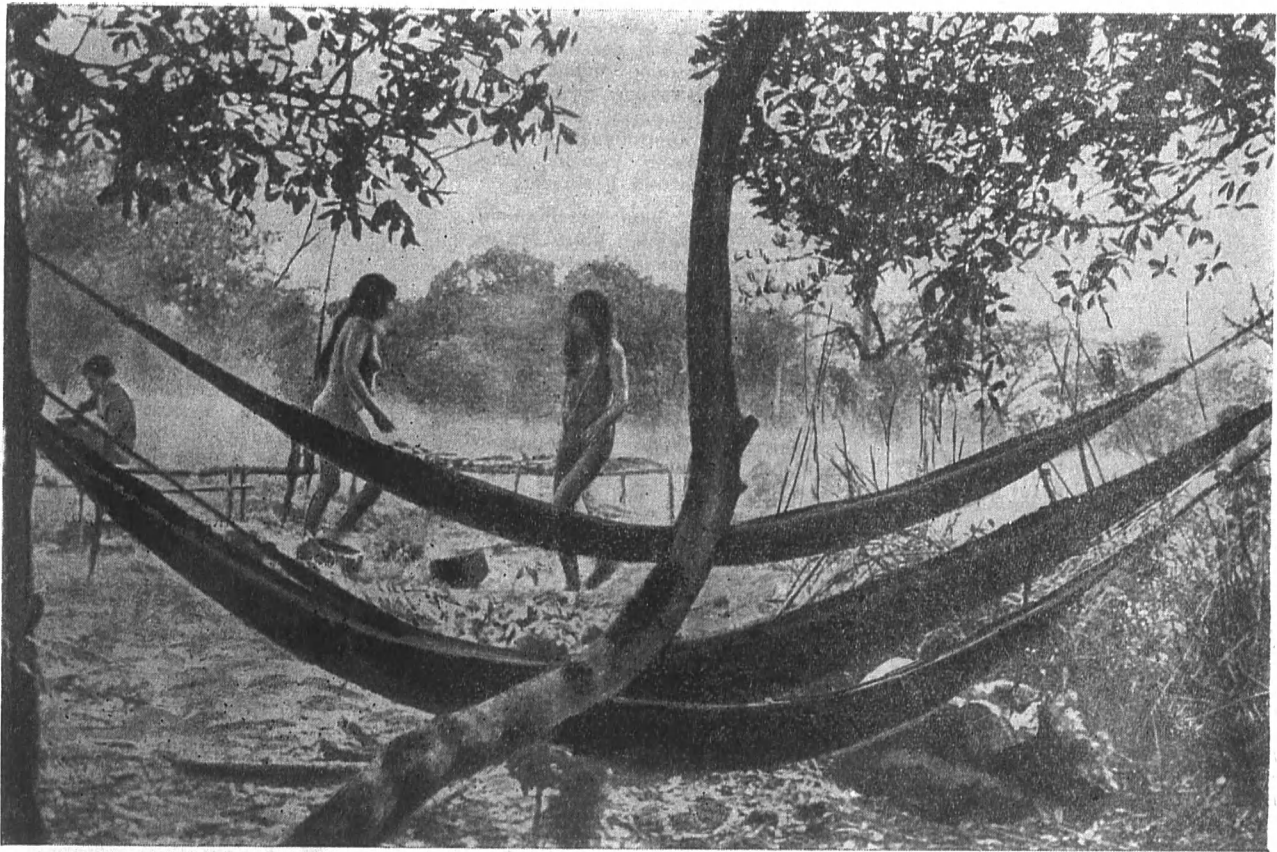
В коротких нотатках неможливо сказати все чи хоча б основне про норвезьке мистецтво. Подорожуючи по Норвегії, ми бачили, вивчали лиш окремі зразки творчості сусіднього нам народу. І ми переконалися, що наші народи еднають не тільки спільні кордони, а й спільне прагнення жити в мирі і дружбі.

(Фото автора)

Фрагмент моноліту «Пам'ятник Людству».

Ці люди ще й тепер живуть, як за часів кам'яного віку

Кам'яний вік у ХХ сторіччі

Відомий мандрівник і фотограф Пауль Ламберт привіз цікаві матеріали про плем'я браво, зафіксував на фото- і кіноплівці див-

Отаке життя дехто називає «раєм у джунглях». Проте райського тут дуже мало.

Коли іноземні туристи приїждять в район Ксінгу, вони звичайно дуже розчаровуються. Люди з племені браво не скачуть на диких мустангах, не кидають блискавичних томагавків, не здирають скальпів і не мають луків з отруєними стрілами. Але саме тут, у лісах Мато Грасо, збереглося незайманим далеке минуле — кам'яний вік.

Плем'я браво й досі не знає, що таке цегла, а свої примітивні житла зводить, як і тисячі років тому. Недалеко від Ксінгу знаходяться найбагатші залізрудні поклади Бразилії, а люди з племені браво користуються знаряддям, зробленим з каменя. Свої стрімкі човни-піроги вони майстерно видовбують з товстих стовбурів, надаючи їм надзвичайно легкої та красивої форми, — такі самі піроги робили й їхні далекі пращури.

Жінка з племені браво з дитиною.

ні картини життя на берегах Ксінгу. Він спростовує назву «Рай в джунглях», яку дали цьому краю деякі туристичні фірми, щоб залучити якнайбільше бажаючих зробити подорож в ліси Мато Грасо.

Коріння маніоки і риба піранья становлять чи не всю їжу браво. Але добувати її доводиться важкою працею і навіть з великим ризиком для життя.

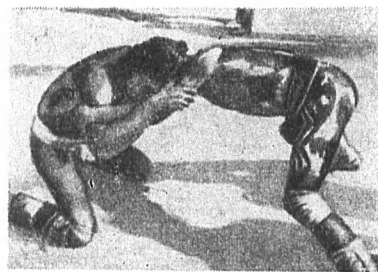
Щоб перетворити коріння маніоки на щось подібне до борошна, жінки з племені браво товчуть його в посудині, видовбаній з дерева. Пауль Ламберт розповідає, як він подовгу стежив за важкою працею жінок, дивуючись їхньому терпінню і старанності. Щоб пій-

У такий примітивний спосіб жінки браво перетворюють коріння маніоки на борошно.

мати піранью, треба мати неабияку мужність. Ця риба — справжній хижак, вона нападає на людину, в неї всі нахили акули. Але той, хто повертається з добрим уловом, буває щедро винагороджений за всі випробування: копчена піранья дуже смачна, для браво це справжній делікатес.

Ламберт та інші дослідники прагнули з'ясувати, чому саме плем'я браво уникає сучасної цивілізації, чому воно так цупко тримається за кам'яний вік. І вони приходили до сумних висновків. Дуже вже далось взнати і племені браво, й іншим племенам індіців усе те, що супроводжувало «цивілізаторську місію» білих колонізаторів. Разом з сучасною технікою та іншими ознаками на-

Традиційні змагання.

шого століття приходили в джунглі і нещадний визиск з боку плантаторів та підприємців, і криваві розправи з непокірними...

Музичні інструменти племені браво залишилися незмінними на протязі багатьох віків.

Є. КЛУСОВ

ТАНЦЮЄ АЛІСІЯ АЛОНСО

Восени 1964 року, вдруге після 1960 р., в Радянському Союзі гастролювала трупа Національного балету Куби, і в складі її — балерина світової слави Алісія Алонсо.

З ім'ям цієї прекрасної танцівниці пов'язана вся історія класичного балету на Кубі.

Вихованка гаванської балетної школи, заснованої 1931 року російським балетмейстером Миколою Яворським, Алісія робить свої перші творчі кроки й здобуває перші успіхи в середині тридцятих років.

В 1939-40 роках Алісія виступає разом з чоловіком Фернандо Алонсо в Американському балетному театрі в Нью-Йорку.

Потім — батьківщина, зо-

крема участь у балеті Прокоф'єва «Петя і вовк», поставленому в адаптації Алісії Алонсо в 1942 році.

1948 року в Гавані починає свою діяльність «Балет Алісії Алонсо», заснований Алісією, Фернандо і братом чоловіка Альберто Алонсо, а через два роки в країні вже виникає «Академія Балету Алісії Алонсо» з 14 школами-філіями.

В блиску слави розквітає далі талант балерини. Її репертуар складається з таких різних за своїм характером творів, як «Жізель», «Лебедине озеро», «Легенда Фолл-рівер», «Копелія», «Букзовий сад», «Іспанське каприччіо» і кубинський балет «Пробудження».

Кожне гастрольне турне по країнах Європи, Північ-

ної й Південної Америки проходить з величезним успіхом.

І раптом у 1956 році батістівський міністр культури Куби наказав закрити «Балет Алісії Алонсо», буцімто з міркувань «економічного порядку»!

Ні для кого не було таємницею, що справжньою причиною цього акту була відмова Алісії, Фернандо і Альберто Алонсо співробітничати з батістівським режимом.

Перед виходом на сцену.

В листі-відповіді, написаному балериною (в складанні листа брали участь провідні прогресивні кубинські діячі культури), повідомлялось про велику роботу, яку здійснили Алісія Алонсо та її балет в справі пропаганди культури серед широких народних мас. Алісія заявила, що в своїй діяльності вона прагнула тільки одного — збільшувати славу кубинського мистецтва, престиж

Куби, бо ідеал, мета життя Алісії — служити батьківщині!

В країні розгортається кампанія протесту, очолюва-

на «Комісією по захисту балету Куби». Широкі народні маси, для яких труп, як і раніш, здійснює гастрольні поїздки по країні з іще більшою кількістю безплатних вистав — активно підтримують цей рух.

Однак батістівський уряд відмовився скасувати своє рішення. Балет Алісії Алонсо змушений був припинити свою діяльність.

І от, нарешті, довгожданна свобода!

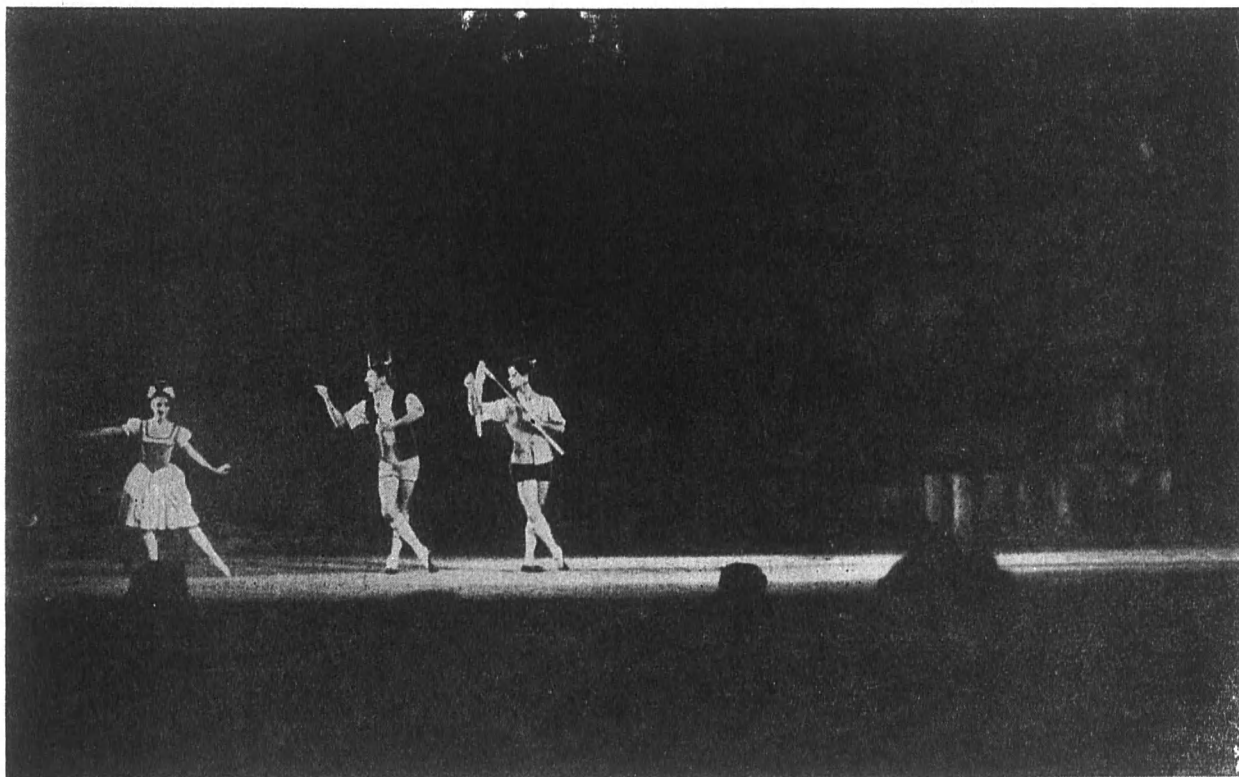
В 1959 році Алісія Алонсо з відродженою трупю Національного балету Куби здійснює воістину триумфальну гастрольну поїздку по всій Південній Америці.

В 1960 році видатна бале-

Танцюють Алісія Алонсо і Родольфо Родрігес.

Сцена з балету «Марна пересторога» з Алісією Алонсо в головній ролі.

рина бере активну участь в організації Міжнародного фестивалю балету в Гавані, того ж року з успіхом виступає в СРСР, країнах соціалістичного табору та інших країнах Європи і Азії, а повернувшись на батьківщину, працює разом з чоловіком над створенням Національної школи балету, стає її художнім керівником.

В 1964 р. Алісія і Фернандо Алонсо з допомогою

Національного інституту кінематографії Куби знімають фільм-спектакль «Жізель», в якому артистка виконала головну роль. Того ж року вони привозять свій колектив у Болгарію, на Варненський балетний конкурс-фестиваль. Тут учениця Алісії і Фернандо, молода викладачка школи Мірта Пла, яка виконує головні ролі в балетах «Дон Кіхот», «Лебедине озеро», «Копелія» та інших, за-

воює срібну медаль. Бронзових медалей удостоєні солісти колективу Хосефіна Менлес і талановитий молодий танцівник з Аргентини Родольфо Родрігес.

Чотири програми, показані балетом в СРСР восени минулого року, були винятково тепло зустрінуті радянськими глядачами; особливий успіх випав на долю чудової прима-балерини Алісії Алонсо.

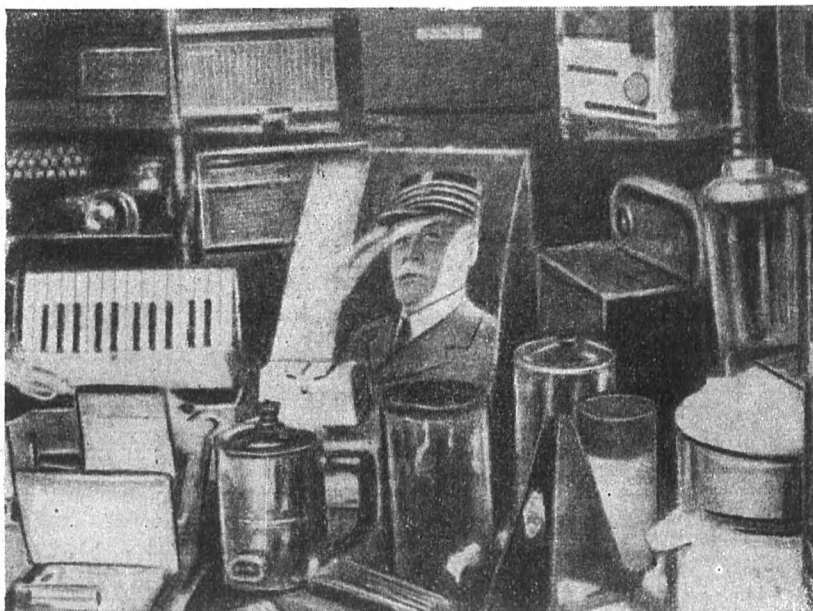

Т

ьмяні, побляклі очі. Жовті вуса щіточкою. Обличчя старезного рантьє. Маршальське кепі, гаптоване золоченим дубовим листям. У вітринах крамниць Парижа, Ліона, Марселя, Бордо, на сторінках французької преси знову можна побачити портрети Петена, колишнього маршала Франції і глави маріонеткової держави Віші.

Двадцять років минуло відтоді, як верховний суд Франції визнав Анрі Філіппа Петена винним у державній зраді і виніс йому смертний вирок, хоч тодішній тимчасовий уряд країни врятував Петена від гільйотини, замінивши страту довічним ув'язненням; і чотирнадцять років—відтоді, як у тюремній камері на острові Іє, майже в мафусаїловому віці помер старий колабораціоніст, ім'я якого для французьких патріотів стало символом ганьби і зради. І ось тепер це ім'я повторюють, неначе заклинання. Буржуазні журналісти на деякий час одвели очі від замкових щілин у будинках кінозірок та осіб королівської крові, щоб познайомити читачів із «політичним заповітом» колишнього володаря Віші, де він називає себе... «учасником руху Опо-ру»! Вперто повторюється зухвала і блюзнірська вимога: витягти зотлілі кістки старого зрадника з ями на острові Іє і перенести їх на кладовище Дуомон поблизу Вердена, де поховано тих, хто віддав життя за Францію.

Від молоді, що народилася після 1940 року, сучасні адвокати Петена старанно приховують те, яку зловісну роль відіграв він у французькій історії. Натомість юнаків і дівчат намагаються розчулити легендою про «переможця битви під Верденом», про «благородного старика», що нібито став жертвою невблаганної долі. І жодного слова про те, як «переможець битви під Верденом» у 1917 році нещадно розстрілював французів, які за прикладом російських солдатів вимагали припинити світову бойню; як у 1925-му, виконуючи волю Паризько-Нідерландського банку, Петен вогнем і мечем придушував опір волелюбних рфських племен у Марокко;

У вітринах французьких крамниць знову можна побачити його портрети...

П Р И В И Д П Е Т Е Н А С Т У К А Є В Д В Е Р І ...

як 1934 року він уже був визнаним фюрером французьких фашистів, що репетували на вулицях Парижа: «Петена до влади!».

«Краще Гітлер, ніж Народний фронт...» — Петен був одним із найзаповзятливіших прихильників цієї зрадницької політики переляканих буржуа. 24 жовтня 1940 року, після того, як важкий цобіт фашистської Німеччини наступив на горло зрадженої, кинуті напризволяще Франції, «переможця битви під Верденом» зустрічається в Монтуарі з біснуватим фюрером, позує поряд з ним перед фотографами, западаливо тисне руку, заплямовану кров'ю багатьох тисяч французів, робить холуйську заяву: «Віднині я стаю на шлях колабораціонізму».

«Фюрер повідомив маршала, що він наказав розстрілювати заложників, схоплених за замахом проти німецьких окупаційних військ», — читаємо у документах нацистського міністерства закордонних справ, опублікованих нещодавно в Лондоні. Як же реагує

на це старий зрадник? Поспішає дати хазяїнові пораду: у першу чергу, мовляв, треба розстрілювати комуністів та профспілкових діячів. Він формує з різних покидьків так званий «Легіон французьких волонтерів проти більшовизму» і посилає його палити радянські села, катувати радянських людей. Він запроваджує військові суди для патріотів, видає жорстокі расові закони, відправляє сотні тисяч своїх співвітчизників в Німеччину на каторжні роботи. За його наказом дугогуби з вішістської міліції перетворюють цілі райони країни на зони смерті...

А нині французька реакція хоче будь-що віддати йому найвищу військову шану!

Слід зазначити також, що це не перша спроба реабілітувати запеклого зрадника — такі спроби робилися й раніше. Вже більше дванадцяти років у Франції існує так звана «Асоціація захисту пам'яті маршала Петена». Її очолюють такі динозаври реакції, як, наприклад, ватажок фашистів пол-

ковник Ремі, адвокат «благородного старика» Ізорні. Цій одіозній асоціації, очевидно, не бракує коштів, бо вона випускає великими тиражами пропетенівські брошури, «золоті книги» і навіть спеціальне періодичне видання «Марешаль». Серед «захисників» пам'яті зрадника ми бачимо не тільки колишніх вішівців, а й декого з тих, хто під час другої світової війни внаслідок певних обставин був на другому боці барикади. Так, у 1949 році, коли ще не встигла висохнути кров замучених фашистами патріотів Франції, три впливові особи — Террнуар, Мішле і Крістіанс (два перші згодом стали міністрами П'ятої республіки) опублікували заяву, в якій зажадали звільнення Петена з острова Іе.

Вони твердили, що, мовляв, бідного старого ошукали хитрі інтригани, він лише невинна жертва долі... Саме такі «аргументи» нині намагається втовкмачити в голови французам «об'єктивна» монополістична преса.

Чому ж реакційні сили Франції з такою впертістю домагаються посмертної реабілітації гітлерівського сателіта? Про справжню мету цієї галасливої кампанії її ініціатори — ні пари з вуст... Але те, про що дехто думає в Парижі, частенько вголос висловлюють у Мадриді. Ось що написала франкістська газета «АБЦ»: «Перегляд (процесу Петена. — М. Д.) виходить за рамки окремої особи, оскільки насправді за цим процесом криється можливість для деяких здорових і глибоко антикомуністичних елементів повернути-

ся до французького політичного життя, а це має дуже важливе значення для майбутнього і захисту Європи».

Ясніше не скажеш! Найманий писак кривавого каудільо, давнього приятеля Петена, з цинічною відвертістю розкриває задум французької реакції: реабілітація колишнього глави вішістського режиму означала б реабілітацію усіх покидьків, що виконували його накази, — головорізів з «Легіону французьких волонтерів», які лютували у тимчасово окупованих районах Радянського Союзу; катів з петенівської міліції, які плондрували французькі села; зрадників-колабораціоністів, які вказували гестапівцям патріотів.

Нащо ж гальванізувати, повертати до життя чорний легіон політичних мерців? «Здорові і глибоко антикомуністичні», як їх називає газета, а насправді фашистські елементи і нині потрібні монополістичному капіталові для придушення демократичного руху, для нових військових авантур.

Шалена кампанія за реабілітацію зрадника Петена для французької реакції є таким же пробним каменем, яким для боннських реваншистів є рішення при-

пинити судове переслідування нацистських військових злочинців.

Характерно, що хор захисників Петена лунає у ті дні, коли робляться спроби зберегти й інші загони французького фашизму. Так, наприкінці минулого року було амністовано велику групу оасівських убивць, винних у тяжких злочинах проти народів Алжир та Франції. І в той же час за ґратами ще й досі перебувають молоді борці за мир в Алжирі Мішель Башеле і Жерар Марльо. Ще й досі відбувають тюремне покарання чимало чесних демократів, які боролися проти брудної війни в Індокитаї. У каторжній тюрмі Ейс вже сімнадцять років мучиться Гастон Кувєр, колишній активний учасник руху Опору, «злочин» якого полягає в тому, що за часів гітлерівської окупації він був причетний до справедливої акції партизан — страти якогось зрадника-колабораціоніста...

Зловісний привид у заплямованому кров'ю маршальському мундирі стукає в двері Франції. Та у французьких демократів досить сили, щоб примусити його повернутися назад, у домовину.

М. ДЕРІМОВ

Для французьких патріотів він є символом ганьби і зради.

Мал. Донга з газети «Юманіте».

КАЛЕНДОСКОП ВСЕСВІТУ

У СПИСКУ ПОЛЕГЛИХ.

Один 68-річний англієць, ветеран першої світової війни, приїхав у Францію і тут, на одному з кладовищ, де поховані полеглі англійські солдати, знайшов на пам'ятнику своє ім'я. Йому довелося подолати багато юридичних перешкод, перш ніж його ім'я було усунено з пам'ятника.

ЩО ПОТРІБНО ПРОМОВЦЮ. У лондонській «Таймс» з'явилось недавно таке оголошення: «Недосвідчений оратор, який має виступити з офіційною промовою перед великими зборами підприємців, шукає кілька дотепних анекдотів, щоб привернути увагу і симпатії слухачів».

ЗА БУКВОЮ ЗАКОНУ. Три депутати муніципалітету містечка Джопполо у Сіцилії — шкільний вчитель, нотар і лікар — були виведені з складу муніципаліте-

ту. Їх обрання оголосили незаконним: вони не подали перед виборами передбачених італійськими законами доказів, що вміють читати та писати.

ЧАС ПОДУМАТИ ПРО СТАРІСТЬ. В одну з ошадних кас Амстердама прийшла літня дама і з привітною посмішкою попросила відкрити їй рахунок. Коли службовець каси заповнював анкету дами, він дізнався, що вона народилася 18 лютого 1864 року. «Вам вже минуло сто років!» — здивовано вигукнув він. «Ну й що ж, — відповіла спокійно дама, — виходить, прийшов час, коли треба відкладати гроші на старість».

ІСТОРІЯ ОДНОГО ПОРТРЕТА

Три братніх народи, штучно нацьковувані один на одного своїми панівними класами. Три носії ідей людяності, демократії і співчуття до покривджених і знедолених. Троє благородних людей, засланих далеко від своїх домівок, відданих на поталу царським посіпакам-солдафонам, невігласам та садистам. Таким постає перед нашим зором тріумвірат поетів-борців: Шевченко, Желіговський, Плещев.

Саме цей період з біографії Шевченка і його побратимів по духу і лірі найбільш привертає увагу і хвилює уяву.

Як відомо, польський поет-революціонер Желіговський на початку 1851 року був засланий до Петрозаводська — центру Олоонецької губернії. Там він жив разом із членом Кирило-Мефодіївського братства Василем Білозерським, котрий, до речі, присвятив йому деякі свої вірші. Крім Білозерського, Желіговський близько зійшовся в Олоонецькому засланні з декабристом, засланим туди ж у солдати — князем Сергієм Трубецьким.

З міркувань не повністю з'ясованих, Желіговський разом із Трубецьким домагаються переведення в Оренбург. Твердження, що це бажання Желіговського слід пояснити лише тяжким станом його здоров'я, не можна вважати

за переконливе, хоч він і хворів тяжко на туберкульоз. Адже, на-вряд, щоб пилюга й спека тодішнього Оренбурга могли бути корисніші для його здоров'я, ніж соснові ліси і гранітні скелі та блакить Онезького озера, не кажучи вже про весь тягар переїзду «по етапу» від Петрозаводська до Оренбурга. В Оренбурзі, куди друзі прибувають у вересні 1853 року, Желіговському й Трубецькому була влаштована тепла зустріч. Самодержець всеросійський, довідавшись про це, дає наказ розлучити засланих, виславши Трубецького у степ, а Желіговського до Вятки. Пізніше, на клопотання друзів, цар змінив свою ухвалу і Желіговського було вислано не до Вятки, а до Уфи.

Найкраще уявлення про стан поета під час його перебування в Оренбурзі дає його вірш, написаний у ці дні:

ХВОРИЙ¹

Крається серце. У скронях болі.
Я на межі божевілля.
Ім я отруту в хлібі і в солі.
Тьми поглина мене хвиля...
Рвуся летіти в духу скарбниці,
Де є розрада усьому.
Мари ж гнітуть мене несамовиті,
Крик мій не чути нікому.

— Ах, ти вмираєш, хворий
до краю, —
Голос лунає з пустині.

¹ Всі вірші Желіговського подаються в моєму перекладі (М. Г.).

— Мчить хто це? — Друзі. В горі
єдині.

І лікарі між них, знаю.
Це Ярошевич Юліан щирий;
Гелен — брати за ним важко
тужили;

З серцем аптекар — Цейзик наш
милий, —

Всі допомогу несуть без міри.
Хоч мене віко жде домовини,
Ліків на дружби помножить дію,
В спалені губи вливши надію,
І я воскреснуть повинен.

Оренбург 1853.

Цей вірш, звичайно, цікавий і тим, що в ньому згадуються друзі-засланці, які піклувалися про хворого. Це ті ж польські засланці, що піклувалися і про Шевченка. Але із згаданих у вірші імен, до нас дійшло із забуття лише ім'я Михайла Цейзика, про якого так тепло писав Шевченко майже в кожному своєму листі, адресованому до Броніслава Залеського. Що ж до решти згаданих тут осіб, то їх ми не бачимо ані на груповому портреті Шевченка серед польських засланців, намальованому його товаришем по навчання в петербурзькій Академії художеств — оренбуржцем Олексом Чернишовим, ані в спеціальних дослідженнях шевченкознавців. Отже, цими іменами збільшується список польських друзів Шевченка в Оренбурзі.

Говорячи про мотиви, які спонукали Желіговського і Трубецького перебратися до Оренбурга,

ля зустрічі поетів, то, принаймні, після того, як Желіговський одержав портрет Шевченка абодесь побачив його.

Адже поети були одірвані один від одного величезною відстанню. Желіговський, якби він навіть був здоровий, не зміг би, перебуваючи під пильним наглядом влади, дістатися до свого українського побратима. Єдиним способом побачити Кобзаря і зрозуміти гірку правду про ті зовнішні зміни, які з ним сталися від часів київських зустрічей, було одержання його портрета.

Посереднім доказом того, що Шевченко переслав свій портрет Желіговському, є той факт, що український поет одержав від польського поета вірші (в тому числі «Два слова» і «Експромт»), про що писав у листі до Броніслава Залеського від 6 квітня 1854 року. З цього виходить, що «Експромт» був, напевно, створений в Уфі, де між січнем і квітнем 1854 року. Таким чином, з портретом Шевченка Желіговський познайомився, очевидно, саме в цей час.

Не випадковим здається, в зв'язку з цим, той факт, що Желіговський переслав свій портрет Тарасу Григоровичу (Шевченко пише про це в листі до Броніслава Залеського від 25 вересня 1855 року). Скоріш за все, це була відповідь на пересилку, в 1854 році, Шевченкового портрета Желіговському.

Що такий автопортрет справді був в Уфі, відомо з незаперечних даних. Серед автопортретів Шевченка ми знаємо один, який свого часу перебував у музеї Тарновського. За описом і репродукціями, він являв собою погрудний автопортрет розміром 70×100 мм, зроблений олівцем на кольоровому папері. Шевченко зображений на ньому з бородою, лисиною, у сорочці з великим коміром, але не вишиваним.

На звороті цього портрета, за опублікованими описами¹, був зроблений напис, в якому розповідається його історія:

«Портрет этот передан мне в пятидесятых годах прошедшего

столетия, сосланным в Оренбургский край поляком, по поручению Т. Г. Шевченко, нарисован им самим в то время, когда он томился в изгнании в пустынях Каспия с запрещением не только писать, но и рисовать. Этот дорогой мне подарок передаю, достигши 86 лет, Обществу, основанному в память Т. Г. Шевченко. Октября 1906 года. Бывший Оренбургский губернатор Е. И. Барановский».

Під цим написом була зроблена приписка: «С разрешения дорогого друга моего Егора Ивановича Барановского, передаю этот портрет на хранение в музей В. Тарновского, 17 января 1911 г. Лев Жемчужников». До портрета був доданий витяг з листа Л. М. Жемчужникова, написаного 23 січня 1911 року, де він так згадував про цей портрет: «Наднях отправлен мною в Чернигов, на имя Ильи Людвиговича Шрага, портрет Тараса Григ. Шевченка, рисованный им во время ссылки и переданный от его имени Егору Ивановичу Барановскому (тогдашнему уфимскому губернатору), в благодарность за доброе участие к его несчастью. Почетный и уважаемый друг мой Егор Иванович (которому ныне 92-й год) очень ценил и ценит этот подарок».

Читачеві, звичайно, впали в око деякі розбіжності в текстах написів самого Барановського і його друга Жемчужникова. Якщо сам Барановський пише: «Бывший Оренбургский губернатор», то Жемчужников пише «тогдашнему уфимскому губернатору».

Треба зазначити, що в обидва написи вкралася неточність, яку можна пояснити недосконалістю людської пам'яті. По-перше, Егор Иванович Барановський був призначений Оренбурзьким губернатором лише 15 травня 1861 року, тобто тоді, коли Шевченка уже в живих не було. По-друге, і сам Барановський пише, що вищезгаданий портрет він одержав у 50-х роках XIX сторіччя. А це означає, що він був тоді не губернатором, а віце-губернатором.

Що ж до розбіжності у визначенні губерній (Оренбурзька чи Уфимська), то її легко зрозуміти, заглянувши хоч би в дореволю-

ційну «Энциклопедию Брокгауза и Ефрона». Справа в тому, що, як я вже вище писав, у 50-х роках XIX сторіччя Уфа входила в склад Оренбурзької губернії; в Уфі містилася резиденція цивільного губернатора, а в Оренбурзі — військового генерал-губернатора. Отже, Жемчужников, якому відомо було, що Барановський в 50-х роках перебував в Уфі, міг легко помилитися, тим більше, що в той час, коли він писав свого листа (1911), існувала вже Уфимська губернія. Таким чином, ми пересвідчилися, що саме під час перебування Желіговського в Уфі, Барановський одержує від якогось польського засланця автопортрет Шевченка.

Хто міг бути той засланець? Адже Шевченко був засланий до форта Петровського з наказу самого царя, після доносу Ісаєва, зокрема, за те, що, всупереч забороні, він малював, як учасник Аральської експедиції. За це, до речі, декому перепало. І раптом хтось із засланців наважується передати портрет (тобто, по суті, уже цим самим іде на злочинний акт з точки зору царського правосуддя) державного злочинця в подарунок віце-губернаторові. Якби навіть людина, що передавала цей автопортрет не була політичним засланцем, то й тоді віце-губернатор мав би її побоюватися, як можливого провокатора. Отже, річ ясна, що той, хто наважився передати такий подарунок, мусив бути близькою до губернатора людиною, якій можна було б довіритись. Перед тим, як перейти до дальших висновків, нагадаю читачам, що в 1854 році Желіговський написав вірш з присвятою Катерині Барановській, з якою у хворого поета виникла зворушлива дружба.

Цей вірш ми наводимо:

ДО ПАНІ Н. Б.

О, жінко-ангеле, сльозу
я співчутливу,
Присвячену мені, в твоєму бачив
оці.
Хто святості і сліз таких не чує
впливу,
Ніколи у житті святих не знав
емоцій.
Хто ж чує біль цих сліз, збагне
той, я вважаю,
У кого власний біль увага
облиша;

¹ Дивись Шевченко. Твори АН УРСР, т. IV (1927 р.) і т. VIII (1935 р.).

Пекельним вироком окрадений
до краю —
Йому од щірих сліз вся ятриться
душа!..

Шкодою давніх днів, коли я був
у стані
Навколішки ставать і у молитві-
плачі,
Скупатися в сльозах у віри океані,
І чистим знятися, воскресли знов
неначе.

Й коли загасла вже моя дитяча
віра,

Чимало зрад людей і долі
переживши,

Торкнулась Пані струн у серці
найчутливіших,

За що хай буде вам од мене
вдячність щира.

Чому ж, спіткавши ледь,
прощатись з вами мушу?

І чи надовго це? — Відомо
тільки богу.

Благослови ж мене, коли я
в скорбну рушу

Печальну дальшу путь —
у нелегку дорогу.¹

Але, в ім'я землі і неба
справедливе,

(Бо тих за обранців своїх сам
бог вважає,

Хто в серце співчуття й любов
до ближніх має),

Як зичиш щастя нам, то будь
сама щаслива.

В січні 1855 р.

І щоб закінчити розповідь про
еволюцію цієї зворушливої друж-
би, яка поступово переростала в
кохання, я спинюся на третьому
вірші, який має досить загадко-
ву назву: «До...», але про адре-
сату якого, мені здається, за ана-
логією з двома попередніми, не
важко здогадатися:

До...

Не голуб мене, мила, бо пестоші
друга

¹ Очевидно, поет натякає на можли-
вість того, що його можуть вислати ще
далі на північ.

Мо'му серцю приносять небес
раювання,

Але згодом — чи чула мої ти
зітхання? —

Хвилю щастя облудну спокутує
тута...

При тобі я, кохана, на двох
ватрах палаю:

Перша ватра це втіха, друга
ватра це скруха.

Не голуб мене мила, бо дарована
втіха

Це крадіжка, хоч може крадіжка
невинна.

В грім, що бив мене досі й що
б'є нас невпинно,

Ввійде докір сумління —
непоправного лиха.

Не голуб мене мила, бо ці
пестоші тайні

Зможуть тебе бентежити потім,
кохану.

Я волів би у серці твоєму
не рану —

Чистий спогад лишити,
як відблиск осяйний.

Не голуб мене мила, не доводь
до нестями...

Якби знать, що гріха у цих
ласках немає,

Я би сміло подався в майбутнього
брами:

Знав, що в серці мойому чийсь
біль не лунає.

В тому, що невідома нам Ка-
терина Барановська захоплюва-
лась хворим поетом, нічого особ-
ливо дивного немає. В тому до-
сить глухому закутку імперії з'я-
вилася людина з вищою диплома-
тичною освітою, із знанням усіх
європейських та античних мов,
поет, піаніст, художник, мисли-
тель. Для інтелігентної особи,
якою, певно, була Катерина Ба-
рановська, така людина повинна
була здаватися світлим променем,
розрадою в темному провінціаль-
ному житті.

Але ж хто була ця Катерина
Барановська?

Після тривалих пошуків нам
пощастило встановити, що Ка-
терина Барановська — дружина
Оренбурзького віце-губернатора
Барановського. Це та родина, яка
оточила хворого засланця теплом
і любов'ю, щирим співчуттям. Не
дивно ж, що, покидаючи їх, Же-
ліговський, щоб віддячити своїх
друзів, вирішив їм передати свій
найдорожчий скарб — пам'ятку
друга — автопортрет Шевченка.
Цей факт свідчить і про те, що
Барановські також глибоко ша-
нували Кобзаря і його творчість,
а прийняття цього подарунку бу-
ло яскравим виявом довір'я і
пошани до польського поета. На-
важуючись розлучитись з дорогим
для себе подарунком, Желіговсь-
кий, крім всього іншого, керував-
ся, очевидно, і побоюванням за
друга; він знав, що неможливо
буде провезти цей портрет, не
наражаючи на небезпеку свого
побратима, і тому передав його
в надійні руки. Дальша історія
портрета читачам уже відома.

Минуло сто десять років від-
тоді, як був написаний «Екс-
промт». Давно пішли в небуття
друзі й вороги обох поетів. Змі-
нилася до невпізнання країна, в
якій вони жили, боролись, поневи-
рялись, творили і сподівались.
Вичерпані, здавалося б, усі архів-
ні джерела. Давно вже опубліко-
вані всі варті уваги згадки про
цих людей, часи і події. І, як
прикро, що саме зараз, коли так
повно здійснюються ідеали Шев-
ченка, Плещевського і Желіговського,
ми все ще так мало знаємо про
революційні та літературні зв'яз-
ки трьох поетів-засланців.

Генрі Джаясена в ролі Ведучого («Кувенья»).

ГЕНРІ ДЖАЯСЕНА,
цейлонський драматург

«МИ СКОРИСТАЄМОСЯ З ВАШОГО ДОСВІДУ»

З далекого тропічного Цейлону до нас приїхав драматург Генрі Джаясена. Спеціальна стипендія ЮНЕСКО дала йому можливість протягом шести місяців знайомитися з мистецьким, передусім театральним життям Радянського Союзу. Він жив у Москві й Ленінграді, побував у Києві, Баку й Ташкенті. І мало не кожного дня відвідував театри, музеї, мистецькі учбові заклади.

Приїхавши до Києва, Джаясена вже «мав за плечима» понад 60 найрізноманітніших вистав, що їх він бачив у Москві й Ленінграді. І цей досвід давав цілковиту змогу робити певні висновки й узагальнення. Проте, цейлонський гість справедливо вважав, що його враження будуть неповними, коли він не познайомиться з національним театром союзних республік.

У Києві Генрі Джаясена одразу рушив по театрах і протягом кількох днів подивився 5 вистав, не рахуючи зустрічей з акторами й режисерами.

Цей невгамовний, жадібний інтерес до творчого життя, привів нашого гостя й до Спілки письменників України. Він докладно розпитував про організаційну структуру Спілки і порядок рецензування нових творів, про взаємини театрів з драматургами і гонорарні справи. Генрі Джаясена ставив одне запитання за іншим, але нічого не записував. Та згодом ми переконалися, що кожне слово, кожна відповідь неначе вкарбувалися йому в пам'ять.

А нас, у свою чергу, дуже цікавив своєрідний і самобутній театр Цейлону. І, вибравши зручний момент, ми попросили Генрі Джаясену відповісти й на наші запитання.

Йому всього тридцять три роки. Але, як не без гумору відзначає гість, — він, «хоча й молодий, але вже досить відомий драматург». Його перу належить сім п'єс і один роман. Не мало, коли зважити, що створено це усього за 12 років творчої праці.

Джаясена закінчив коледж у Коломбо, два роки вчителював. Тепер він — урядовий чиновник і працює в Департаменті громадських робіт, що відає усім комунальним і цивільним будівництвом на Цейлоні. Наш співрозмовник згадує, що завжди був поганим студентом, бо надто вже захоплювався театром і мистецтвом. Він і тепер кожну вільну хвилину віддає улюб-

леній справі, але це, поки що, не так просто. Аджі на Цейлоні немає професійної, в нашому розумінні, літератури, драматургії, театру. Спільку письменників замінюють нечисленні напівавторські літературні гуртки й угруповання, в середовищі яких і йде, власне, вся творча робота. Тільки в окремих випадках на сторінках преси з'являються рецензії та відгуки на нові твори. І в цьому немає нічого дивного, бо на Цейлоні дуже мало письменників, щось близько десяти драматургів і приблизно така ж кількість театральних труп.

Переважає більшість літераторів і діячів театру не може забезпечити своє існування творчою роботою і тому змушена працювати десь в установах чи на підприємствах. Навіть більше, на Цейлоні письменник не тільки не одержує ніякого гонорару за книжку, але мусить сам платити за її видання. І тільки поодинокі літератори, такі як Мартін Вікрасінгхе (див. «Всесвіт» за 1960 р., № 2), можуть повністю віддатися творчості.

Щоправда, останнім часом уряд дещо робить для поліпшення становища митців. Виділяються певні субсидії на будівництво нових театральних приміщень, твори, що вийшли переможцями на щорічних фестивалів мистецтв, видаються і готуються до постановки на державний коштом тощо. Проте, державних театрів ще немає, хоча потяг до сценічного мистецтва на острові величезний.

У післявоєнні роки драматурги й театральні діячі прагнуть наблизити цейлонський театр до рівня професійного. Але цей процес відбувається дуже поволі і не без труднощів. І справа тут не тільки у технічних чи організаційних причинах. Слід зважати на давні, усталені в народі традиції.

Народний цейлонський театр — дуже своєрідний сплав пісень, танців і пантоміми. І ця традиція — серйозна перешкода для кожного з драматургів-реформаторів.

Як і більшість його колег, Генрі Джаясена почав свій творчий шлях з адаптації англійських п'єс, переробляючи їх на смак цейлонського глядача. Потім він одмовився від цього і вирішив відродити національний театр, з піснями й танцями, але вклав у дію новий зміст. Свою першу оригінальну п'єсу «Павукарайя» Джаясена написав 1958 року. У цей час — кінець 50-х років — на Цейлоні вже почав формувати-

ся новий театр, що прийшов на зміну традиційним комедіям-фарсам. Частина цейлонських театральних діячів вивчала театральну справу за кордоном. І в результаті на цейлонській землі з'явилися п'єси Чехова, Гоголя, Горького.

Але глядач вимагав іншого — народної, сказати б, традиційної форми і сучасного соціального змісту. Тому в другій своїй п'єсі «Вікно» Джаясена намагався поєднати танці, пісні, пантоміму з діалогом, тобто старі й нові форми. Тут ще використовували спеціальний грим, подібний до того, що застосовується в японському театрі «Кабукі», мову жестів та інші атрибути ритуальної дії. Звичайно, це було ще далеким від реалізму, але вже відходило від чисто традиційних форм.

Наступна п'єса Джаясени — «Кувенья» («Грішниця») — була дальшим кроком до реалістичного театру. Тут автор (а він же й актор, постановник і диригент) відмовився від старого гриму, масок і традиційної жестикуляції, ввів більш сучасний одяг і... грецький хор, що виконував роль зв'язкового між сценою і глядачем...

Ця п'єса, в основу якої покладено стародавню легенду, перенесена в наші часи, порушує проблеми обов'язку, кохання, людського благородства. Вона здобула перемогу на одному з фестивалів і досі користується чималим успіхом. «Кувенья» допомогла своєму авторові утвердитися як здібному драматургові оскільки досі йому — людині, що не має вищої освіти, — пробитися було важкувато.

Джаясена охоче розповідає про роботу своїх колег, здебільшого людей молодих. Вони порушують у своїх творах досить широке коло питань — міську тему, народні мотиви, навіть секс. Але ті, хто звертаються до міської теми, змушені наслідувати французький театр й кіно, оскільки на Цейлоні, фактично, тільки одне велике місто — Коломбо.

Генрі Джаясена захоплено говорить про радянський театр, їхнє технічне обладнання, блискучі акторські й режисерські кадри. На жаль, цейлонський театр досі цього позбавлений.

«Але, — говорить на закінчення наш гість, — багатий досвід радянського театру, особливо в галузі роботи режисера з акторами, шліфування акторської майстерності, я намагатимуся якнайповніше використати на батьківщині».

Сцени з вистави «Кувенья».

ЧАКЛУНИ

За кілька днів до початку другої світової війни в іспанському посольстві в Лондоні відбувся урочистий обід, на якому був присутній і тодішній англійський міністр закордонних справ лорд Галіфакс. Поруч з ним сидів де Воль, астролог з Угорщини, який довгий час жив у Берліні. Там він зблизився з Вільгельмом Крафтом — майбутнім головним астрологом Гітлера. Ще на початку тридцятих років де Воль склав гороскопи Гітлера, Муссоліні, Черчілля та деяких інших політичних діячів. Сталося так, що гороскоп Гітлера, складений в 1931 році, справді відповідав дійсності протягом восьми років. Завдяки цьому де Воль здобув собі «світове ім'я» в отій чаклунській науці.

Лорд Галіфакс опинився поруч з астрологом зовсім не випадково. Він використав цю нагоду, щоб зробити де Волю одну таємну пропозицію. І невдовзі де Воль, вже в мундирі капітана англійської армії, очолив спеціальний відділ військового міністерства.

Ця дивна кар'єра де Воля була пов'язана з тим, що англійська розвідка — Інтелідженс сервіс — збирала цікавий матеріал про важливу роль астрологів у фашистській Німеччині. Маніяк Гітлер ніколи не приймав жодного важливого рішення у військових та політичних питаннях, не проконсультувавшись із своїми п'ятьма особистими астрологами, на чолі яких стояв Вільгельм Крафт. Де Воль, цей старий приятель Крафта, добре знав методи роботи свого колеги і, як вважали англійці, зокрема сам Черчілль, міг би передбачити, що саме порадять Гітлеру німецькі астрологи. Черчілль покладав на це такі великі надії, що всю витівку з астрологією назвали в Англії «секретною зброєю Черчілля».

Так почалася діяльність де Воля в англійському військовому міністерстві, діяльність, яку чимало людей вважали тоді просто абсурдною.

Перша доповідь де Воля була надіслана Черчіллю у вересні 1940 року. В ній астролог твердив, що німці ніколи не наважаться висадитися в Англії: астрологи Гітлера категорично стримуватимуть його від цього кроку.

Незабаром де Воль виступив з дивною пропозицією скласти гороскопи вищих офіцерів англійського генерального штабу. Зрозуміло, це викликало велике збен-

теження серед британських політиків.

— Всі дивились на мене, як на блазня, — розповідав один з англійських офіцерів, якого було призначено асистентом де Воля, — коли я встановлював точні дати народження видатних генералів та адміралів, вимагаючи назвати годину, хвилину і навіть секунду цього акту...

Влітку 1942 року де Воль заікавили дві особи, які народилися під знаком Марса, бога війни. Складені на них гороскопи свідчили, що старший з двох підноситься до вершини своєї військової слави, тим часом як щаслива зірка другого вже заходить.

Першим з цих двох осіб був тоді ще маловідомий англійський генерал Монтгомері, другим — гітлерівський генерал Роммель, командир «Африканського корпусу».

У вересні 1944 року де Воль інформував британське військове міністерство: «Небесні сузір'я провіщають, що наближається велика перемога у морській битві» і що саме на цей час припадає дуже сприятливий гороскоп американського генерала Макартура. Дещо пізніше де Воль доповідав про «негативні аспекти» гороскопу японського імператора Хірохіто.

Сам Черчілль також дочекався від де Воля негативного гороскопу Астролог попереджав британського прем'єра, що після перемоги союзних держав над Німеччиною, для нього настануть «важкі часи». І дійсно, в 1945 році консервативна партія провалилася на виборах, і Черчілль мусив залишити крісло прем'єр-міністра.

Зрозуміло, зараз важко встановити, в якій мірі де Воль впливав на рішення британського командування. Тим більше, що військові діячі Англії зовсім не бажали визнавати, що своїми успіхами вони мають завдячувати астрології...

Після війни де Воль було демобілізовано, і він повернувся до своєї приватної астрологічної практики. Ще й тепер він інколи виїжджає то в Лондон, то в Нью-Йорк, то у Відень. Його німецькому колезі Вільгельмові Крафту менш пощастило. Гітлер був, м'яко кажучи, незадоволений його порадами, і замість обіцяних нагород Крафт дістав кінець кінцем місце за колючим дротом концентраційного табору, де й загинув.

З іноземної преси.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

НАЙДОВША ТЕЛЕГРАМА. Найдовшу телеграму за час існування телеграфу надіслали жителі міста Бірмінгем президентові США Рузвельту в день його народження 1934 року. Телеграфна стрічка містила в собі 41 тисячу слів, а довжина її дорівнювала 400 метрам. Для передачі цієї телеграми тогочасним апаратом витратили 19 годин.

«СЛУХАЧІ СИРУ». В італійському місті Пармі, назву якого носить відомий сир пармезан, є кілька людей, що звуться «слухачі сиру». Маючи дуже витончений слух, вони виступають по сиру маленьким срібним молоточком і по тону визначають, чи він повністю дозрів.

...І КОМПАНІЯ. Коли бразильський мільйонер Родрігес де Пінхо вінчався в Ріо-де-Жанейро, він не вмів читати, а написати міг лише назву своєї фірми. Тому шлюбне свідоцтво він підписав: «Мануель Родрігес де Пінхо і компанія».

БЕЗ ОДРИВУ ВІД ВИРОБНИЦТВА... Оскільки п'ятдесят процентів молодих породіль у Вінніпегу (Канада) — дівчата шкільного віку, міські власті прийняли рішення прикріпити до них учителя, який викладатиме шкільні предмети безпосередньо в родинному будинку.

ГУМАННІСТЬ І ПІЖАМИ... Способи вияву гуманності бувають різні. Нещодавно англійський міністр внутрішніх справ видав наказ, згідно з яким усі в'язні тюрем мають одержати піжами.

І СТРАТЕГІЯ

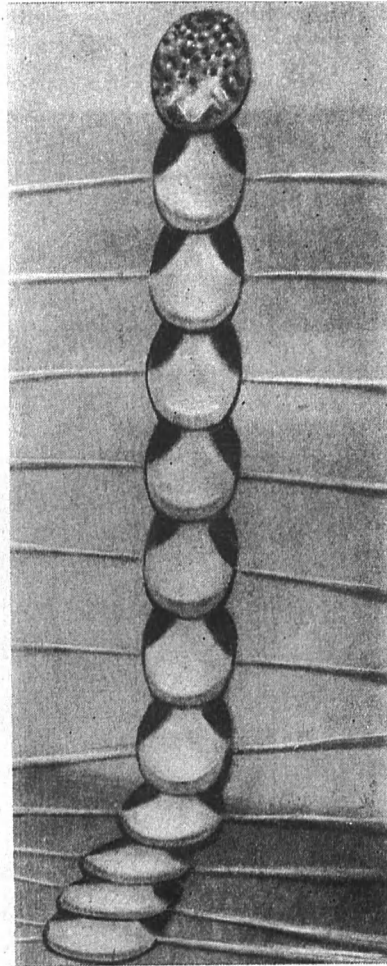
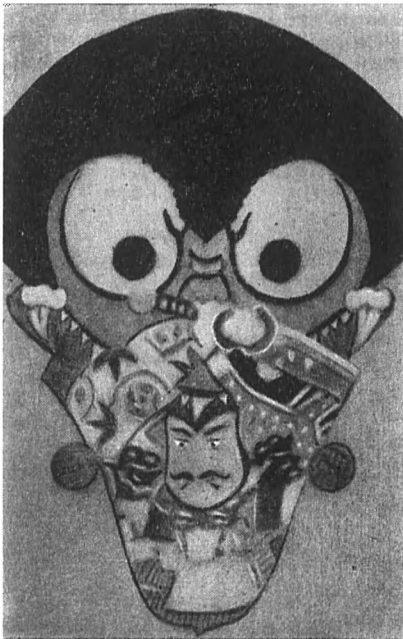
НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО

Виготовлення іграшок-драконів у Японії — стародавнє народне мистецтво.

Професор Тошюкі Інадзі, власник великої колекції цих іграшок, підрахував, що в Японії виготовляють понад п'ятдесят видів драконів у вигляді не тільки страховиськ, але й птахів, комах-«людоджерів», каракатиць.

Мало не кожна японська префектура має свого дракона-«заступника».

Дракон з префектури Нагасакі.

Дракон-стонога з префектури Кагава.

«РОЗКОЛОТИЙ ГОРИЗОНТ»

Головна тема творчості Гюнтера Вайзенборна — боротьба проти фашизму. Письменник сам був учасником цієї боротьби, належав до підпільної антифашистської групи Шуль-

це—Бойзена, що діяла в Берліні, був заарештований гітлерівцями і навіть у тюрмі готував повстання в'язнів. З 1951 року Гюнтер Вайзенборн живе в Гамбургу, в Західній Німеччині. Він

АЛЖІР

Тут почалися зйомки першого алжирського повнометражного художнього фільму. Первісток національної кінематографії, що має умовну назву «На світанку», являтиме собою кілька зв'язаних загальним сюжетом новел про колоніальне минуле країни, про боротьбу народу за своє визволення та про перші кроки Алжирської республіки.

АНГЛІЯ

В Лондоні засновано нову літературну премію, названу ім'ям Уінстона Черчілля. Цією премією в розмірі п'яти тисяч фунтів стерлінгів англійських письменників нагороджуватимуть за кращі прозові твори один раз на два роки.

* * *

Оксфордський університет видав нещодавно дванадцятитомне зібрання кореспонденції Чарлза Діккенса, в якому в два рази більше листів, ніж у будь-яких інших попередніх виданнях. Загальна кількість їх — 12 тисяч. Крім уперше опублікованих листів, що стосуються періоду життя письменника від дитинства до виходу в світ його твору «Ніколас Нікльбі», великий інтерес становить листування, що розкриває взаємини великого письменника з видавцями: в той час як останні наживалися на його славі, сам автор творів, що завойовували дедалі більшу популярність, нерідко потрапляв у скрутне матеріальне становище.

ГАНА

Протягом останніх років у країні було засновано кілька мистецьких учбових закладів — художній інститут, консерваторію, театральну школу. Тепер, за пропозицією президента Кваме Нкрума, в Гані відкривається вища школа кінематографії. Вона готуватиме акторів, режисерів та інших творчих працівників для національного кіномистецтва.

ІСПАНІЯ

Один з вірогідних франкістських письменників — Хуан Антоніо де ла Іглесія написав п'єсу, яка має бути антитезою до відомої драми Рольфа Хохгута «Намісник». Офіційна іспанська преса твердить, ніби «Намісник бога» (так називається ця п'єса) спростовує всі обвинувачення проти папи Пія XII, висунуті в творі Хохгута.

П'єса Хуана Антоніо де ла Іглесія — не перша спроба католицьких клериків протиставити щось викривальному творові Рольфа Хохгута, який викликав справжню бурю в цілому світі. Та, безперечно, вона буде такою ж марною, як і всі інші спроби обліти папу Пія XII.

ІТАЛІЯ

Група діячів кіно запропонувала відзначити 700-річчя з дня народження Данте екранізацією «Божественної комедії». Бажання взяти участь у цій роботі вже висловили чимало режисерів, операторів, акторів.

НДР

Письменниця Рут Вернер, відома своїм романом «Ольга Бенаріо», завершила роботу над книгою про життя в НДР. Роман «Над тисячами гір» — так називається її новий твір — розповідає про долю молодого німецької жінки.

«Шлях моєї героїні, — каже про свій новий твір Рут Вернер, — це шлях німецької жінки, яка посідає належне місце в новому суспільстві, як його активний будівник».

бере активну участь у русі прихильників миру, написав кілька творів, які викривають боннську дійсність, зокрема, відомий роман «Збудовано на піску».

Книга Вайзенборна «Розколотий горизонт» — це великий двотомник, в якому оповідання вміщені поруч із спогадами, а публіцистика — з літературними портретами письменників, митців, громадських діячів.

У післявоєнні роки Гюнтер Вайзенборн об'їхав багато різних країн — від Індії й Китаю до Сполучених Штатів та Канади. Його цікавило насамперед одне питання, котре, власне, і становить тему всієї книги: як люди різних національностей, з протилежними політичними симпатіями й поглядами, ставляться до проблеми війни та миру.

Гюнтер Вайзенборн створив літературні портрети Бертольта Брехта, Ганса Ейслера, Жан-Поля Сартра, Бертрана Рассела та інших видатних людей, з іменами яких пов'язані визначні літературні, мистецькі й суспільні події нашого століття. Як пише берлінський тижневик «Зоннтаг», літературні портрети, що вийшли з-під пера Г. Вайзенборна, дають не лише яскраве уявлення про видатних людей, а й створюють виразну картину літературно-мистецького та громадсько-політичного життя кількох останніх десятиліть.

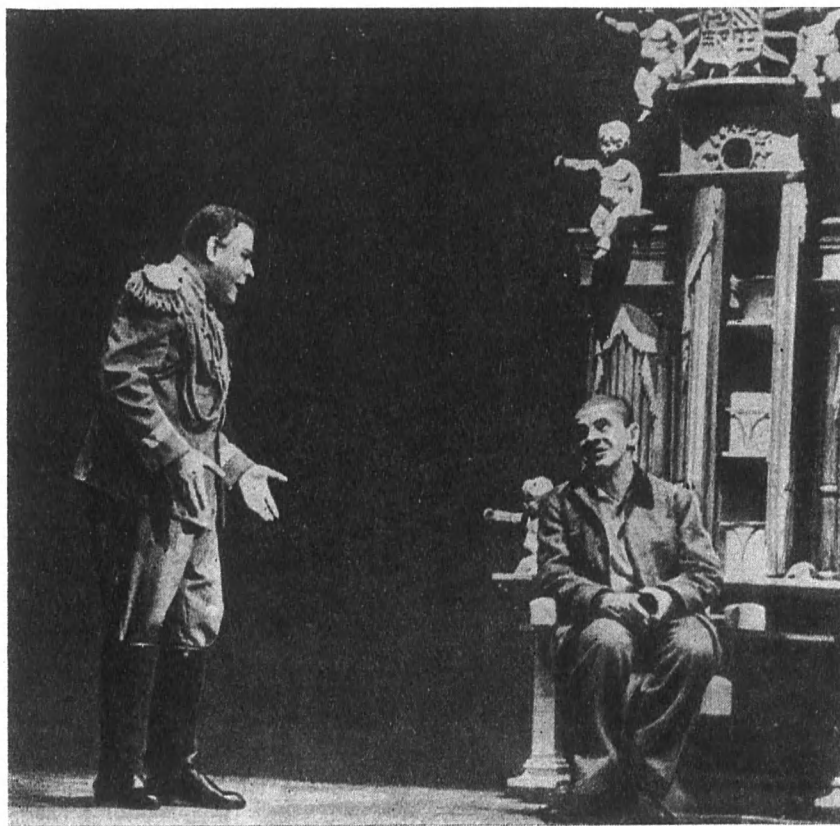
«Розколотий горизонт» має великий успіх у читача. Про це свідчить і те, що книга вийшла майже одночасно у ФРН і Німецькій Демократичній Республіці, а переклади її готуються у Франції, Чехословаччині та інших країнах.

ЧИ ВИННІ ЛІСІ?

З великим успіхом в театрах Чехословаччини іде нова п'єса відомого драматурга Петера Карваша «Велика перука».

...Країна, де вся влада зосереджена в руках одного генерала, опинилася в

надзвичайно скрутному економічному становищі. Щоб відвернути увагу народу від справжніх причин, що призвели до катастрофи, диктатор вдається до випробуваного прийому: будь-що знайти винних, винних у неврожай,

Сцена з п'єси Петера Карваша «Велика перука».

у занепаді науки і мистецтва, навіть у тому, що надворі стоїть погана погода. Диктатор вирішує звинуватити в усьому кульгавих. Але виявляється, що їх у країні надто мало. Врешті-решт вибір падає на лисих: їх не дуже багато, і тому опору з їхнього боку боятися немає, але й не дуже мало, і тому звинувачення не здаватиметься нісенітницею.

Лисих починають переслідувати. Весь державний апарат зайнятий тим, що нацьковує волосатих на лисих.

І от на сцені з'являється перукар Грашко. Його глибоко обурює вся ця ганебна кампанія. На знак протесту він голить собі голову.

Грашка заарештовують, і він постає перед судом.

Судді, в чийх руках доля Грашка, — глухонімі. І грають їх не актори — за столом сидять манекени.

Грашка засуджують до страти.

У фінальній сцені двоє могильників ховають нещасного перукаря. Коли, стомившись, вони знімають капелюхи, то глядачі бачать, що один з них... лисий, а другий з волоссям. Але вони

не кидаються один на одного, а мирно сідають снідати.

П'єса П. Карваша з великою художньою силою в алегоричній формі викриває суть расизму, одного з найганебніших явищ капіталістичного світу. Як відзначає рецензент журналу «Світ в образах», автор показує, що расова дискримінація сіє в суспільстві лицемірство, боягузтво, тупість і відсталість. Карваш підкреслює, що несправедливість у суспільстві може існувати тільки тоді, коли її схвалює велика група людей. Тоді виробляється психоз страху, який ламає характери, примушує людину робити вчинки, за які їй потім соромно.

Своєю фінальною сценою Петер Карваш немовби заявляє: людство у своїй основі здорове і мудре, воно не піде за злочинцями. І саме такий фінал надає п'єсі оптимістичного звучання.

Новим твором П. Карваша зацікавились у багатьох країнах. «Велика перука» буде поставлена в Польщі, Угорщині та інших країнах. Працює над постановкою і режисер Піскатор.

ФРН

«Проти смерті» — так названо публіцистичну збірку, випущену в Штутгарті видавництвом «Нейє літератур». Понад тридцять західнонімецьких письменників виступають у ній із статтями, спрямованими проти ядерного озброєння бундесверу, проти загрози атомної війни. Автори вміщених у збірці матеріалів — письменники різних напрямків, учасники різних літературних угруповань.

Збірка ця вийшла за редакцією Бернгарда Веспера-Тріанделя і присвячена пам'яті недавно померлого західнонімецького письменника Ганса Ганні Яна, відомого своєю активною діяльністю, спрямованою на захист миру.

Польща

На екрани країни вийшов новий фільм польського письменника і режисера Єжи Ставіньського «Пінгвін». У фільмі розповідається історія нещасливого кохання студента-політехніка Анджея.

Єжи Ставіньський відомий радянському читачеві своїм романом «Гонитва за Адамом».

В новому фільмі зайняті провідні актори польського кіно: Збігнєв Цибульський, Анджей Козак і Крістіна Каперська.

Кадр з фільму «Пінгвін».

ДЖ. Б. ПРИСТЛІ ПРО ТЕАТР

З нагоди свого сімдесятиріччя видатний англійський письменник Дж. Б. Пристлі дав кілька інтерв'ю представникам преси. В одному з них він зупинився на проблемі розвитку сучасного театрального мистецтва і, зокрема, на особливостях авангардистського театру.

Пристлі негативно ставиться до так званого «антитеатру».

«Мені здається, — сказав він, —

що театральний авангардизм завдає світові більше шкоди, ніж користі. Пояснюється це тим, що для більшості авторів-авангардистів характерний крайній песимізм, можна навіть подумати, що вони ненавидять життя. Тому так рідко вдається їм дати глядачеві пристойну п'єсу. А якщо так — глядачі перестають ходити до театру. Я певен, що Шекспір, Мольєр і Чехов погодилися б зі мною».

«НІКОЛИ В СВІТІ»

Так назвала свій новий роман Ельза Тріоле. Сюжет цього твору досить незвичайний, і, як зазначає критика, багато сторінок його викликають у читача щирий сміх — навіть тоді, коли змальовуються епізоди, читаючи які, сміятись незручно. Це стосується вже перших сторінок роману: він відкривається монологом головного героя... — мерця. Колишній вчитель історії одного з паризьких ліцеїв звертається до самого себе, до обох своїх колишніх дружин, до своєї сестри, до своїх учнів. Розпочавши цей монолог на подружньому ложі, Режі Лаланд продовжує його в труні, дорогою на кладовище, знайомлячи читача з тими, хто складав його найближче оточення.

Монолог уривається, і далі письменниця розповідає, як її герой, який за

життя не являв собою нічого особливого, після своєї смерті набуває легендарної слави. Вчитель історії Режі Лаланд, який відзначався природним гумором, романтичним характером, неабияким запасом скепсису, досить дивно розважався сам і розважав свою молоду, чарівну, але невірну дружину Мадлен. Він читав їй написані ним самим оповідання «з життя» російської імператриці Катерини II або Людовіка Баварського, супроводжуючи свої вигадки «вагомими доказами», поводячись з історичними фактами так само вільно, як поет з розмірами своїх віршованих рядків. Дотримувався Лаланд лише одного принципу: в історії немає жодного факту, який не можна було б інтерпретувати, як тобі заманеться.

Після смерті Режі Лаланда значна

ТУНІС

У місті Хаммаметі відбувся колоквіум з питань розвитку арабського театру, в якому взяли участь театральні діячі Алжіру, Марокко, Лівії, Тунісу та Йорданії. Учасники колоквіуму ухвалили підготувати й провести в Тунісі перший в історії театральний фестиваль арабських країн.

ФРАНЦІЯ

Останній номер «Леттр франсез» за минулий рік був присвячений Анрі Матіссу, що помер 1954 року.

«Матісс через 10 років» — під таним заголовком газета вмістила статтю мистецтвознавців, спогади друзів художника, фото його картин та фрагмент з книги Луї Арагона про Анрі Матісса.

Газета публікує лист художника, в якому він розповідає про свої враження від зустрічей з Ренуаром.

* * *

Жан Марє знімався в новому фільмі режисера Крістіана Жака «Джентльмен з Кокоді».

Популярний актор як завжди відмовився від дублерів. Під час зйомок цього фільму Жан Марє дістав серйоз-

Жан Марє після зйомок фільму «Джентльмен з Кокоді».

кількість цих лірико-історичних вправ побачила світ і викликала справжню сенсацію.

Тріоле досить нещадно й відверто глузує з смаків та «ерудитії» так званого «літературного світу» Парижа, який не лише з повним довір'ям, а й з задоволенням сприйняв писанину Лаланда як новітню інтерпретацію історії, а самого автора проголосив «генієм». Про нього читають лекції, засновується грошовий фонд для вивчення і дослідження його «цінних» рукописів. Колишній коханець Мадлен — улюблений учень покійного Лаланда стає провідним спеціалістом, вищим авторитетом з питань наукової спадщини свого вчителя, а її но-

вий коханець-скульптор, хоча й не дуже охоче, але все ж супроводить ушлявлену вдову до замка Людовіка Баварського, і потім, повернувшись до Парижа, створює чудовий пам'ятник Лаланду. Коли ж посмертний тріумф Лаланда сягає апогею, Мадлен, пориваючи із своїм коханцем і забувши про славу свого покійного чоловіка, зникає. Так несподівано закінчується новий роман Ельзи Тріоле «Ніколи в житті».

Звертаючись до читачів, письменниця каже, що збиралася створити «класичний роман», але через те, що невимушений жарт подобається їй більше, ніж похмура трагедія, вона написала цю книгу.

ТВОРЧА ЛАБОРАТОРІЯ ЕДВАРДА ОЛБІ

Американський драматург Едвард Олбі, відомий нашому читачеві своєю п'єсою «Смерть Бессі Сміт», яка друкувалася у «Всесвіті» (№ 6, 1964), з кожним новим твором здобуває дедалі ширшу популярність. П'єса Олбі «Хто боїться Вірджинії Вульф!», в якій молодий драматург зобразив розклад американської сім'ї, виступив проти модної тепер на Заході філософії конформізму, проти лицемірної буржуазної моралі, з великим успіхом іде в театрах Лондона, Парижа, Берліна, Токіо, Будапешта і Праги.

Нещодавно нью-йоркський театр «Біллі-Роуз» показав глядачам прем'єру нового твору Олбі — п'єси «Крихітка Аліса».

Драматург розповів кореспондентів журналу «Нью-Йоркер» про свою творчу лабораторію:

«Моя нова п'єса «Крихітка Аліса» знову порушує теми моралі. Вона має три дії і трохи коротша за «Хто боїться Вірджинії Вульф!». Я зараз вже не пам'ятаю, що саме наштовхнуло мене на думку написати її. Можливо, це була якась газетна стаття, прочита-

на мною рік чи два тому. Втім, коли я приступив до роботи над п'єсою, первісний сюжет трохи змінився. Сам процес написання відібрав у мене порівняно небагато часу. Я писав «Крихітку Алісу» щось із три місяці. Я друкую свої твори на друкарській машинці (і завжди на папері жовтого кольору), а не пишу їх від руки, бо у мене такий жахливий почерк, що потім навіть самому важко читати свій рукопис. Крім того, клацання друкарської машинки дуже допомагає мені стежити за ритмічною побудовою речень».

Для виконання головної ролі в спектаклі «Крихітка Аліса» адміністрація театру запросила відомого англійського актора Джона Гілгуда, який грає роль людини, що не може знайти собі місця в житті.

«Мені спало на думку запросити сера Джона Гілгуда на головну роль, — сказав Олбі, — лише після того, як я закінчив п'єсу. Якщо драматург заздалегідь думає про виконавця тієї чи іншої ролі, це може негативно позначитися на його подальшій роботі».

ПО СЛІДАХ Б. ТРАВЕНА

Невтомні дослідники літературної загадки, пов'язаної з ім'ям всесвітньовідомого письменника Б. Травена, продовжують свої пошуки. Один з них — німецький літературознавець Рольф Рекнагель два роки тому встановив, що псевдонім Б. Травен узяв собі німецький письменник і актор, учасник подій, які 1919 року привели до утворення Баварської Радянської

республіки, Ред Марут (див. «Всесвіт» № 5 за 1964 рік).

Нещодавно Р. Рекнагель знайшов кілька ранніх творів Реда Марута у журналі «Дер цігельбреннер», який письменник видавав у 1917—19 рр.

Один з них — «Горобець з блакитними цяточками» — автор визначив, як «політичний гротеск». Друге оповідання — «Мій візит до поета» — сатира

на модного поета, вірші якого ніхто не розуміє. Але мода є мода. Поета хвалять, і кожний хоче особисто познайомитися з ним.

Третє оповідання «Туман» — анти-воєнного характеру, і, до речі, мотивами своїми перегукується з пізнішими творами Марута-Травена.

ну травму. Сtribнувши з балкона другого поверху на поїзд, що мчав повз будинок, актор зламав ногу.

* * *

ОПЕРА ЛУІДЖІ НОНО

Прем'єри на сцені Бостонського оперного театру нового твору італійського композитора Луїджі Нона «Нетолерантність, 1960» передувала гучна кампанія в американській пресі. Почалося все з того, що державний департамент США відмовив Нону, якого запросили на прем'єру, у в'їзній візі. Причина була досить зрозуміла: відомий італійський композитор не приховує своєї належності до комуністичної партії.

Проте обурення і протести американської музичної громадськості набули таких розмірів, що держдепартамент змушений був скасувати своє попереднє рішення й дозволити Луїджі Нону в'їзд у США.

Реакційні елементи, однак, не вгамовувалися. В день прем'єри вони влаштували перед театром демонстрацію з плакатами одверто фашистського змісту. Характерно, що під час прем'єри п'єси «Нетолерантність, 1960» у Венеції італійські фашисти пікетували театр з такими самими плакатами.

Деякі американські газети звинувачували композитора в тому, що він наважився заговорити мовою опери про такі пекучі проблеми сучасності, як капіталістична експлуатація та політичний терор буржуазії, але провідні музичні критики Сполучених Штатів не могли не визнати високих мистецьких якостей нової опери. Музичний оглядач газети «Нью-Йорк таймс» Гарольд Шенберг писав, що Бостонський театр може пишатися постановкою на своїй сцені твору Луїджі Нона: ця опера справді збагатила його репертуар.

Доля Вернера Гольта і його товаришів, це, власне, доля цілого покоління німців. Хибний і трагічний шлях пройшло це покоління. Вернер, молодий хлопець, отруєний гітлерівською пропагандою. На війну він іде, щоб стати героєм. Він певен, що беручи в руки зброю, він зробить щось корисне для своєї країни, для свого народу. І автор роману, і автори фільму підкреслюють, що так само вирушали на фронт ровесники Вернера Гольта. І потрібна була катастрофа, страшна катастрофа для Німеччини, для німецького народу, щоб такі, як Вернер і його товариші, нарешті схаменулися, зрозуміли, куди їх завів злочинний фашизм.

Вернер Гольт не розлучається із своїм автоматом. Але останню автоматну чергу він випускає вже в есеївців, у яких розпізнав, нарешті, своїх лютих ворогів. Так герой роману і фільму поволі, під впливом подій останніх років війни, звільнявся від тягара нав'язаних йому всією системою гітлерівського виховання уявлень і поглядів. Але головне, що він прийшов до правильного висновку. І зробив це, як пише газета «Нейес Дейчланд», хоча й дуже, але не занадто пізно.

Преса відзначає чудову гру акторів Клауса-Петера Тіле в ролі Вернера та Вольфганга Лангхоффа в ролі його батька.

Кадр з фільму «Пригоди Вернера Гольта».

«Жорж Бессон — один з найбільш своєрідних діячів мистецтва у сучасній Франції», — пише газета «Леттр франсез» з приводу відкриття в Луврі виставки полотен з колекції Жоржа і Адель Бессон.

Жорж Бессон почав збирати твори живопису майже шістьдесят років тому. Першим його придбанням був портрет його дружини, написаний Ван-Донгеном у 1906 році. Надзвичайно тонкий

Огюст Ренуар. Портрет мадам Бессон.

знавець мистецтва, Бессон приятелював з багатьма художниками. Марне, десять полотен якого є в його збірці, називав Бессона «своім сином». В колекції є й ескізи Матісса, і акварелі Сіньяка, і полотна Ренуара.

«Спадщина двох заоханих у мистецтво людей — подружжя Бессонів — безцінна, вона надто чиста, щоб оцінювати її на гроші», — пише «Юманіте». Зібрати цю колекцію допомогла велика, випробувана дружба між тими, хто по-справжньому любить і цінує мистецтво, і тими, хто його творить».

ШВЕЙЦАРІЯ

Німецький письменник Карл Цукмайєр, який тепер постійно живе в Швейцарії, останнім часом писав переважно драматичні твори. Його п'єси «Генерал диявола», «Капітан з Кепеніка», «Холодне світло» та інші обійшли театральні сцени багатьох країн. Як повідомив письменник, тепер він знову звернувся до прози. Новий роман, над яким він працює, має автобіографічний характер і змальовує події від часів першої світової війни й до наших днів.

НОТАТКИ ПРО СУЧАСНУ ЛІТЕРАТУРУ ХІНДІ

Багатовіковий гніт англійського колоніалізму лишив слід на всій культурі Індії, і в першу чергу — на індійській літературі. Колишні «господарі» Індії свідомо гальмували її розвиток.

Як відомо, населення Індії говорить різними мовами, і найпоширенішою з них є хінді. В штатах центральної Індії нею розмовляє понад 150 мільйонів чоловік. З 1950 року хінді, поряд з англійською, стала державною мовою Республіки Індії.

Література мовою хінді починає розвиватися з другої половини XIX століття. До того часу художні твори здебільшого писалися за класичними канонами малопоширеною мовою брадж, а хінді ігнорувалась. Проте із зростанням національної свідомості індійського народу починає розвиватися і література кхарі болі (хінді).

Великий вклад в індійську літературу зробив Бгратенду Харішчандра (1850—1885), який вважається основоположником літератури хінді. У своїх творах він перший порушив актуальні проблеми сучасності. Сподвижником його був Магавір Прасад Двіведі (1861—1938) — відомий критик, літературознавець і видавець.

Перші десятиліття XX століття характеризуються в Індії насамперед величезним піднесенням національно-визвольного руху. Весь народ повстав тоді на боротьбу з англійським колоніалізмом. Активізації цього руху велими сприяла Велика Жовтнева соціалістична революція.

Усе це, зрозуміло, знайшло своє відображення в літературі. Так, наприклад, в поемі Майтхілішарана Гупти «Голос Індії» поет одверто закликає народ до боротьби за національне відродження й політичну незалежність.

Ще важливіше значення для літератури хінді мала творчість Према Чанда, основоположника методу критичного реалізму в Індії.

В першій половині 30-х років провідним у літературі хінді стає романтичний напрямок «Чхалавад», який значною мірою зазнав впливу західноєвропейської, особливо англійської романтичної течії. Представники цього напрямку багато зробили для розвитку літератури хінді. Засновниками його вважаються Джайшанкар Прасад (1883—1937), Сур'якант Тріпатхі Нірала (1896—1961) і Сумітранандан Пант (нар. 1901 р.).

Видатний, високообдарований

письменник старшого покоління Джайшанкар Прасад працює в найрізноманітніших жанрах — поезії, прозі, драматургії, критиці, публіцистиці. Його збірка «Сльоза» (1931) поряд із збірниками С. Панта «Молоді паростки» та С. Т. Нірала «Аромат» є найяскравішими взірцями поезії «Чхалаваду».

Народження жанру оповідання мовою хінді звичайно пов'язується з виходом у світ оповідань Прасада «Село» і Према Чанда «П'ять богів».

В своїх прозових творах Д. Прасад приділяє багато уваги емоційним та психологічним переживанням героїв. Його новелам властива висока поетичність. Письменник прагне розкрити внутрішню красу людської душі.

Крім новел (збірки «Тінь», «Луна», «Маяк», «Вихор», «Обман»), Д. Прасад опублікував кілька романів, присвячених життю села. Кращими його романами є «Скелет» (1929) і «Тітлі» (1934). Автор змальовує в них негативні сторони дійсності — відступність і крутість служителів культу, цілковите безправ'я індійської жінки, бідкування селян.

Найбільш талановитим і оригінальним представником «Чхала-

ваду» є поет С. Т. Нірала. В його творчості відбилися основні тенденції того часу: становлення національної свідомості, розвиток національної культури, думи й сподівання індійців.

У жодному з своїх творів С. Т. Нірала не додержувався поетичних канонів. В своєму бажанні ламати застарілі форми й прийом, він створював незвичайні, насичені уїдливою іронією образи, що формою своєю нагадують вірші поетів-експерименталістів. Поряд із цим йому властивий глибокий гуманізм, протест проти гноблення людини людиною, проти несправедливості взагалі.

Кращими збірками С. Т. Нірала є «Аромат», «Пісенник», «Без імені», «Нове листя», «Молитва», «Найменший». В останній період своєї літературної діяльності поет зазнав впливу нового реалістичного напрямку «Прагати́вад». Відмовившись од поетичної пишномовності «Чхаяваду», С. Т. Нірала робить мову простішою, дохідливішою, а в поезії його ще виразнішими стають ідеї соціального протесту.

Сумітранандан Пант також належить до плеяди представників «Чхаяваду». Його поезія пройнята пориваннями до прекрасного, любов'ю до людей. Кращими збірками творів С. Панта є «Молоді паростки», «Голос епохи», «Спів бджіл», «Селянка», «Кінець зі-ку».

У 1935—1940 рр. «Чхаявад» почав виявляти ознаки занепаду. З'являлися нові ідеї, нові уподобання.

Ще раніше в літературі хінді утворилася група авторів, які, не розуміючи класового характеру боротьби проти соціальної несправедливості, вдавалися до зображення надприродних явищ, таємничих могутніх сил тощо. Цей напрямок дістав назву «Рагасьявад» (містицизм).

Водночас з'явилась і друга група письменників, яка об'єдналася на ґрунті прогресивних ідей в реалістичному напрямку «Прагати́вад». Цей напрямок у літературі хінді пов'язаний з виникненням Всеіндійської асоціації прогресивних письменників, що утворилася 1936 року з ініціативи

Према Чанда, Саджада Захіра, Мулк-Раджа Ананда та інших.

Сучасна індійська критика часто поділяє індійських письменників на два найбільших угруповання: «бахірмукхі правріті» і «антармукхі правріті», тобто «зовнішня тенденція» і «внутрішня тенденція» зображення життя. До першого залічують авторів творів на соціальну тематику: Сударшана, Вріндаванлала Варму, Пратапа Нараяна Шрівастава та більшість прихильників «Прагати́ваду». Представники другого — автори соціально-психологічних творів: Джайнендра Кумар (нар. 1905 р.), Ілачандра Джоші (нар. 1902 р.), Агьей (нар. 1911 р.) та ін.

1943 року утворюється ще одна течія в літературі хінді — «Прайо́гвад» (експерименталізм), ідейним керівником якої стає Агьей.

Погляди представників прогресивного реалізму та експерименталізму збігалися, коли йшлося про заперечення застарілих традицій та настанов, але в інших питаннях між ними точилася запекла боротьба. Так, прогресивісти різко виступали проти архі-індивідуалістичних, аморальних та різного роду антисуспільних настроїв і тенденцій експерименталістів. А останні зневажливо ставилися до творів письменників прогресивної течії, називаючи їх пропагандистськими та нехудожніми.

«Прагати́вад», на чолі якого стояли передові діячі індійської літератури, перетворився в 50-х роках на могутній рух. Серед видатних письменників цього напрямку насамперед треба згадати Яшпала (нар. 1904 р.). У своїх творах він виступає на захист пригноблених і знедолених людей, таврує корупцію капіталістичного суспільства, пише про виродження сучасної буржуазної культури.

До кращих творів Яшпала належать високохудожній роман «Зрадник» (1943), де йдеться про інтелігента, який після деяких вагань стає на бік робітничого класу, історичний роман «Дів'я» (1949), роман «Перетворення людини» (1955), збірки оповідань «Політ з клітки»,

«Назва картини» (1950) та багато інших.

Різкій критиці піддають капіталістичний лад письменники Пандейбечан Шарма Угра та Чатурсен Шастрі. Вони правдиво, гостро, хоч і трохи натуралістично, змальовують суспільне життя.

Чимало письменників у літературі хінді виявляють інтерес до історичного минулого свого народу, намагаються простежити й пояснити хід історичного розвитку країни. Кращим представником історичного жанру є Вріндаванлал Варма (нар. 1888 р.), автор ряду творів, в яких реалізм пов'язується з романтизмом і властивою романтизму ідеалізацією минулого. Він написав романи «Фортеця Кундьяр», «Падміні з Вірата» (1936), «Мріганаяні», «Рані з Джансі» (1946), «Газелеока» (1951). В цьому жанрі працюють також романісти Рахул Санкрітьян, Хазаріпрасад Двіведі та інші.

Творчість Упендранатха Ашка присвячена, головним чином, зображенню життя індійської трудової інтелігенції, її боротьбі й шуканням. Найвідомішими його творами є романи «Падаючі стіни» (1947), «Жаринки під попелом» (1952), «Великі очі» (1954), збірки оповідань «Чорний пан», «Пісня ввечері перед розлукою» та інші. Широкою популярністю користується роман Ашка «Гарячий потік» (1956), де він зображує різні шляхи індійських інтелігентів у боротьбі за національне й соціальне визволення батьківщини.

Серед письменників, які пишуть про індійське селянство, особливе місце посідає Нагарджун (нар. 1911 р.). Добре знаючи життя індійських селян і наймитів, він присвячує їм романи «Тітка Ратінатха», «Балчанма» (1952), «Нові паростки» (1953) та ін.

Селянська тематика переважає і в творах популярного молодого письменника Іханіндранатха Рену. В країні добре відомі його романи «Брудне покривало» (1954) і «Занедбана земля» (1957).

Продовжуючи кращі прогресивні традиції, закладені П. Чандом,

молодше покоління письменників намагається висвітлити в своїх творах найрізноманітніші аспекти життя сучасної Індії.

Жваве обговорення в індійській пресі викликав роман Бгайраза Прасада Гупти «Ланцюги і нова людина» (1956). Молодий, але вже досить відомий письменник Рангея Рагхав виступив нещодавно з новим романом «Доки я маю кликати?» (1959), який він присвятив життю кочових племен. Молодший син П. Чанда Амрітарай у своєму романі «Зерно» (1959) змальовує становище індійської жінки.

Як зазначалося вище, до угруповання «антармукхі правріті» — «внутрішня тенденція», входять також видатні майстри соціально-психологічного роману Джайнендра Кумар, Ілачандра Джоші і Агьей. Та хоч ці письменники належать до однієї течії, кожен з них має своє, оригінальне письменницьке обличчя, свої манери й прийоми письма.

Д. Кумар чи не найбільший після Према Чанда романіст в літературі хінді. Він автор багатьох творів, що посідають поважне місце у сучасній індійській літературі і відзначаються не лише

актуальністю й глибиною проблематики, а також своєрідністю мови й стилю.

У своїй творчості Д. Кумар орієнтується переважно на середні верстви інтелігенції. Змальовуючи духовне життя своїх героїв, він вдається до глибокого, витонченого психологічного аналізу їх. Перу Кумара належать романи «Випробування» (1929), «Розпечена земля» (1936), «Суніта» (1936), «Самозречення» (1937), «Кальяні» (1940), «Круговорот» (1951), «Сукхада» (1954), «Минуле» (1956), «Джайварадхан» (1958) та ін.

Ілачандра Джоші є також представником психологічного жанру. Він прагне висвітлювати найпотемніші людські почуття та думки, аналізувати дуже складні психологічні ситуації та явища. Найвідоміші твори І. Джоші — «Принцеса за завісою», «Привиди і тіні», «Шлях до волі», «Аскет», «Птахи на кораблі».

Третій і молодший представник психологічного жанру — Агьей (справжнє прізвище В. С. Ватсьян). Творча манера Агьей формувалася значною мірою під впливом англійських буржуазних

ідеологів та письменників XX століття, зокрема англійського поета Т. С. Елліота та письменника Д. Г. Лоуренса.

Для творів Агьей характерні словесні та формалістичні викрутки. Своїх героїв він протиставляє суспільству.

Основні твори Агьей, — його до певної міри автобіографічні романи: «Острови на річці» (1951), «Шекхар — одне життя» (1944).

Агьей має послідовників. Вони об'єдналися в групу, що репрезентує окрему течію в літературі хінді — «Прайогвад» (експерименталізм). Експерименталісти свідомо уникають актуальних тем сучасності, намагаються завести читача в псевдопсихологічні хащі.

Порівнюючи популярність різних індійських літературних напрямків, слід зазначити, що переважають, міцніють саме прогресивні тенденції. Це, зокрема, знайшло свій вияв у тому, що конференція письменників країн Азії, яка відбулася 1956 року у Делі, визнала реалізм основним методом сучасної східної літератури.

ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ ІСПАНІЇ

**Р. Фернандес де ла Регера і Сусана Марч.
Герої Куби. Барселона, 1963.**

Коли читаєш роман «Герої Куби», присвячений подіям 70-річної давності, здається, що тримаєш в руках свіжий номер газети:

«В Іспанії знову страчують невинних!»

«Поліція розганяє демонстрантів на вулицях Барселони».

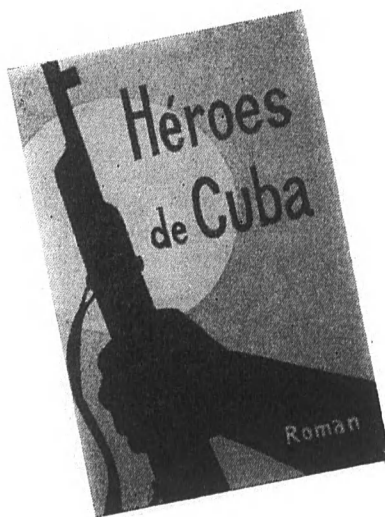
«Телеграф вистукує тривожні повідомлення: американські війська наступають з району Гуантанамо».

Цей роман написаний Р. Фернандесом де ла Регерою та його дружиною Сусаною Марч. Обое вони відомі прогресивні іспанські письменники.

Свого часу видатний іспанський письменник Б. Перес Гальдос створив серію романів «Національні епізоди», в яких було відображено життя Іспанії на протязі майже трьох чвертей XIX століття. Наслідуючи Гальдоса, Р. Фернандес де ла Регера і Сусана Марч вирішили створити аналогічний цикл романів, присвячений XX століттю.

«Герої Куби» — перша книга задуманої епопеї «Сучасні національні епізоди», яка складатиметься з дванадцяти томів.

Не випадково письменники починають свою епопею з 1898 року. За два роки перед цим народи Куби і Філіппін повстали проти іспанського панування. Війна ця в самій Іспанії була вкрай непопулярна. Солдати не хотіли воювати. Іспанські війська зазнавали поразки за поразкою. Куба і Філіппіни були близькі до незалежності. В 1898 р. США, ско-

риставшись із провокаційного вибуху на американському крейсері «Мен», також почали війну з Іспанією і за кілька місяців завдали жорстокої поразки колись могутній колоніальній державі. Поразка переросла в національну катастрофу і значною мірою визначила шляхи розвитку країни протягом першої третини XX століття.

Роман «Герої Куби» охоплює в основному події весни і літа 1898 р. — періоду боротьби іспанців з кубинськими патріотами, початку війни з США та розгрому іспанської армії і флоту.

Композиція книги своєрідна. Дія розгортається одночасно в трьох планах. Основна сюжетна лінія — історія юнака Естебана Педреля та його товаришів, солдатів колоніальної армії. Паралельно з нею іде розгорнута хроніка подій. І, нарешті, в текст ро-

ману введено кілька вставних новел, які подають нібито передісторію героїв і подій, змальованих у романі.

Така комплексна форма дозволяє авторам показати долю героїв на широкому тлі, розгорнути панораму суспільного життя тогочасної Іспанії та перебігу війни.

Автори змальовують напружену політичну обстановку в країні в середині 90 рр. — нескінченні чвари буржуазних політичних партій, зростання політичної активності народу, виступи анархістів, зростання впливу комуністичних та соціалістичних ідей, демонстрації, жорстоку розправу уряду з революційно настроєними робітниками, катування політичних в'язнів, страту невинних людей, яким приписували участь у виступах анархістів.

Автори прагнуть якнайточніше відтворювати події. Тому над багатьма розділами стоїть дата, як на документах, наводиться кількість солдатів, що брали участь у боях, списки військових кораблів. У текст роману введено офіційні донесення та матеріали з газет. Це надає книзі характеру белетризованої хроніки подій і робить її цікавим документом одного з найдраматичніших моментів у житті Іспанії.

Але головне в романі — антивоєнний пафос, викриття грабіжницького характеру війни, прагнення показати художніми засобами причини поразки Іспанії, показати пробудження соціальної самосвідомості народу. З гіркою й обуренням пишуть автори про цю колоніальну війну, непотрібну народові і не прийнятну їм.

Дванадцять років тому Р. Фернандес де ла Регера випустив у світ роман «Лягай!», у якому він перший в Іспанії правдиво розповів про громадянську війну, про трагедію цілого покоління

іспанської молоді, насильно втягнутої в цю війну і змушеної вмирати на боці франкістів за чужі їй інтереси. Це був антивоєнний, і в силу цього (оскільки мова йшла про громадянську війну) і антифранкістський роман. Багато чого не міг сказати автор в умовах жорстокої франкістської цензури. Не все, можливо, було ясно й самому Регері. Те, що в першому романі тільки мовчазно показувалося, сьогодні, розповідаючи нібито про події минулого, автори вимовляють вголос. Антивоєнний характер нового роману полягає не лише в показі похмурих буднів війни, а і в правдивому зображенні тих страхів та страждань, які вона несе людям. Герої цієї книги усвідомлюють нелюдськість війни, її грабіжницький, несправедливий характер.

З перших сторінок книги Естебан замислюється над тим, чому сеньйор Аймерич, у якого служить візником Естебанів батько, з ентузіазмом говорить про вітчизну, про честь, але захищати цю вітчизну доводиться Естебану. Його забирають в армію, бо у нього немає грошей, щоб відкупитися від рекрутського набору. А син сеньйора Аймерича відмовляється від цієї «почесної» справи. І Естебан замислюється. Йому треба знати, в ім'я чого він іде на війну. «Ми нічого не загубили на Кубі», — каже він братові.

Можливо не годиться в короткій рецензії зловживати цитатами, але автори, розповідаючи про солдатів іспанської армії на Кубі, якимось на диво чітко зуміли виразити основну ідею твору, показати трагедію простих людей Іспанії, пропущених через м'ясорубку колоніальної війни. То нехай уже краще розповідають вони самі:

«Ці люди несправді війну, вона була непотрібна їм, вони думали тільки про повернення додому. Здебільшого це були неписьменні, страшенно обмежені люди. Ці солдатики не розуміли, в ім'я чого їх послали на оцю колоніальну бойню... Їм говорили про Вітчизну, про честь... Добре, — відповідали солдати, — добре, — але майже ніхто з них не розумів, що це означає. І все ж ці солдатики тисячами помирили на полях

Куби, в госпіталах. Вони билися з мужністю самогубців і вкривали себе славою...»

Регера і Сусана Марч змальовують трагедію іспанських солдатів, які змушені були вести несправедливу війну і водночас палко любили свою вітчизну, кинуту мадрідськими правителями у вогонь безглуздої і самовбивчої колоніальної «кампанії».

«Ви воюєте з примусу, а не тому, що вірите в справедливості своєї справи. А ми боремося за незалежність, за волю Куби», — з гідністю говорить дівчина-мулатка закоханому в неї іспанському солдатові.

І герої книги починають розуміти, що правда на боці цієї дівчини та її друзів, розуміти, хто справжні винуватці війни і в ім'я чийх інтересів вона ведеться.

«Якби багатії відкупили від призову в армію своїх слуг і службовців, — думає Естебан, — хто б тоді воював і захищав їхні колосальні бариші та підприємства в колоніях».

Автори викривають гнилизну, розклад керівних кіл Іспанії, їх бездарність, нездатність керувати, тупість військового командування, яке прирікає на безглузду загибель сотні тисяч солдатів і моряків.

«Наші правителі не мають ні совісті, ні таланту, що ще гірше», — нарікають солдати. — «Безглуздо чекати великодушності і справедливості від панів або тих, хто керує нами...» — вигукує у відчай один із героїв.

Іспанія була розгромлена вщент, але Куба так і не дістала бажаної свободи. Авторі переконливо розкривають суть «благородної» місії янки на Кубі, які під виглядом допомоги повстанцям анексували колишні іспанські колонії Кубу, Філіппіни, Пуерто-Ріко.

Р. Фернандес де ла Регера і Сусана Марч порушили в своєму романі гострі суспільно-політичні проблеми. Особливо яскраво змалювано картини боїв.

Не все в книзі рівноцінне. Попри всю своєрідність її композиції, скупість та лаконічність мови, напружений розвиток дії в окре-

мих сценах, книга в цілому розтягнута. Протокольність і хронікальність іноді обертаються на сухість. В сюжетній лінії Естебана, особливо в зображенні його любові до прекрасної мулатки Марії, автори не уникли нальоту мелодраматизму, наївності. Але не будемо строги до авторів. Можна твердо сказати, що на протязі багатьох років у Іспанії не з'являлося книги, в якій так сміливо й гостро говорилося б про події 1898 року.

Але справа не лише в історії. Адже все, що сказано в книзі про політичне життя Іспанії, про колоніалізм, про війну — все це живе й актуальне і для сучасної Іспанії. І тому книга, написана про події 1898 р., об'єктивно обертається проти франкістської дійсності, бо, незважаючи на те, що минуло майже три чверті сторіччя, багато проблем, які стояли тоді перед Іспанією, залишилися як і раніше нерозв'язаними.

Книга Р. Фернандеса де ла Регери і Сусани Марч написана з позицій критичного реалізму. Письменники виступають продовжувачами кращих традицій іспанської реалістичної літератури — Переса Гальдоса і Бласко Ібаньєса.

Сучасна іспанська прогресивна література (Х. Гойтісоло, Х. Гарсія Ортелано та ін.) в основному тяжіє до жанру короткого, локального роману, який зосереджується на невеликому відтинку часу і місця, дає немовби моментальний знімок того чи іншого аспекту життя Іспанії. Можливо, лише роман «Рік у рік» А. Лопеса Салінаса є спробою створення роману-хроніки, що охоплює ширше коло подій.

«Герої Куби» ніби розширюють і щодо змісту і в жанровому плані межі дії прогресивного іспанського роману. І тут повернення до традиції обертається на новаторство.

Автори відроджують надзвичайно потрібний для осмислення історичної долі цієї країни жанр суспільно-політичного роману і монументальної історичної епопеї, втрачений іспанською літературою за останні чотири десятиріччя.

В. ЯСНИЙ

ВЗІРЕЦЬ

ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

Джованні Боккаччо. Декамерон. «Дніпро». 1964.

Недавно видавництво «Дніпро» опублікувало в перекладі на українську мову безсмертний твір видатного італійського письменника Джованні Боккаччо «Декамерон». Переклад здійснив Микола Лукаш. І треба сказати, що він вишов напрочуд гарний.

Перед М. Лукашем стояло важке та й почесне завдання передати всю строкатість, примхливість і чарівність прози Боккаччо—прози, що з'єднує в один потік головні два струмені: античну риторику та народну розповідь. Мабуть, не варто й нагадувати, що сучасну італійську мову oddaляє від Боккаччо шість довгих століть. А тому кожного, хто знайомиться з оригіналом твору, вражає певна застарілість висловів та й взагалі стилію оповідок.

Все це вимагало від перекладача широкого використання як словникового фонду, так і відповідних стилістичних засобів.

Щоб упевнитись у справедливості цього твердження, порівняймо мовні особливості оригіналу й перекладу.

Персонажі Боккаччо широко використовують у своїй мові народні звороти, ідіоми. Цей народний характер оповідок, не кажучи вже про стиль, становить особливі труднощі для перекладу.

Розгорнувши книжку, читаємо у перекладі перші слова Боккаччо:

«Спочувати чужому горю — притаманна людям річ; усім воно пристало, а найпаче тим, що самі утіхи потребували і в інших її знаходили. Як хто коли шукав того спочуття і мав з нього радість і одраду, то і я того десятика».

Порівнявши це з оригіналом, пересвідчуємось, що жодної подробиці авторського тексту в перекладі не загублено. Зокрема такі форми, як «спочуття», «найпаче» відповідають архаїчним формам вислову в оригіналі.

Ще один приклад.

«Наступного дня, мокрий увесь як хлющ, тримаючись обіруч за пруги скрині (звісно, хто топиться, той і за бритву хопиться), пригнався він, чи то з ласки божої, чи з допомогою вітру, до берега острова Корфу, де саме якась бідна жінка мила морською водою та шарувала піском своє начиння. Побачила вона ту прояву, не розібралася зразу, що воно таке, скрикнула з ляку й подалась назад».

І тут переклад та оригінал цілком ідентичні. Прислів'я «мокрый як хлющ», «хто топиться, той і за бритву хопиться» перекладач вживає замість буквальних зворотів в оригіналі: «як губка», «ті, що топляться, за все хапаються». Фраза «побачила вона ту прояву» в перекладі добре передає таку думку Боккаччо: «побачила вона, як щось наближається». Рідко вживане слово «проява» стає цілком зрозумілим у контексті, а слово «начиння» є добрим відповідником італійського «глиняний посуд».

Окремо треба вказати на переклад абсолютних дієприкметникових зворотів, що так притаманні Боккаччо. Особливість цих форм полягає в тому, що дія в них звернута на один предмет, тим часом

як дія другої частини речення спрямована на інший. Речення звичайно довгі й містять в собі декілька підрядних речень. Часто густо ці звороти перекладач цілком слушно передає з допомогою старої форми дієприслівникового звороту.

Однак М. Лукаш цим не зловживає, хоча оригінал дає на це певні підстави. Саме ці звороти й надають мові перекладу архаїчності. Ось два приклади:

«Почувши король сії слова, догадався, що в них за сила і проти чого се його шановано курми», або «Уже зоря з наближенням сонця почала з пурпуру в золото перецвітатися, як уставши королева в неділю рано, усе своє товариство позбуджала»... Побіжно зауважимо, що оце «проти чого» несе з собою відтінок народної говірки, як у приповідці «проти дня брехня, проти ночі правда», і речення не виграло б від того, якби замість «проти чого» стояло «для чого».

Дуже важливим моментом всякого художнього перекладу є передача рідною мовою ідіоматичних зворотів, приповідок, що надають творові народного колориту.

У цьому розумінні переклад Миколи Лукаша вражає читача багатством вдало вибраних приповідок, прислів'їв, замовлянь та ідіоматичних зворотів. Велику частину приповідок перекладено так, що сприймаються вони як справжні українські народні приповідки.

Приміром, читаємо: «Коли злого за доброго мають, то його гріхам віри не діймають» (в оригіналі: «chi è geo e buono è tenuto puo fare il male e non è creduto»). «Цілуйтесь, губи, не буде згуби; місяць новиться, то й вам годиться» (в оригіналі: «bocca basciata non perde ventura; anzi, rinnova come fa la luna»), «Попадеться й дурень одуреному під ноги», або «Кому вдень недоїжно, тому вночі недооліжно» (в оригіналі: «chi la sera non cena, tutta notte si dimena»), «Отак же й помирился: прости мене, мила, що ти мене била» (в оригіналі: «e così a modo del villan matto, dopo danno fe patto»).

У більшості випадків перекладач знаходить українські відповідники італійським ідіоматичним ви-

словом. Наприклад, на стор. 245 замість буквального італійського звороту «пасти вітер» зустрічаємо «втришки ловити», на стор. 388 замість «покепкувати» — «підвезти візка», на стор. 365 замість «засоромити» — «пришити квітку», на стор. 406 замість «видавати місяць за сонце» — «на осіці кислоти показувати».

В перекладі зустрічаємо ще силу-силенну образних і дотепних народних виразів, як-от: «Ви говорите, як у дзвони дзвоните», «поїхали як напишні», «любить чужими пирогами свого батька поминати», «дурний, аж світиться», «заплішений дурень», «вчений та недрюкований», «проводити груші на вербі», «викидати коників», «дати по добрій повній», «не в ті взутися», «кишки рвати од сміху», «приставати з короткими гужами», «молитися скляному богові», «важким духом дихати» і багато-багато інших. Від цього переклад набирає барвистого народного відтінку.

Справжньої винахідливості вимагала від перекладача передача замовлень. Не одступаючи від тексту, М. Лукаш зумів надати їм українського колориту. Ось переклад такої замови (стор. 403):

«Маро, маро, сторчове ребро!
Не стукай у двері, тут нема тобі
вечері; їди собі в сад до морелі,
знайдеш їсти-пити на тарелі...
Поїж, попий, ото твій пай, мене і
Джанні не чіпай!».

У разі потреби М. Лукаш успішно творить нові слова, як-от: ночоброд, древолаз, вікноскок. Він уміло знаходить італійським словам українські паралелі.

Треба відзначити, що перекладач розмаїтить переклад навіть у тих місцях, де в оригіналі зустрічаються повторення. Ось, наприклад, в короткому вступі до оповідок кожного дня в оригіналі стоїть завжди одна і та ж фраза «під проводом», а в перекладі: і «за приводом», і «під орудою», і «під проводом»; у короткому змісті дев'ятої оповідки другого дня в оригіналі зустрічаються тільки похідні від дієслова «ошукати» слова «ошуканий», «ошуканець», а в перекладі натомість вжито «одурений», «пройдисвіт», «ошуканець».

Шукаючи шляхів для збагачення мови, перекладач odkриває чи-

тачеві нові відтінки відомих прислівників, прикметників, дієслів та іменників. Тут можна знайти «зручно» в значенні «прудко», «пильний» в значенні «необхідний», «неймовірний» в значенні «недовірливий», «невірненький» в значенні «кволий, слабуватий», «пільга» в значенні «полегшення», «клейноди» в значенні «коштовності», «верства» в значенні «вік», «тиск» в значенні «натовп». Переклад багатий на велику кількість зрозумілих, але рідко вживаних прислівників, як-от: наприпочатку, загодя, наскінчу, наостанці, потаєнці, внівець, потаймиру, нагінці, непомалу, знехочу, незабарі, незабарво, нетямки, живовидячки, вочевидь, поцінно і т. д. Дуже цікавим є у М. Лукаша вживання дієслів у їх неосновному значенні, як, наприклад, у зворотах: «одбігти добра», «одпасти ласки», «здоров'я привернути».

Окремо слід говорити про переклади канцон. Їх зроблено добре,

і вони вільно влітаються в тканину твору.

Кілька слів про дрібні вади перекладу, що впадають в око.

Нам здається, неправильно вживати слово «раз» в таких позиціях: «Я хочу вам розповісти, раз уже на мене черга пала», «ну, раз ви вже так мені прирікаєте, то я признаюсь вам по ширій правді», «...і наважилась я давно, раз уже доля покарала мене старим мужем». Також невдалим нам здається речення: «Не тільки чужі люди а й брати його рідні ні-ні, та й подумати було про себе: а може то не він?» На стор. 131 між 4-им і 5-им рядком згори пропущено таке речення: «Жанетта тим дуже тішилася і щиро дякувала богу, що не залишив її в лиху годину».

Загалом праця Миколи Лукаша — це справжній успіх талановитого майстра. Вона повинна бути взірцем для всіх тих, хто береться за перо перекладача.

Іван ДЗЮБ

ТРИ КНИГИ ДЕСЯТИТОМНОГО ВИДАННЯ

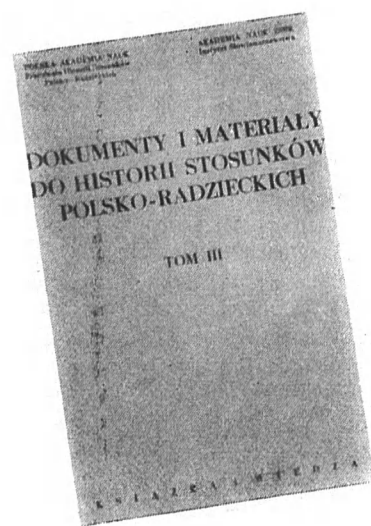
Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Тт. I, II, III.
1963—1964.

Громадськість Радянського Союзу і Польської Народної Республіки з великим інтересом зустріла появу перших трьох томів десяти томного зібрання «Документів і матеріалів з історії радянсько-польських відносин» (перші два томи вийшли російською і польською мовами, а третій — поки що тільки польською).

Всі три книги підготовлені сектором історії польсько-радянських відносин Польської Академії наук та Інститутом слов'янознавства Академії наук СРСР.

До зібрання увійшли досі невідомі архівні документи, а також деякі матеріали з творів В. І. Леніна і радянських, польських, німецьких, американських, англійських та інших документальних збірників.

У польському виданні докумен-

ти друкуються лише мовою оригіналу — польською, російською, німецькою, французькою або англійською. У радянському виданні

всі документи публікуються в перекладі на російську мову. Це робить збірник доступним не лише для вузького кола спеціалістів-істориків, що володіють іноземними мовами, а й для широких читацьких кіл, які цікавляться минулим і сучасним польсько-радянських взаємин.

Перший том, який містить 303 документи і матеріали, в хронологічному відношенні охоплює період від Лютневої буржуазно-демократичної революції до кінця першої світової війни і утворення польської буржуазно-поміщицької держави.

Серед документів, вміщених в ньому, є такі, що безпосередньо пов'язані з Україною. Це циркуляри австрійського намісника в Галичині до всіх старост і начальників поліції у Кракові та Львові про заборону обговорювати на селянських зборах питання про розподіл поміщицької землі й про встановлення нагляду за особами, що повертаються з Країни Рад, рапорт політичного відділу польського міністерства внутрішніх справ про становище польських біженців на Україні та багато інших.

На наш погляд, добираючи документи до першого тома, упорядники приділили мало місця матеріалам про діяльність польських трудящих та їх революційних організацій на Україні. Справді, том містить лише один такий документ — резолюцію з'їзду поляків Катеринославської губернії про створення губернського комітету в польських справах від 3 березня 1918 р.

Крім того, ми могли б порекомендувати упорядникам тома включити в нього надруковану в місцевих більшовицьких газетах резолюцію Харківської групи СДКПіЛ¹ з приводу запровадження Тимчасовим урядом смертної кари, а також арештів революційних діячів, резолюцію загальних зборів робітників одеських склозаводів, яка закликала польських легіонерів кидати свої військові частини і вступати в Червону Армію (лютий 1918 р.). Крім того, доцільно було б вмістити такі до-

кументи, як скажімо спільне звернення Київського міського комітету РСДРП(б), військової організації більшовиків і місцевої групи СДКПіЛ, яке закликала трудящих міста взяти участь у демонстрації (червень 1917 р.), резолюцію загальних зборів Катеринославської організації СДКПіЛ від 24 лютого 1918 р. про поточний момент, резолюцію загальних зборів Одеської організації СДКПіЛ від 14 січня 1918 р. та ін.

Другий рецензований том, в якому налічується 406 документів і матеріалів, хронологічно висвітлює події 1918—1920 рр., іншими словами, від створення польської буржуазно-поміщицької держави до початку горезвісного походу Пілсудського на Київ.

На одміну від першого тома, в другому приділено значно більше місця Україні. Наведені документи дають уяву про миролюбну, добросусідську політику Уряду Радянської України щодо Польщі, про різного роду закулісні переговори імперіалістичних держав, спрямовані на те, щоб відірвати Східну Галичину від Української РСР і приєднати її до Польщі, про розгортання революційного руху на землях Східної Галичини і Волині, насильницьки загарбаних польським урядом.

Чимало документів стосується переговорів уряду польської Польщі з представниками українських буржуазних націоналістів з метою організування спільної боротьби проти Радянської влади на Україні. В томі вміщено оригінал угоди й воєнної конвенції між польським урядом і запеклим ворогом українського народу С. Петлюрою про спільний наступ на Радянську Україну, який почався в 1920 р. і до якого польська воячина довго і старанно готувалась.

Характеризуючи другий том, ми хотіли б зазначити один недолік. Річ у тім, що ряд документів, всупереч прийнятому членами редколегії принципу, в цьому зібранні лише названий, а самі документи не наводяться. Так сталося, зокрема, з листом Ю. Пілсудського до командуючого польськими військами в Східній Галичині генерала Т. Розвадовського про необхід-

ність негайної окупації Східної Галичини, адресованим американській делегації на мирній конференції в Парижі, меморандумом майора Дж. Куліджа — головно-го американського офіцера для зв'язку з армією Галлера — з вимогою відправити польські війська з Франції в Польщу для боротьби на Сході, та іншими документами. Переважна більшість цих документів вміщена в американських та англійських публікаціях, які є нині бібліографічною рідкістю, і тому вони недоступні широкому читацькому колу.

Мабуть, найкраще представлена Україна в третьому томі, який вийшов з друку восени 1964 р. Та це й не дивно. Адже вміщені в ньому документи й матеріали стосуються польсько-радянської війни, яка закінчилася 18 березня 1921 р. укладенням мирного договору в Ризі.

Опубліковані в томі документи висвітлюють не стільки хід воєнних дій, до речі, вже досить добре досліджених, скільки зв'язані з цими діями різні політичні справи. Зокрема, наведені матеріали переконливо свідчать про безпосередню участь уряду Франції в підготовці і ході антирадянської війни, показують її непопулярність серед польського народу. Само собою розуміється, матеріали тома, частина яких взята з державних архівів Донецька, Дніпропетровська і Львова, дають уявлення про справедливу всенародну боротьбу трудящих України проти білопо-ляків.

Перші три томи 10-томного зібрання документів і матеріалів з історії радянсько-польських відносин (яке має бути доведене до наших днів) підготовлені завдяки копіткій праці великого колективу вчених двох країн. Вони дають всебічну картину взаємовідносин між Радянським Союзом і Польщею в 1917—1921 рр., в цілому правильно наголошують на ролі і місці України в цих відносинах. Рецензовані томи є, безперечно, значним внеском у благородну справу дальшого зміцнення непохитної радянсько-польської дружби.

П. КАЛЕНИЧЕНКО,
кандидат історичних наук

¹ СДКПіЛ — революційна партія «Соціал-демократія Королівства Польщі і Литви».

ВЕЛЕТЕНСЬКИЙ КРОСВОРД. Протягом шестимісячної роботи югослав Звонко Янан склав велетенський кросворд на 40 тисяч клітин. В 37 828 з них розміщені слова, інші клітини чорні. Всього в цьому кросворді 8469 слів.

ЮРИДИЧНИЙ РЕКОРД. Протягом двох годин один суддя в Південно-Африканській Республіці скасував 100 шлюбів. Кількість бажаних розлучитися в цій країні досягла рекордної цифри. За новим законом, шлюб скасовують без будь-яких формальностей, якщо обидві сторони висловили бажання розлучитися.

ВЕДМІДЬ І БЛИСКАВКА. Блискавка перетворила білого ведмеда на бурого. Ідеться, однак, не про живого ведмеда, а металевого, зображеного на пам'ятнику в італійському містечку Орсарія. Пам'ятник було виготовлено з білого металу. Якось в нього влучила блискавка, тепер жителі містечка задоволені, адже їх ведмідь, символ містечка, набув натурального кольору.

ФІЗИКА З ТВІСТОМ. Твіст увійшов у педагогіку! Американська фірма «Мотівейшн рекорд» пропонує зараз для школярів нові патефонні пластинки з віршами в ритмі твісту і з учбовими текстами з математики та фізики. Пластинки мають великий успіх. Про успіхи школярів поки що нічого не чути...

КОРОБКА СІРНИКІВ ЗА 32 ФУНТИ. Один лондонський філуменіст (колекціонер сірникових коробок) придбав за 32 фунти стерлінгів коробку сірників. Ідеться про найстаріші сірники, які було випущено 1826 року, причому вони призначалися виключно для вживання у королівському палаці.

На початку 1939 року група шведських математиків, за завданням воєнного командування, приступила до дещо незвичної справи. Їм було доручено розгадати шифр, яким користувався Берлін для зв'язку із своїм послом у Стокгольмі. Математики успішно виконали завдання: вони повністю розшифрували німецький код.

Як відомо, Швеція становила для Гітлера дуже великий інтерес. Воєнна промисловість фашистської Німеччини в значній мірі базувалася на шведській залізній руді. Наприклад, у 1940 році Німеччина потребувала 15 мільйонів тонн руди. Значну частину її — одинадцять з половиною мільйонів тонн — мали завезти з Швеції.

Щоб втримати свої позиції в Швеції, Гітлер у квітні 1940 року здійснив напад на її сусідку — Норвегію. Він вважав, що це примусить Швецію бути покірливою.

Розшифрувавши німецький таємний код, шведське воєнне командування весь час одержувало інформацію про подальші наміри Гітлера.

Коли почалася друга світова війна, шведські спеціалісти успішно розгадали й інші німецькі шифри. Вони сконструювали спеціальну машину, яка швидко і точно перекладала на звичайну мову всі німецькі шифровані повідомлення. Одразу ж після окупації Норвегії гітлерівці орендували у шведів п'ять телеграфних і телефонних ліній, які зв'язували Осло з Берліном і проходили через Швецію. Шведські власті налагодили підслухування, отримуючи найсекретнішу інформацію. Отже, в Стокгольмі наперед було відомо, що Гітлер збирається вчинити у Скандинавії, і в якій мірі це загрожує самій Швеції.

У 1942 році Швеція погодилася пропустити через свою територію німецьку дивізію, що прямувала в Норвегію. Шведська розвідка виявила, що Гітлер уже передав наказ командуванню в Осло розпочати агресію проти Швеції в разі, коли уряд цієї країни odmовиться пропустити німецьку дивізію.

Однак через рік шведи рішуче відмовили німцям у другій подібній вимозі. Цього разу шведська розвідка розшифрувала наказ Гітлера, з якого було видно, що опір

може викликати лише дипломатичний протест.

Навесні 1941 року в Північному морі відбувся драматичний двобій між англійськими кораблями і німецьким лінкором «Бісмарк». У цьому бою «Бісмарк» був потоплений, що завдало чутливого удару по боездатності гітлерівського флоту.

Командир «Бісмарка» до останнього моменту підтримував безперервний радіозв'язок з німецьким командуванням в Осло. Звідси його повідомлення передавалися по телеграфу і телефону в Берлін. Шведська розвідувальна служба перехоплювала всі ці повідомлення, а також накази, які йшли з Берліна командирі «Бісмарка».

Колишній секретар міністерства закордонних справ Швеції Ерік Богеман написав книгу, в ній він нагадує, що в Стокгольмі під час війни діяла дуже добре організована британська розвідка, яка добувала ці матеріали і одразу ж сповіщала Лондон. З Лондона всі важливі повідомлення командира «Бісмарка» передавалися англійському адміралу, який керував боєм.

Зрозуміло, гітлерівці припускали, що їх передачі перехоплюються, тому вони чи не щодня змінювали коди, але протягом війни не змінили самої шифрувальної системи, і шведські спеціалісти мали змогу легко читати німецькі передачі. Наприкінці війни кожний новий шифр шведи розв'язували за кілька годин.

Розшифровуючи німецькі повідомлення, шведська розвідка, крім того, мала можливість виявляти гітлерівську агентуру у Швеції.

В 1946 році в Стокгольмі відбувся суд над президентом Товариства шведсько-німецької дружби. На цьому процесі за закритими дверима проти підсудного наводилися факти, які його буквально приголомшили. Саме тут уперше стало відомо, що шведська розвідувальна служба щодня читала всі шифровані повідомлення німецького посольства, серед яких були і матеріали про гітлерівських шпигунів у Швеції. Одним з них виявився і підсудний. Зрозуміло, з певних міркувань багато таких шпигунів під час війни не чіпали, і вони стали перед судом трохи пізніше.

ФРІЦ БЕРНГАРД

Малюнки А. Арутюнянца

КОМІСАР ПОЛІЦІЇ КНОЛЛЕ ТА ЙОГО ПРОТОКОЛИ

1.

Коли я прибув на місце побоїща, воно, судячи з усього, тривало вже давно. Вітрина в ресторані, як я з'ясував, була розбита, а хазяїн, пан Вальдемар П., лежав поперек стойки; з голови у нього цебеніла кров. Пивний кран був відкручений, і з нього лилося темне пиво; у глибині ресторану двоє солдатів американських окупаційних військ, для мене особисто незнайомі, розмахували стільцями над головами відвідувачів. Я не міг точно з'ясувати, чи збиралися вони завдати комусь образи дією, оскільки всю свою увагу я, не гаючись, звернув на обвинуваченого Отто Ш.

Ще на порозі мені впала в око його підкреслено миролюбна поведінка: під час усієї цієї катавасії він спокійно сидів собі за столиком. Перевірка документів Ш. показала, що він їхав зі Східної зони Берліна, і я, виконуючи свій службовий обов'язок, узяв його під варту.

2.

Того дня я був в ескорті, який непомітно супроводжував на мотоциклах машину пана генерала Хойзінгера до приміщення федерального уряду. Мені ще здалеку впало в око те, що обвинувачений, сільськогосподарський робітник Артур Т., який стояв на краю тротуару приблизно за 300 метрів од приміщення федерального уряду, тримав руки у кишенях штанів. Я одразу ж відокремився від колони, щоб обшукати його.

Т. тієї ж миті вийняв із кишені штанів червоний прапор у формі носовика і почав витирати ним чоло, отож пан генерал, якщо пан генерал дивилися ліворуч, обов'язково повинні були помітити цю провокацію.

Хоча Т., щоб ввести мене в оману, почав сякати в прапор, коли я наближався до нього, все ж я не дозволив йому пошистити себе в дурні й передав Т. федеральним поліцаям, аби вони встановили його особу.

3.

Згідно з повідомленням стажера кримінальної поліції Зенкфуса, двоє федеральних поліцаїв вирішили принести на товариську вечірку голуба. На запитання, як звуть цих поліцаїв, Зенкфус назвав мені двоє прізвищ: Бігельман і Кренц.

Увечері я непомітно пробрався на цю вечірку і в слухну мить, коли всі заходилися пити каву, зажадав од Бігельмана видати голуба. У відповідь на це Бігельман, нахабно посміхнувшись, показав на свою бабусю і, навіть не виструнчившись переді мною, заявив, що це і є той голуб, власне голубка, яку він узяв з собою на вечірку. Потім іронічно запитав мене, чи я і далі наполягатиму на її видачі.

Оскільки Бігельман повинен був знати, якого голуба я мав на увазі, я зажадав накласти на нього дисциплінарне стягнення. Окрім цього вважаю доцільним встановити поліцейський нагляд за бабусею Б., фрау Амандою Б., на що й прошу відповідних вказівок.

4.

Як видно із доданої до протоколу записки, в місті Ессен зазначеного дня на одному з найвищих заводських димарів невідомі злочинці, які, очевидно, були членами нелегальної Спілки німецької молоді, закріпили прапор.

Одержавши наказ, я негайно подався з

усіма автомашинами, які були в моєму розпорядженні, на місце події і впевнився у слушності повідомлень місцевих поліцейських органів, згідно з якими не тільки було вивішено прапор на димарі, але з нього також було знято залізні скоби, чим і було саботовано можливість скинення прапора на землю.

Поблизу місця події зібрався великий натовп, головним чином молодь, котра порадила мені видертися на димар, як на звичайний стовп, обхопивши його руками. Я рішуче відхилив цю пропозицію, бо я — чиновник федеральної поліції, а не мавпа, і, крім того, я помітив у ній нотки глузування над органами державної влади, оскільки димар був надто товстий і високий; тому я наказав негайно розігнати це збіговисько.

Доводжу до відома вищестоячих органів перераховані нижче чотири пропозиції, як зняти прапор, і прошу відповідних вказівок.

Перше. Прапор не знімати, але штрафувати всякого, хто дивиться на нього.

Друге. Доручити команді федеральної протиповітряної оборони оповити прапор димовою завісою.

Третє. Доручити зенітній частині федеральних військово-повітряних сил збити прапор із димаря. Належну кількість боєприпасів повинно забезпечити верховне командування Федеративної республіки.

Четверте. Збити заводський димар. Оскільки він все одно стирчить без ніякої користі, пропоную зняти прапор способом, зазначеним у цьому пункті моєї пропозиції, відхиливши пункти перший — третій.

5.

Ще з вагона я побачив, що тут мають намір провести під чистим небом збори, які можуть перетворитися на небезпечне збіговисько. Прибувши на територію колонії дачного кооперативу «Золоте вечірнє сонце, 1899», я одразу ж підійшов до обвинуваченого Франца К., який сидів без піджака під старою липою за пляшкою пива й грою в скат.

У відповідь на мої запитання К. заявив, що в колонії має відбутися дитяче свято. Однак мене не вдовольнило це пояснення, тим паче, що К., в сорочці з закованими рукавами, скидався на комуніста, і я провадив далі свої розшуки, але не зміг спочатку виявити чогось такого, за що можна було б його покарати.

Як тільки смеркло, К. і кілька його спільників швиденько роздали дітям смолоскипи. Діти вишикувалися в довгу колону. На вимогу дати пояснення, К., нахабно посміхаючись, заявив, що це звичайнісінькі ліх-

тарики на жердках, і ніхто не має права заборонити дітям нести їх.

Оскільки голова колони вже рушила, мені здалося, що я повинен негайно втрутитися. Я викликав по тривозі оперативну групу, наказав розігнати процесію із смолоскипами і власноручно заарештував К. Смолоскипи демонстрантів конфісковано.

6.

Нойкірхенський ліс давно вже викликав у мене підозру, по-перше, тому, що за самою своєю природою, внаслідок скупчення в ньому дерев, кущів і т. д., ліс може правити за сховище для всіляких сумнівних елементів, а по-друге, тому, що неподалік я вже неодноразово помічав молодь, тобто підозрілих осіб. Отож сьогодні, о 18 год. 30 хв., я вирішив прочесати вищеназваний ліс. Успіх міроприємства був цілковитий.

О 20 год. 04 хв., керовані кримінальною поліцією, команди на перехресті доріг у квадраті 21 знайшли хустину голубого кольору. Обервахтмейстер Вінклер заявив, що це галстук юного піонера зі Східної зони. На запитання, звідки це йому відомо, Вінклер відповів, що його маленька племянница зі Східного Берліна, яка листуєть-

ся з ним та його дружиною, теж носить такий галстук. Оскільки цим самим було викрито заборонений зв'язок Вінклера з підданими іноземної держави й констатовано порушення з його боку нових карних законів, я наказав негайно затримати його, а що Вінклер зухвало усміхався, надіти на нього наручники.

Коли ми всі разом з заарештованим повернулися до машин, то побачили, що вони, всі без винятку, були обліплені закликами Спілки молоді.

Розслід триває.

7.

Діставши завдання одвезти в Західний Берлін, за таємним дорученням пана канцлера, партію федеральних орденів і передати їх бургомістрові, я купив квиток у купе другого класу і виїхав туди черговим нічним швидким поїздом. Партія орденів, згідно з доданим списком, складалася із 3 Великих хрестів, 18 Рицарських хрестів і 157 хрестів різних класів, упакованих в картонні коробочки. Коробочки містилися в сталевій касеті середніх розмірів, яку я заради маскування поклав у картонну коробку з-під маргарину, перев'язавши її хрест-навхрест.

Коли я прибув на станцію «Зоологічний сад», до мене підійшов суб'єкт, схожий на офіційну особу, і заявив, що багаж мій він конфіскує, а мене заарештовує. Оскільки колега зовсім не реагував на мої протести й висловив сумнів у тому, що моє службове посвідчення нефальшиве, я, в свою чергу, заарештував його за перевищення службових повноважень, після чого ми обопільно конвоювали один одного до західноберлінського управління поліції.

Дозволю собі зауважити, що, з огляду на холодну й вогуку погоду, ми дорогою взаємно дозволили один одному завернути до пивниці й вихилити по кілька чарок шнапсу та по кілька куклів пива; розплатився за це берлінський колега.

Нарешті, ми приконвоювали один одного до західноберлінського управління поліції. Колега дозволив мені самому займатися розслідуванням справи, а сам разом з моєю коробкою подався до буфету, сказавши, що там зачекає на мене. На жаль, мені так і не вдалося знайти чиновника, який зміг би зайнятися моєю справою, бо всі компетентні начальники відділень і референти кримінальної поліції, як мені сказали, незадовго до цього були заарештовані за карні злочини.

Коли після майже двогодинних марних зусиль я махнув на все рукою й повернув-

ся до буфету, колега щез разом з коробкою, на підставі чого я роблю висновок, що це був злодій, котрий гадав, що в коробці — справжній маргарин, і, отже, зовсім не служив у західноберлінській поліції, а був звичайнісіньким цивільним злочинцем.

Я щиро жалкую, що так сталося, однак прошу врахувати те розчарування, яке, без сумніву, охопить цього суб'єкта, коли він розкриє коробку.

8.

Приступивши до виконання своїх службових обов'язків після чергової відпустки і одержавши належні документи на підставі мого колишнього членства в «Німецькій національній спілці продавців», я, за завданням самого пана федерального міністра пропаганди, вирушив до Лейпціга (Східна зона), щоб:

а) на власні очі переконатися, як там готуються до т. зв. «Лейпцігського ярмарку»;

б) з'ясувати можливий приплив західнонімецьких торговців до Лейпціга;

в) розклеїти або розкидати 100 листівок.

Стосовно пункту «а», доповідаю, що одразу ж після приїзду до Лейпціга я звернув увагу на великі будинки, з чого беззаперечно випливає, що Східна зона й дружні їй нації мають постійну потребу в продажу своїх фабрикатів, аби звести кінці з кінцями.

Стосовно пункту «б», доповідаю згідно з наказом: потік відвідувачів у першій половині дня дорівнював нулю, а в другій половині навіть дещо скоротився. Відвідувачів із Західної Німеччини мені вдалося виявити 0,0 душ, а численні західнонімецькі діалекти, котрі звучали на ярмарку, скажімо гамбурзький, рейнський, швабський, баварський і т. д., можна вважати всього лише майстерним наслідуванням, до якого вдавалися належно навчені й переодягнені члени «Вільної німецької молоді».

Стосовно пункту «в», доповідаю, що 100 листівок я, згідно з наказом, розклеїв і розкидав (трамвай, залізниця, вбиральні і т. д.), та мені довелося діяти надзвичайно покvapливо і разом з тим обережно, бо маси народу, які заповнили вулиці, весь час переслідували мене, мов очі Аргуса. Тому я не звертав особливої уваги на текст листівок, оскільки він був мені заздалегідь відомий. І лише в готелі, збираючись покласти на столі у холі останні три листівки, я помітив, що став, на жаль, жертвою цілком незбагненої для мене підміни. Замість листівок із текстом «Бойкотуйте Лейпцігський ярмарок!», я розклеїв та розкидав

листівки з закликком: «Зміцнюйте лави Народної поліції!»

Щиро шкодую про те, що сталося, й чекаю дальших вказівок.

ПОЇЗДКА ДО ГОЛЛАНДІЇ

Схильний од природи до обережності, пан фон Ган, директор Рейнських електростанцій, один з останніх у товаристві «Велика Німеччина» зважився на поїздку до Голландії.

— Панове, — сказав під час останньої зустрічі голова товариства, полковник у відставці барон фон Гебзаттель, — я вважаю, що це просто справа честі кожного з вас поїхати до Голландії. Це має значення не лише для підняття репутації нашого звання, але й для психологічної війни. Тому поїздка особливо необхідна для тих, хто під час війни служив у Голландії. Скарги на фінансові труднощі не повинні мати місця, панове. Федеральний уряд не дарма виплачує вам пенсії. Крім того, в разі потреби, каса товариства забезпечить вас гідною вашого звання сумою.

Сидячи вже в амстердамському швидкому поїзді, пан фон Ган вирішив, що містечко Стеєнгаге, в якому він протягом трьох безпечних воєнних років був комендантом, він візьме штурмом.

Прибувши до містечка, пан фон Ган одразу ж навідав знайомих посередників, власників готелів. До всіх жінок він звертався по-голландському — «мейсьє», до чоловіків — «мінгер», на правах давнього друга тиснув приголомшеним мешканцям містечка руки й запрошував усіх на товариський вечір до «Золотого лева», де він зупинився. Потім пан фон Ган подався до школи, в якій свого часу містилася міська комендатура. Школа була зачинена. Бабуся, яка сиділа біля входу, пояснила йому, що в дітей зараз канікули, а вчитель повернеться лише увечері. «В такому разі перекажіть йому, — мовив пан фон Ган, — що завтра я навідаюся ще раз по дорозі, щоб оглянути приміщення. Колись я перебував тут у функції коменданта».

Слово «перебував» він змушений був як слід пояснити старенькій, перш ніж вона зрозуміла, в чому річ, і пообіцяла виконати його прохання.

Стіл, накритий за вказівкою пана фон Га-

на у великому залі «Золотого лева», мав надзвичайно осиротілий вигляд. Ті, кого пан фон Ган запросив на вечерю, стояли перед своїми будинками й обмінювалися спогадами про німецького майора, який справляв оргії в їхній школі, спокушав жінок, бив чоловіків, а тепер несподівано з'явився до них у личині давнього друга.

Наступного ранку пан фон Ган, явно спантеличений, зайшов до школи. Старенька сказала йому, що вчитель знову пішов кудись, але майор, якщо він бажає, може оглянути приміщення.

Кроки у великій класній кімнаті голосно відлунювали.

— Мій буфет, — сказав пан фон Ган сам до себе й стурбовано зупинився. — Що це там написано на дошці?: «Тут перебував комендант, коли він пиячив».

Пан фон Ган попрямував до підвалу, який свого часу правив у комендатурі за бомбосховище. Біля пічки стояла поламана класна дошка. На ній було написано: «Тут перебував комендант, коли падали бомби».

Від тиші, що панувала в будинку, майорові раптом стало моторошно. Несподівано нагадала про себе його задовнена хвороба кишечника. Нічого не кажучи старенькій, він почимчикував через подвір'я до невеличкої самотньої будки, рвучко розчинив двері й здивовано зупинився втретє. На

сидінні лежав вінок з барвистих польових квітів, а на стіні ззаду було написано: «Тут перебував комендант, коли гнів нашого народу змусив його передчасно залишити свій пост».

— Ну, як поїздка, колего? — зустрів майора полковник барон фон Гебзаттель у буфеті товариства «Велика Німеччина».

— Широ вдячний вам, пане полковник! — відповів пан фон Ган. — Люди там просто прекрасні. Кожне сидіння, яким мені довелося користуватись, вони оздобили квітами.

— Ну, от бачите! — зраділо вигукнув полковник. — Якщо ми знову туди вступимо, ви вже знатимете, де ваше місце!

РОДИНА ДОВОРОЛЬЦІВ

Пану військовому міністрові

Бонн

Вельмишановний пане військовий міністр! Оскільки мене, нижчепідписаного штабс-інтенданта у відставці Генріха Адальберта Воннебергера та членів моєї родини неохотно гягне під військові штандарти, вважаю за честь просити Вас зважити на прохання при формуванні нового федерального вермахту таких осіб:

Перше. Моєї скромної особи, 58 років. Вже в 1918 році я служив скарбником в артилерії, а з 1939 по 1945 роки у чині оберскарбника і штабс-інтенданта керував різними установами, останнього часу продовольчим складом у Голландії. Зважаючи на те, що мій шлунок ще в цілком пристойному стані, я добровільно виявляю бажання знову взяти на себе керівництво якою-небудь продовольчою установою, а оскільки почуваю себе ще досить бадьоро, то бажано в Парижі.

Друге. Моєї дружини, Анни-Марії Воннебергер, 46 років. Маю честь прохати зарахувати її на посаду орендаторки їдальні. Як дочка трактирника, вона має чималий досвід в обслуговуванні клієнтів та прийманні грошей. Місце служби не має значення, але тільки, будь ласка, не на Заході, бо, внаслідок незначного мовного дефекту, моя дружина погано розмовляє по-французькому.

Третє. Мого сина, Дітера Гельмута Воннебергера, 24 роки. Пристрасний аматор автомобільної їзди, він добровільно виявляє бажання служити шофером при будь-якому штабі. Можливо, пан міністр забажає вико-

ристати його особисто, оскільки він, крім усього іншого, також боксер й охоче подає допомогу в разі потреби.

Четверте. Едіт Воннебергер, його дружина, 22 роки. Едіт надзвичайно музикальна жінка й може грати на будь-якому піаніно. Прохаю Вас зарахувати її до складу трупи, яка гастролює по військових частинах, розташованих на батьківщині. Вона також може взяти на себе функції почесної дами і т. д. і т. п. під час оглядів, парадів і т. ін.

П'яте. Моєї тещі, Пауліни Гробзак, яка проживає в моєму домі, 65 років. Вона ще при Адольфі Гітлері з успіхом проявила себе як допоміжна сила в зенітних частинах, і я пропоную знову використати її в обслузі прожектора, але ні в якому разі не давати їй вогнепальної зброї, бо ця дама дуже гаряча. Секретно: оскільки вищеназвана особа, крім усього іншого, надзвичайно морозостійка, маю честь прохати Вас послати її на Схід.

Шосте. Мого онука, Курта-Гейнца Воннебергера, 10 місяців. Прошу використати його на належних плакатах, фотографіях для газет і в кінохроніці, котрі показують, як

озвіріла вояччина Сходу поводитьсь з нашими немовлятами.

З надією, що пан військовий міністр задовольнить наше родинне прохання, з солдатським федеральним привітом відданий Вам

Генріх Адальберт Воннебергер.

ТЕПЕР...

Одне не зовсім невідоме західнонімецьке видавництво вирішило недавно випустити в світ нове видання старого «Путівника» по Рейнській області та Пфальцу».

— Нічого не прикрашайте й нічого не гудьте, — звернувся видавець до письменника, який свого часу склав «Путівник» і вважався сумлінною людиною.

Минуло три місяці. Письменник приніс рукопис. Видавець розкрив його навімання й почав читати:

— «Чудовий вид на Рейн з його горбами, порослими виноградниками, відкривається перед мандрівником з Монастирської гори (тепер доступ туди закрито, бо там розмістився штаб командування американської дивізії), звідки за годину ходьби гарним путівцем (тепер путівець закритий для переходу — по ньому проїжджають лише танки) можна потрапити до містечка Зібенвайлер, знаменитого своєю старовинною готичною ратушею (тепер ратушу закрито — її переобладнують під їдальню штабу американського полку).

Чудовими зеленими насадженнями (тепер доступ туди закрито — там американці будують аеродром з двокілометровою зльотною доріжкою) ми йдемо вздовж Млинового потоку, який своєю прохолодою вабить вас освіжитися у його водах (тепер німцям купатися в ньому заборонено), потрапляємо до заповідника «Великий Дикий парк» (тепер вхід туди заборонено — в заповіднику споруджується американське лікарняне містечко на тисячу ліжок, із церквою та крематорієм), милуємося горою Лаутерберг (тепер там розташувалася американська метеорологічна станція) і опиняємося на тихому Менхвайлерському озері з його гігантськими плачущими вербами й мальовничими берегами (німцям тепер вхід туди заборонено — там будується велике комфортабельне американське поселення «Мала Америка»). По годині ходьби в південно-західному напрямку горбистою місцевістю (тепер доступ туди припинено — там проводить свої маневри 2 танкова дивізія США «Пекло на колесах») ми дістає-

моє, нарешті, до містечка Вінгертсгаузен — мети нашої денної подорожі — й одвідуємо знамениту «Стару пивничку» на Ринковій площі (тепер заходити туди дозволено лише військовослужбовцям американських окупаційних військ та їхнім дамам). Переповнені різноманітними враженнями, ми, нарешті, зупиняємося на ніч у готелі «Гнідий кінь» (тепер туди пускають виключно американських гостей)».

Задзвонив телефон. Видавець зняв трубку. Збліднувши, він за мить поклав її і сказав:

— Я дуже шкодую, вельмишановний, але мені тільки-но повідомили, що наше видання відкладається: друкарню конфісковано для друкування американського путівника по Рейнській області.

ЕКСКУРСІЯ

— Вельмишановні панове!

Починаємо нашу екскурсію. Ви бачите перед собою мисливський або розважальний замок князів фон Доннерсмарк цу Доннерсмарк, рід яких давніший за Германна Херуска, а він, як відомо, вважається одним із найдавніших германців. Прошу витирати ноги й ходити лише по доріжці.

Цей замок називається розважальним або мисливським тому, що звідси високі князі,

якщо в них було бажання, вирушали на лови, а якщо бажання у них не було, вони нікуди не їхали і розважалися в замку, після чого почували себе так, немовби вдруге народилися на світ, що по-французькому називається ренесьянс. Тому замок збудований у шістнадцятому сторіччі в стилі ренесьянс славнозвісним архітектором Єронімом фон Паппе, котрому пізніше за любовний зв'язок із князівською метресою Генрієттою Мельничкою, який розкрив його світлість князь Антон Розпусний, за князівським наказом, відрізали носа. Прошу звернути увагу на фасад.

Тепер ми заходимо до холу замка зі староанглійським каміном та галереєю портретів предків Доннерсмарк; всі вони без винятку, мальовані князівськими придворними художниками. На першому портреті ліворуч зображена блаженної пам'яті княгиня Мехтхільд, дружина князя Генріха Роздратованого, котрий, крім законного шлюбу з Мехтхільд, вступив у так званий мізальянс або морганатичний шлюб з дочкою столяра на ім'я Лізхен Кезебір; поруч ви бачите його світлість князя Августа Обмеженого, якому я мав честь служити осо-

бисто і який, уже лежачи на смертній постелі, кілька разів повторив: «Запам'ятай, Йоганне, що є три епохи; феодальна, пізньофеодальна й наша, тобто смердючофеодальна»,—після чого сконав. Прошу не користуватися плювальницями, вони князівські.

В цьому лицарському обладунку ходив князь Леопольд Опасистий, який під час одного-однісінького турніру загнав на смерть восьмеро коней і розбив селян, що з косами й вилами повстали проти панщини; дехто вже порізав собі об них руки, прошу не торкатися.

Табатирка у вітрині — подарунок Фрідріха Великого, після того, як одної непогожої ночі він переночував у княгині Вільгельміни фон Доннерсмарк; відтоді нею пишалася вся князівська родина.

Прошу вас надіти повсятані туфлі, ми заходимо до Мармурової зали, куди князь мав звичку запрошувати компанію мисливців на розвагу; гості їли із золотих тарілок, які зараз знаходяться у молодого князя Отто в його мисливському замку поблизу од Бонна, куди він часто запрошує пана федерального канцлера або колег із бундестагу. Прошу не торкатися рогів, можна поколоти.

А тепер, панове, прошу вас піднятися сходами. Ми потрапляємо у горішні покої, в яких князь мав звичку спати й працювати. Ви бачите робочий кабінет, у якому він спав, і спальню, в якій він працював. Якщо княгиня була проти, а князеві хотілося ще попрацювати, він користувався ось цими потайними дверима, звідки ми гвинтовими сходами спускаємося до склепу, який спершу правив за камеру тортур, а потім — за князівський винний погріб з невеликим баром-бомбосховищем. Вмуроване в стіну кільце свого часу було заковане навколо шиї придворного пекаря Ансельма, який не захотів, щоб його світлість князь Карл Кремезний продав його американцям; дух князя, кажуть, живий і досі, але не тут, а в іншому замку, який називається Шаумбург¹.

Бризки крові, питаєте? Ні, вони недавнього походження; після вільних виборів 1933 року наш молодий князь Отто фон Доннерсмарк віддав замок у розпорядження штабу СС. Прошу не торкатися, забрудниться, панове.

Через ці двері ми потрапляємо до підземного ходу, який веде до так званого Pavillon d'amour, прошу не вдаритися головою. Павільйон розташований у найвіддаленішому куточку князівського парку, і князі всіх поколінь надзвичайно охоче проводили тут час, якщо їм увечері треба було займатися державними справами. Їм яв-

¹ Резиденція федерального канцлера.

лялася жінка-привид, що траплялося звичайно після того, як смеркне, тому входить до князівського парку в цю пору було суворо заборонено всій челяді, і їхній світлості княгині теж, прошу не світити, я хочу сказати, що в нинішні часи іноді побачиш таке, про що навіть не здогадуєшся.

А тепер, вельмишановні панове, знову піднімаємося нагору й потрапляємо до княжого парку з його старими деревами, під якими колись лунав закличний звук ріжка, якщо князівським світлостям щастило вполювати багато диких козлів; вглибині між клумбами квітів ви бачите «Павільйон кавалерів». У його чудовому гральному залі князь після трудового дня, зовсім знесилений, проводив вечір і ніч. Кілька десятиріч на руїни павільйону ніхто не звертав уваги, поки, зрештою, ними не зацікавився мультимільйонер пан фон Ротшільд. Через кілька років князь Ебергард Нічний програв тут у рулетку свою кохану, знамениту красуню мадам Лолу де Шартрез, так звану гранд-кокотку, після чого наказав своєму камергерові задушити її. Реставровано павільйон 1828 року в стилі роко-коко, прошу, одначе, не сідати на диван, у ньому міль.

Статуя, котру ви бачите ліворуч у розаріумі, подарунок директора банку пана фон Ротшільда; вона зображує відому богиню полювання Діану, яку називають також покровителькою мисливців; стрілу зламав молодий князь Отто: в студентські роки після веселої гулянки він побився з друзями об заклад, що підтягнеться на ній.

Перед нами тисячолітній дуб кайзера Вільгельма, який його величність власноручно посадив у моїй присутності 1913 року після поховання свого першого улюбленого песика Лордика; Лордик обжерся і витягнув лапки. На меморіальній дошці ви можете прочитати пам'ятні слова, які сказав його величність після поховання другого улюбленого песика: «Дай лапку!». Наш молодий князь Отто теж звелів поховати тут 1943 року свого папугу.

Вельмишановні панове. Останній князівський нащадок, молодий князь Отто, виїхав звідси 1945 року й присвятив себе керівництву Федеративною республікою; це кінець, далі йти вже нема куди.

Якщо у вас немає з собою дрібняків, я можу розмінати; з наступного місяця екскурсій, напевно, не буде, дякую, оскільки в князівському замку та князівському парку, красно дякую, як мені сказали в окружному управлінні, красно дякую, розміститься станція юних натуралістів чи щось подібне, красно дякую. Якщо це справді так, то вельмишановні панове зможуть навідати мене в он тому будиночку садівника, красно дякую.

Листівки з видами коштують двадцять пфенігів штука, прошу, на них зображений останній князівський нащадок у мисливському замку Доннерсмарк, прошу, дякую, наш молодий князь Отто, прошу, зі своїми близькими. Листівки останні, нових тут, у замку, навряд чи можна скоро сподіватися.

Шановні панове, — я хотів би додати це од себе, — в селі ви можете дізнатися, хто саме винен у тому, що в замку розміститься станція юних натуралістів: мешканці цього села дали своєму депутатові так званий наказ, щоб наш замок був переданий їхнім дітям. Коли я листовно повідомив про це молодого князя, він відповів мені, що тепер знає, під яким іменем хотів би ввійти в історію — «Отто Вражений».

МИЛІ ЛЮДИ

В ті часи, коли в нас іще були крупні аграрії, спадкові поміщики та власники рицарських володінь, в одному з великих маєтків жив собі якийсь граф фон Цастров-Безенберг. Мав цей граф двох синів — Удо й Бодо. Удо служив у дворянському кавалерійському полку, а Бодо був студент і робив борги, як і його старший брат. Удо витрачав гроші на коней, а Бодо — на дівчат. Їхні векселі взаємно врівноважувалися. Щоразу, коли сини пред'являли їх для оплати старому графові, в того на голові во-

лосья хотіло стати дибом. Добре, що його у графа вже не було.

З горя через таких синів-невдах старий граф застрелився. Коли давали лад його справам, з'ясувалося, що він програв усе своє майно, в тому числі й срібні ложки. Щоб не пропала страховка й щоб для графині зберегли місце в богадільні, вона пустила чутку, що з небіжчиком стався нещасний випадок на полюванні.

Удо розпрощався з військовою службою і влаштувався вчителем верхової їзди в манежі. Бодо покинув навчання і знайшов собі місце штатного кавалера в одному з танцювальних закладів. Брати заробляли собі на прожиття, хто як міг: один біля коней, другий — біля жінок. Але їх страшенно дратувало, що вищий світ дивився тепер на них з погордою, незважаючи на їхнє гучне ім'я, і вони день і ніч сушили собі голову, як би його знову забагатіти. На жаль, удень їм нічого не спало на думку, а вночі — й поготів.

Несподівано з Америки прийшов лист від їхнього дядечка Бенно. Двадцять років тому той емігрував за океан через безглузду історію з вексялями й став там громадянином Безенбергом. З того часу для родини він перестав існувати. Як видно було з листа, дядечко Бенно купив у Алабамі плантацію бавовнику й досяг чималого багатства та пошани. І ось тепер, гнаний тугою за батьківщиною, він задумав побачити країну своєї юності.

Багатий дядечко знайшовся! Удо й Бодо вирішили поводитися з ним, як він цього заслуговує. Вони зустріли його на вокзалі й оточили такою увагою, на яку тільки здатні були люблячі племінники. Брати водили його на танці та прогулянки верхи. Вони безперестану пиячили з ним і не дозволяли йому заплатити жодного пфеніга, хоч він випивав таки чимало. Удо й Бодо неймовірно раділи, коли він клав на стіл ноги й приліплював до рояля жувальну гумку.

Після другої нічної гульні брати вже знали, що дядечко Бенно продав плантацію і все своє багатство носить із собою в портфелі з свинячої шкіри.

На третю ніч, коли всі троє були п'яні, як дим, брати домоглися від дядечка Бенно свого: він зробив їх своїми єдиними спадкоємцями. Відтак упав і віддав богові душу.

Удо швидко зметикував, що ціле — удвічі більше, ніж половина. Він зрозумів, що це його життєвий шанс, і, схопивши зі столу пляшку, забув брата. Ніхто не зміг довести, що вбивця — не дядечко Бенно.

Наступного ранку граф Удо фон Цастров-Безенберг завітав до банку з портфелем із свинячої шкіри, щоб покласти на

свій рахунок сто тисяч доларів стодоларовими купюрами.

За якийсь час, низуючи плечима, до нього вийшов управляючий банком. Грошові знаки виявилися фальшивими.

Матриці, з яких ці знаки було надруковано, були заховані за підкладкою портфеля.

ПАКЕТ АКЦІЙ

На просторій веранді графського будинку в Вісбадені тонко дзвенів порцелян, ще дзвінкіше побрязкували золоті виделки. Час від часу з'являвся слуга і розливав чай.

— Так чим же ви зараз займаєтеся, дорогий бароне? — звернулася до гостя господиня дому, літня дама з різкими рисами обличчя.

— Чим завгодно, графине, — відказав барон і провів рукою по блискучій лисині. — Звиваюся, як вуж, і чекаю кращих часів. І, між іншим, цікавлюся ліквідами.

— Ліквідами? — здивовано перепитала господиня дому. — Це що, означає, що ви ліквідуєте шнапс?

— Не зовсім, не зовсім, графине! — барон засміявся так, як сміється людина, в якої болять зуби. — Ліквідами називають-

ся взагалі паї і зокрема акції «ІГ Фарбен» Східної зони. Їх нині можна купити надзвичайно дешево.

— Що, по-вашому, вважається дешево?

— Приблизно сорок відсотків номінальної вартості. Але інші акції, скажімо сталевого тресту, ви можете придбати вже за сім відсотків. Можливо, ви дозволите написати доручення, графине? Прибуток забезпечено солідний, як тільки ці підприємства поверне Східна зона.

— Дякую, дорогий Ельверфельде, — відповіла господиня дому.

Але тільки-но гість попрощався, люб'язність миттю щезла з її обличчя.

— Ви знали про ліквіди, пане Мейер-Шмідт? — насуплено звернулася вона до третього учасника вечері.

— Безперечно, пані графиня, — відказав молодик з блідим обличчям, схожий на актора. — Але я гадав...

— Дурниці, — урвала його графиня. — Гарний ви секретар! Завтра ж починайте скуповувати акції й, до того ж, акції «ІГ Фарбен», зрозуміло? Але суворо таємно.

— Але звідки ж я візьму на це гроші? — запитав Мейер-Шмідт. — Банк не видає більше ані пфеніга.

— Це вже ваш клопіт, любий, — різко відповіла графиня. — Можете продати гобелени з великого залу, і Тінторетто, і обох Ван-Дейків. Я не бажаю прогавити свій шанс.

— Ти будеш великим дурнем, Егоне, якщо не скористаєшся цією оборудкою, — сказала ясноволоса Марго з «Голубої миші», де іноді нічної пори пан Мейер-Шмідт боровся з блідістю своїх щік. — Одна половина акцій тобі, а друга — їй.

— Але де ж я візьму на це гроші?

— А графиня контролює твої розрахунки?

— Ні. Вона не хоче признаватися у своїй короткозорості.

— Чудово! В такому разі, тобі треба лише підвищити курс акцій удвічі.

— А й справді! — погодився Мейер-Шмідт. — А й справді!

Почувши, що за кілька днів акції піднялися з сорока до вісімдесяти пунктів і що їх можна придбати тільки за новим курсом, графиня забігала по залу бібліотеки.

— Ви тільки подумайте, ця зона показує свої зубки, вона показує свої зубки! Очевидно, там на «Лейні»¹ вони знову перевионали свої плани. Але ми ще більше закупимо їхніх акцій, так, ще більше. Реалізуйте все, що можете! — Її азарт зростав. — Продавайте все, що не міцно прибите, Мейер-Шмідт, і купіть акції «ІГ Фарбен»!

¹ Велике хімічне підприємство в НДР.

Найближчими днями картини, килими та меблі потоком попливли із графського будинку, а пан Мейер-Шмідт зник, звелівши переказати графині, що він поїхав по акції.

Однак настав день, коли відступати більш не було куди. Повернувшись із «Голубої миші», він застав у своїй кімнаті графиню.

— Як акції? Чи багато ви їх купили? — накинулася вона на нього. — Який курс?

— Знову, гик, піднявся, — промимрив Мейер-Шмідт, — утричі піднявся, пані, гик, графиня, з вісімдесяти до ста двадцяти пунктів.

За останньою пляшкою вина Мейер-Шмідт і Марго вирішили, що відтепер вони братимуть участь у цій оборудці втрех, і Марго швидко підрахувала курс акцій: «Тричі по сорок — сто двадцять, Егоне. Це ясно як день, правда ж?»

— Знову піднявся на сорок пунктів! — скрикнула в екстазі графиня. — Велике підвищення курсу акцій уже починається, так, починається. Тільки... — вона на мить замислилася, — як ви, власне, поясните раптовість цих незвичайних стрибків?

— Зовсім просто, — відповів, не вагаючись, Мейер-Шмідт, бо Марго передбачила це запитання, — але прошу, однак, зберегти це в найсуворішій таємниці, пані графиня. Кажуть, що уряд Східної зони вирішив виплачувати дивіденди держателям акцій...

— В такому разі, пора... — прошепотів слуга Фрідріх і тихо одірвався від замкової щілини з того боку дверей. А наступного ранку він щез разом з пакетом усіх акцій, які пан Мейер-Шмідт легковажно зберігав у своєму письмовому столі. На комоді в його кімнаті лежала записка:

«Вельмишановна пані графиня!

Щоб одержати, нарешті, належну мені за шість років платню загальною сумою в десять тисяч вісімсот німецьких марок, я не міг вчинити інакше. Я послав усі акції на адресу дирекції підприємства «Лейна» і попросив, щоб, вирахувавши мою платню, решту резервували для Вас».

Через три дні прийшов лист, у якому дирекція підприємства «Лейна» дещо лаконічно повідомляла:

«Високошановна пані графиня!

Ми з глибокою вдячністю підтверджуємо, що отримали від Вашого слуги пана Фрідріха Кунце бандероль макулатури, яку здали на наш постійно діючий пункт утильсировини. Оскільки питання про право власності для нас не зовсім ясне, виручку загальною сумою в 0,92 марки ми пересилаємо на Ваше ім'я».

*З німецької перекладали Герман БАУМАН
та Дмитро АНДРУХІВ*

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ...

Підвищені рефлекси.

Відомий кіноактор Джеймс Стюарт зібрався в автомобільну подорож по Америці з наміром відпочити від своєї слави і, як звичайний турист, поїздити по країні. Спочатку все йшло ніби гаразд. Та ось у невеличкому місті до нього звернувся робітник з бензозаправної станції.

— Щось мені ваше обличчя знайоме, містер...

— Цілком можливо, — байдуже відповів Стюарт. — Мабуть, з кіно...

— О, таки справді з кіно, — зрадив заправник. — А де ви звичайно сидите: в партері чи на балконах?

* *

— Ваш син кинув каменюку в мою машину...

— Ну і як, влучив?

— Та ні, бог милував...

— Ну, тоді це не мій син.

* *

— Миланко, як це сталося, що в твоїй домашній роботі сьогодні немає жодної помилки? — дивується вчителька.

— Мій татко поїхав у відрядження, — відповіла дівчинка.

* *

До однієї установи прийшла одвідувачка.

— Я до директора, — сказала вона секретарці.

— Директор зайнятий. Він пише звіт і звелів нікого до нього не пускати.

— То ви й не пускайте нікого, крім мене. Ми з ним шкільні друзі.

— Цього не може бути, — відповіла секретарка. — Наш директор не має ніякої освіти.

Захекане подружжя стоїть з чемоданами на пероні й сумно дивиться услід поїздові.

— От і маємо, — сказав чоловік. — Коли б ти швидше збиралася, були б тепер уже он де...

— Атож, — мовила жінка. — Та коли б ти не так поспішав, нам тепер лишилося б менше чекати наступного поїзда!

* *

— У мене на фермі, — розповідає один фермер своєму сусіді, — живе справжня потвора: баран на двох ногах!

— А, знаю, знаю! — відповів сусід. — Це той, що упадає за моєю донькою?

* *

Відомий угорський фізик Лео Сціллард робив свою першу доповідь на Міжнародній конференції вчених англійською мовою. Після закінчення доповіді до нього підійшов американський фізик Джексон і спитав:

— Слухайте, Сціллард, якою, власне, мовою ви говорили?

Сціллард на мить зніяковів, а потім відповів:

— Звичайно, угорською. Хіба ви не розумієте цієї мови?

— Ні, чого ж, розумію. Але на якого біса ви впустили в неї стільки англійських слів?

* *

Піфагор завжди говорив:

— Треба мовчати або ж говорити лише те, що краще за мовчання.

Коли відомого грецького мудреця Анахарзіса спитали, які судна він вважає найбезпечнішими, той відповів:

— Ті, що стоять при березі!

* *

Яксь придворна особа зауважила славетному художникові Жаку Луї Давіду, що на портреті його роботи дружина Наполеона Жозефіна здається вродливішою і молодшою, ніж насправді.

— А ви краще скажіть про це їй самій, — не довго думаючи, відповів художник.

* *

Інспектор вуличного руху:

— Як ви могли сісти за кермо в нетверезому стані?

Водій:

— Мені допомогли товариші.

* *

— Синку, ти перепросив дядю, коли наступив йому на ногу?

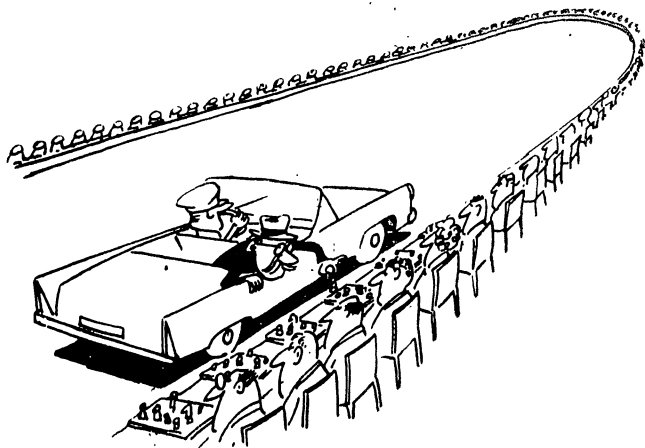
— Так. Він засміявся і дав мені цукерку. Я тепер наступлю йому ще й на другу.

* *

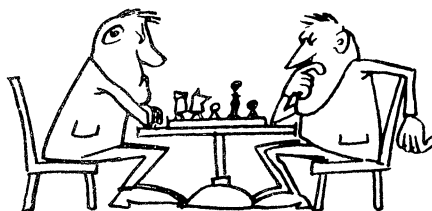
— Пане професоре, чи можете ви мені сказати, де я опинюся, коли з цієї аудиторії спробую проприти тунель крізь усю нашу планету? — спитав славетного німецького геолога Ремера один студент.

— А чого ж, можу, — відповів професор. — Ви опинитеся просто в психіатричній лікарні.

ШАХИ... ШАХИ... ШАХИ...

Сканс одночасної гри.

Партія затягнулася...

ЗІПСОВАНИЙ ПРИМІРНИК

Після виходу з друку «Тридцятирічної жінки», Бальзак надіслав примірник цього твору одній знайомій дамі, зробивши на книзі власноручний напис.

Через деякий час, коли вже дружба письменника з цією дамою була чомусь порушена, Бальзак побачив той самий примірник свого твору на розкладці. Дізнавшись про ціну книги, він запитав букініста, чому той продає її так дешево.

— Звичайно, книгу можна було б продати значно дорожче, — відповів букініст, — коли б якийсь дурень не надряпав на першій сторінці оцей напис...

СПАДКОВИЙ НЕДОЛІК

Відомий хімік Роберт Бунзен, перебуваючи в якомусь товаристві, був, як завжди, заглиблений в свої наукові роздуми. Але одна дама увесь час надокучала вченому різними безглуздими запитаннями.

— Професоре, — звернулася вона до Бунзена з черговим запитанням, — як ви гадаєте, чому в мене немає дітей?

— Ваша матір мала дітей? — неуважно спитав Бунзен.

— А як ви гадаєте? — із сміхом перепитала дама.

— Ні, — так само неуважно відказав вчений, — я гадаю, що це у вас спадкове...

КЛОПІТ З ОКУЛЯРАМИ

Один з друзів Франца Шуберта, завітавши якось до нього, застав видатного композитора в дуже заклопотаному стані.

— Розумієш, — пояснив Шуберт, — я загубив свої окуляри. Що ж мені тепер робити?

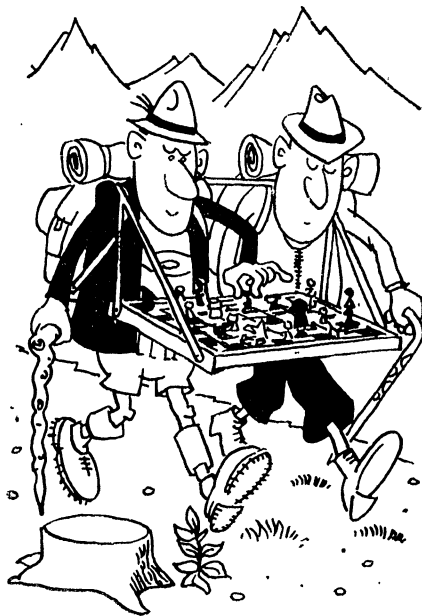
— Звичайно, шукати їх, — відповів гість.

— Це так, — відказав композитор, — але, щоб щось розшукати, мені потрібні окуляри, отже, знайти окуляри я зможу тільки після того, як знайду їх...

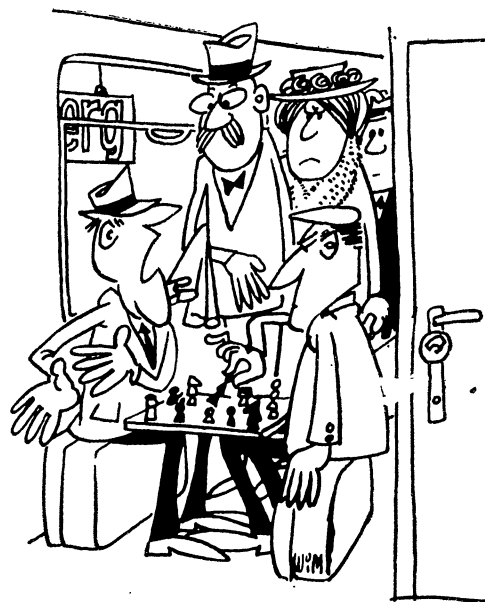
ОБМІН ЛЮБ'ЯЗНОСТЯМИ

У політичному житті Черчілля бували такі моменти, коли він втрачав свою популярність і старі знайомі одверталися від нього. Саме в такий момент Бернард Шоу надіслав видатному політикові два квитки на прем'єру своєї нової п'єси. У короткій записці драматург писав Черчіллю: «Надсилаю вам два квитки, на той випадок, коли у вас залишився ще хоч один друг».

Уїнстон Черчілль відповів: «Дякую за квитки, але, на жаль, не можу ними скористатися, бо маю обмаль часу сьогодні. Спробую знайти вільну годину для того, щоб побачити вашу нову п'єсу, якщо, звичайно, відбудеться її друга вистава...»

Шахісти-альпіністи.

— Вийдете на наступній станції! У мене саме виграшна позиція!

ТЮРЕМНИЙ ДОСВІД

Відомий англійський письменник Уільям Теккерей на початку своєї літературної діяльності за якимсь порушення закону потрапив за ґрати.

— Ну, як там у в'язниці? — запитав Теккерей після звільнення його приятель. — Яких людей ти там побачив?

— Люди там бувають різні, — відповів письменник. — Якщо познайомитися з ними ближче, то серед них можна знайти навіть і справжніх злочинців, як і скрізь, в інших місцях...

ОСВІЧЕНИЙ ДЕКАН

У 40-х роках минулого сторіччя, коли Ференц Ліст був у зеніті своєї слави, він завітав якось з концертами й у Гейдельберг. Професори філософського факультету місцевого університету, щоб гідно відзначити приїзд славного композитора і піаніста, вирішили обрати його почесним доктором свого факультету.

Однак викладачі, знаючи зневажливе ставлення декана до композиторів і музикантів, побоювалися, що він не затвердить цього рішення. Обережно, приготувавши необхідні аргументи, вони повідомили про все декана.

— Ліст? — перепитав декан. — Що ж, можна відзначити й хіміка!

ХОРОШИЙ ТОН

Італійський композитор П'єтро Масканьї сам диригував у Міланському театрі «Ла Скала» на прем'єрі своєї нової опери. Він помітив, що одна його знайома графиня залишила театр після другого акту.

Наступного дня композитор висловив графині своє невдоволення.

— Не ображайтеся, любий Масканьї, — відповіла графиня, — адже я мушу дотримуватися хорошого тону і завжди залишати театр після другого акту!

Через деякий час вона запросила композитора на любительську оперну виставу, де виконувала якусь невеличку партію в останньому акті.

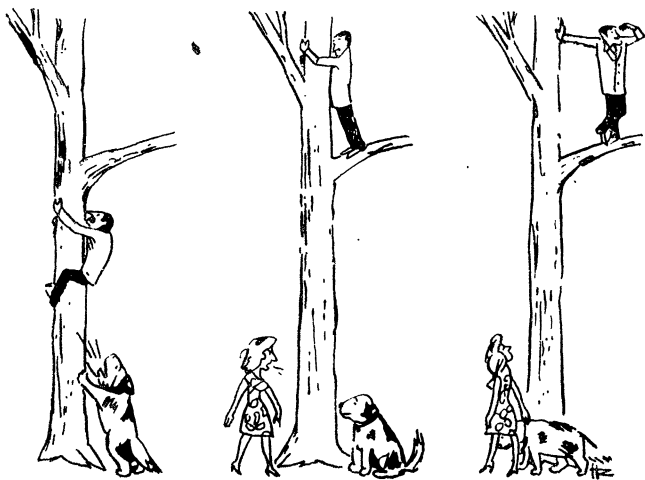
— Ну, як я співала? Скажіть мені одверто свою думку! — звернулася вона після вистави до Масканьї.

— Я вважаю, що ви зрадили хороший тон, — відказав композитор, — адже вам треба було б піти з театру після другого акту...

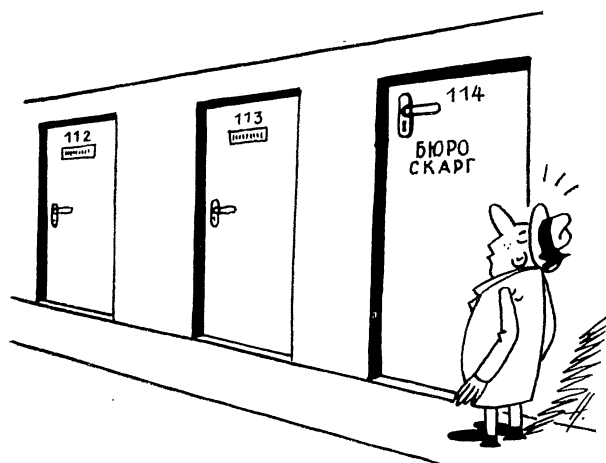
РАЙ І ПЕКЛО

Один із знайомих Бернарда Шоу — людина дуже побожна — вважав великого драматурга невинним грішником і завжди залякував його пекельними муками.

— Звичайно, — відказав йому якось Шоу, — рай має свої певні переваги, особливо ж добрий клімат, але мене більше приваблює пекло: скільки цікавих, розумних людей можна там зустріти!

Жіночі впливи.

Ласкаво просимо!

Не в ті двері...

ЗВЕРХПЕРЕВТІЛЕННЯ

Американський кіноактор часів німого кіно Лон Чаней чудово володів даром перевтілення. Коли він був під гримом та в костюмі якогось із своїх персонажів, то навіть близькі друзі не впізнавали його.

Одного разу його колеги, відомі комедійні актори Гарольд Ллойд і Бестер Кітон прямували подвір'ям кіностудії. Раптом здоровенний чорний кіт перебіг їм дорогу. Бестер Кітон кинувся навздогін за котом.

— Стривай, — закричав Гарольд Ллойд, — не чіпай його, може, це зовсім і не кіт, а наш друг Лон Чаней!

ЧАС І ВІЧНІСТЬ

Один з шанувальників німецького письменника і вченого XVIII сторіччя Георга Ліхтенберга звернувся до нього з проханням, щоб той пояснив йому, що таке час і що таке вічність.

— Це дуже важко, — відповів Ліхтенберг, — у мене зовсім немає часу...

— Ну, тоді поясніть хоча б, що таке час, — не вгавав шанувальник.

— І це неможливо, — знову відказав Ліхтенберг, — бо мені потрібна була б вічність, щоб ви щось зрозуміли...

СКЛАДНА СИТУАЦІЯ

Славетного диригента Артуро Тосканіні запитали, чому в його оркестрі ніколи не було жодної жінки.

— Бачите, — відповів маестро, — жінки дуже заважають. Коли вони вродливі, то заважають моїм музикантам, а коли ж вони потворні, то ще більше заважають мені!

ВИРАЗНІСТЬ

Відомого французького скульптора Родена якось запитали, чи погодиться він зробити скульптурний портрет одного багатія.

— Але ж цей багатій, — попередили митця, — має дуже невиразне обличчя.

— А хіба не можна створити виразний твір, зображуючи зовсім невиразне обличчя? — відповів Роден.

ВІДШКОДУВАННЯ

Один посередній письменник обвинуватив Бернарда Шоу в тому, ніби той у драмі «Свята Йоганна» скористався якимось його афоризмом.

— Я перепрошую, — відповів йому Шоу, — і готовий відшкодувати вам заподіяний збиток іншим афоризмом.

Великий драматург протягнув скаржникові аркушик паперу, на якому було написано:

«Виходить, і в дурня можна чогось навчитися».

МАРКИ КОРОЛІВСТВА СЕ-ДАН-ГҮ

Історія філателії знає багато цікавих і, часом, кумедних випадків. Одного разу, наприклад, у Кракові з'явилося таке оголошення:

«Віддам будинок чи земельну ділянку за колекцію поштових марок або старовинних монет».

У нинішніх філателістів волосся стало б сторч, коли б вони прочитали оголошення, що друкувалися у газетах минулого століття: «Бажаю придбати велику партію поштових марок для виготовлення шпалер — лимонного або оливкового кольору...» «Продаю настільну лампу, абажур якої виготовлено із 1600 поштових марок».

Неважко здогадатися, що тодішні «колекціонери» не мали нічого спільного з колекціонуванням у сучасному розумінні цього слова. Марки збирали, бо така була мода. Про їх технічний стан, що є тепер одним з найголовніших показників вартості, ніхто не дбав.

«Винуватцем» бурхливих пристрастей, які розпалюються тепер у світі навколо маленьких кольорових картинок, був простий англійський вчитель Роланд Хілл. Його пропозиція реформувати англійську пошту, застосувавши марки, викликала щирий сміх у тодішнього головного поштмейстера Великобританії сера Уільяма Лічфілда. Але нищівна критика не збентежила Хілла, і він, зрештою, домогся того, що королева Вікторія ознайомилася з його проектом. Сера Лічфілду було не до сміху, коли через чотири роки, 6 травня 1840 року, на лондонській пошті було продано першу марку. А через 13 років Роланд Хілл — «божевільний реформатор», як його спочатку називали, обдарований титулом пера, 65 тисячами фунтів стерлінгів винаго-

роди і 4 тисячами фунтів річного окладу міцно всівся у кріслі генерального поштмейстера Англії.

Майже одночасно з появою поштових марок з'явилося у людей і прагнення до колекціонування. Модна спочатку розвага поступово перетворилася на справжню пристрасть, яка захопила тисячі (а сьогодні вже 55 мільйонів) людей, різних за віком і соціальним станом і, врешті-решт, спричинилася до появи багатьох неоціненних колекцій.

Перед першою світовою війною найвідомішою постаттю серед філателістів був французький барон Філіп Феррарі де ла Потьє, який під час своїх подорожей зібрав багатющу колекцію марок. Але барон був прихильником фашизму і перед самим початком другої світової війни позичив свою колекцію берлінському музею філателістики, щоб тим самим ще раз підкреслити свої симпатії до Гітлера. Після війни колекція барона Потьє була ревізована французьким урядом як майно зрадника. Дізнавшись про це, барон наклав на себе руки.

До найцінніших нині колекцій марок належить приватна колекція англійського королівського дому, яку тут збирали понад сто років. Вона складається з 400 альбомів і 16 тисяч окремих аркушів. Пристрастим колекціонером і власником однієї з найбільших у світі колекцій був також президент США Франклін Рузвельт. А недавно в США помер 76-річний Філіп Уорд, який спеціалізувався на збиранні рідкісних марок цілими серіями. Залишену Уордом колекцію придбав на аукціоні відомий торговець марками Реймонд Уелл за 1 мільйон 100 тисяч доларів. Величезна колекція марок була й у колишнього короля Єгипту

Фарука. Тікаючи з країни, він так поспішав, що зовсім забув про неї. Уряд ОАР оцінив королівську колекцію в 250 тисяч доларів, що становить, на думку спеціалістів, заледве десяту частину її справжньої вартості.

На великому ажіотажі, що розгортається навколо рідкісних марок, добре гріють руки різні аферисти та фальсифікатори. Серед великих і малих історій такого характеру особливо відома афера з «королем Се-дан-гу». 1905 року в одному з паризьких готелів з'явився елегантний чоловік, який зберігав суворе інкогніто. Поширилися чутки, що це Марія Перший, король маленької екзотичної держави, яка знаходиться десь на Далекому Сході. Загальний інтерес до екзотичного монарха зріс ще більше, коли в Парижі побачили поштові марки його держави. На короля накинувся цілий натовп філателістів. Двері його апартаментів у готелі не зачинялися ні на хвилину. Та одного дня за цими дверима не побачили ані марок, ані самого короля. Захопивши 800 тисяч щойно зароблених франків, «монарх» безслідно зник у невідомому напрямку. Лише тоді шукачі «рідкісних» марок схаменулися й згадали, що держави Се-дан-гу не існує й ніколи не існувало...

Фальсифікацією марок займалися не лише окремі особи, але й... цілі держави. Під час минулої війни гітлерівська Німеччина займалася підrobкою поштових марок Англії та США з метою... викликати заворушення в цих країнах. Так, за наказом гестапо в ніч на концтаборі Заксенхаузен вигравіювали англійську марку, на якій у карикатурному вигляді був зображений король Георг VI. Англіїці, в свою чергу, підробили німецьку марку, на якій замість звичайного есесівця був зображений генерал Вітцлебен, повішений у зв'язку із замахом на Гітлера. Вгорі, у рамці, стояв напис: «Повішений 8 серпня 1944 року». Американці випустили «німецьку» марку, де Гітлер був зображений у вигляді трупа. Напис угорі «Deutsches Reich» (Німецька імперія) було замінено на «Futsches Reich», що означає «програна імперія».

До речі, після війни ця марка коштувала дуже дорого. За нею полювали філателісти всіх країн. І ось, скориставшись цим, група шахраїв організувала 1947 року фабрикування рідкісної марки. Було підроблено матрицю, і фальшивку видавали за «оригінал».

Шахраї і фальсифікатори так заплутали справу, що часом і досвідчені експерти не можуть визначити, де справжня марка, а де підробка...

Звідусіль потроху

ЩЕ 20 ХВИЛИН ЖИТТЯ

Артур Арч з Лондона й досі, у свої 95 років, працює мийником вікон. Проте він завжди і скрізь запізнюється рівно на 20 хвилин. Річ у тім, що коли в 1922 році годинники в Англії було переведено на 20 хвилин вперед, Арч не визнав цієї зміни. Він продовжує ставити свого годинника по-старому.

— Я сподіваюсь, — каже старий, — що помру теж на 20 хвилин пізніше.

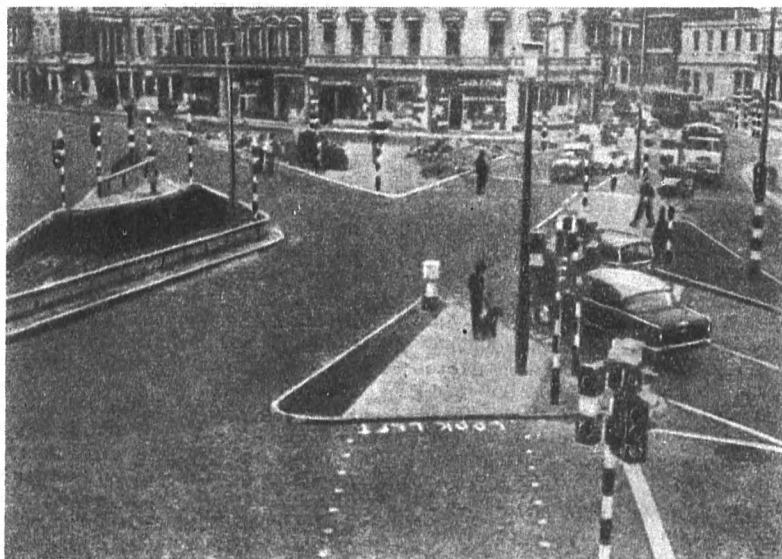
ЗАМІСТЬ КОТЕНЯТИ

Дворічна Саллі Дуган погоджується приймати ванну тільки в товаристві свого приятеля-тигрятя. Це власне «домашнє звірятко» родини Дуган — артистів одного з англійських цирків.

КЛОПІТНА ЗОВНІШНІСТЬ

Житель міста Колумбія в Сполучених Штатах Гаррі Фіке має неабиякий клопіт через свою зовнішність. Він не може й кроку ступити, щоб його не зупиняли люди, надокучаючи проханнями, скаргами, заявами. І все через те, що Гаррі Фіке дуже схожий на президента США Ліндона Джонсона. В цьому не важко перекоонатися, порівнявши обидва фото.

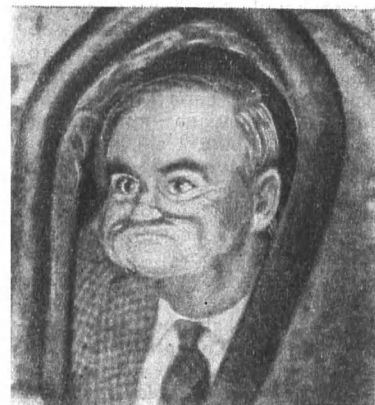

ВУЛИЧНІ ХАЩІ

Перехрестя у лондонському кварталі Саут Кенсінгтон — справжній лабіринт, де можуть заблукати навіть найбільш досвідчені водії. Тут встановлено понад сорок світлофорів, вісім з яких мають по дев'ять (!) світлових сигналів.

«ГУМОВЕ» ОБЛИЧЧЯ

Вже кілька сторіч в англійському місті Егремонті щороку влаштовується конкурс на найбільш еластичне людське обличчя. Цього року почесний титул «людини з гумовим обличчям» здобув Тафі Томас.

СЕРЬОЗНА ІГРАШКА

Коли житель Манчестера Леслі Шепард під'їздить до контори, де він працює, на вулиці збирається натовп цікавих, щоб подивитися, як Леслі вилізатиме із свого авто. Його машина — чи не найменша в світі. Шепард придбав її в США, як іграшку. А вдома почепив на машину реєстраційний номер і їздить містом із швидкістю 20 кілометрів на годину.

МУЗИКАНТ ЗМАЛКУ

П'ятирічний французький хлопчик Марк Десімо визнає одну лише іграшку — рояль. Поки його однолітки гасяють на подвір'ї, Марк грає і «пише» музику. Минулого року Десімо прийняли до консерваторії, хоча майбутній «французький Шопен» ще не ходить до звичайної школи.

70-КРАТНИЙ КАВАЛЕР

Ще недавно у Франції існувало 85 різних нагород і відзнак. Після деякої реорганізації їх лишилося «тільки» 70. Людина, нагороджена ними, мала б такий вигляд.

Звідусіль потроху

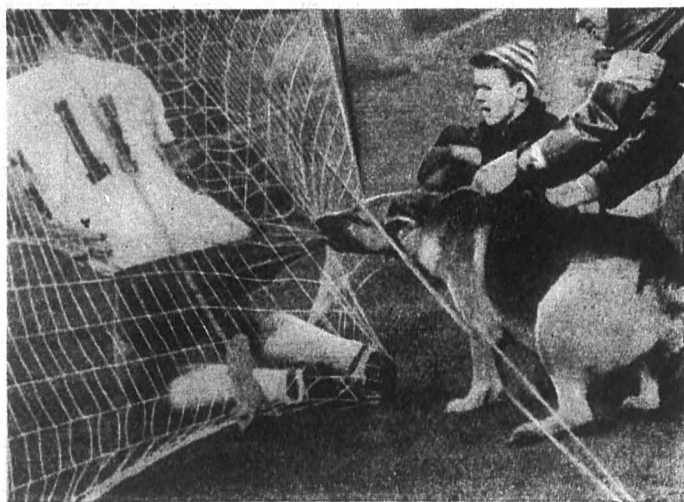

РОДОВІД ХЛІБА

Так виглядали деякі з хлібин, що їх споживали люди від давнини до наших днів. Цю невеличку виставку з історії хліба влаштував паризький пекар М. Сарро у вітринах своєї пекарні. Звичайно, зробив це не з науковою метою, а для реклами.

ВИПАДОК З ФУТБОЛІСТОМ

Цей знімок, що не потребує жодних коментарів, зроблено у Західній Німеччині. Його визнано одним з найцікавіших спортивних знімків минулого року.

У видавництві «Веселка» вийшли друком нові переклади творів зарубіжних письменників для юнацтва:

РЕНН Л. КАМІЛО. Переклад з німецької З. Кундіренко.

Автор книги розповідає про кубинську революцію, про те, як героїчний кубинський народ прогнав із свого острова американських імперіалістів та їхніх прислужників і став будувати нове, щасливе життя. Разом з дорослими бере участь у всіх подіях юнацтво, зокрема хлопець Каміло.

СЕЛІШКАР Т. КОМАНДА «СИНЬОЇ ЧАЙКИ». Переклад з словенської В. Гримича.

Дія пригодницької повісті сучасного югославського письменника відбувається на берегах Адріатичного моря за часів старої Югославії. У центрі повісті хлопчик Іво, який залишається сиротою, але з допомогою своїх друзів перемагає труднощі сирітського життя. Головна тема повісті — дружба між дітьми.

ТАТАЇ Ш. ГОЛУБИ І ЗБРОЯ. Повість. Переклад з угорської М. Лембака.

Осінь 1919 року. Повітове угорське шахтарське містечко. Молода Угорська Радянська Республіка придушена. Скрізь лютує білий терор, але відважні захисники республіки не складають зброї. В голубнику одного з шахтарів сховано гвинтівки. Поблизу будинку нишпорять жандарми. Як перенести зброю в надійніше місце? Цю ризиковану справу доручають хлопчикам-сміливцям.

ФЛОС Ф. МИСЛИВЦІ ЗА ОРХІДЕЯМИ. Переклад з чеської Д. Андрухова.

Автор описує подорож героя книги квітникаря Яна Сатрапи, який у пошуках рідкісних видів орхідей мандрував джунглями Мексики, Гватемали, Гондурасу та Коста-Ріки. Він змальовує природу цих країн, побут, звичаї корінного населення Центральної Америки — індіанців, їхню боротьбу проти гнобителів.

«Весь мир» (на українском языке).

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.

Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 06341. Підписано до друку 19.V. 1965 р. Формат паперу 60×92 Фізичних друк. арк. 20
Умовних друк арк. 20. Тираж 36297. Ціна 60 коп. Зам. 01873.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ВІСНИК

ІНДЕКС 74089

1965

ЦІНА 60 КОП.